

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Віктор Шевченко, Тамара Демченко

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ РУП НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Глибока криза, що охопила владні структури Російської імперії на початку ХХ ст., значною мірою сприяла піднесенню національно-визвольних рухів, у тому числі й в Україні. Провісником цього в межах Наддніпрянщини стала Революційна українська партія (1900—1905), яка поклала початок новому, політичному етапу розвитку українського національного відродження. Сама ідея створення української партії нового типу зародилась у Полтаві, де в родині відомих українофілів О. О. та С. Ф. Русових нерідко збиралися однокурсники і друзі їхнього сина Михайла, студента Харківського університету, обговорюючи актуальні проблеми політичного життя. Згадуючи про це у своїх мемуарах, С. Ф. Русова писала: «Тоді проведено шойно залізницю Київ — Полтава, і таким чином маленька патріархальна Полтава безпосередньо зв'язалась з двома українськими університетами (Київським і Харківським. — Авт.). Стало наїздити більше молоді, що приносила нові політичні течії і саме Міша, Матрос, Муха (Антонович Дмитро), Олександр Коваленко зорганізували першу активну політичну українську партію не на еміграції, а на терені України».¹ Офіційне заснування РУП відбулося 11 лютого 1900 р. у Харкові на так званій «наradі чотирьох»: Дмитра Антоновича, Михайла Русова, Боніфата Камінського та Левка Мацієвича. Двома днями пізніше Д. Антонович звернувся до відомого харківського адвоката і українського діяча М. Міхновського з проханням обґрунтувати програмні вимоги рупівців. Згодившись, М. Міхновський вже 19 лютого у Полтаві і 26 лютого у Харкові виголосив промови, у яких сформулював загальну програму РУП, викладену потім у брошурі «Самостійна Україна» (Львів, 1900). У найбільш загальних рисах суть її полягала у відновленні державної автономії України у складі Росії на засадах договору 1654 року і підготовці народу України до подальшої боротьби за державну незалежність.² Як зазначає Т. Гунчак, з погляду політичного брошура М. Міхновського не була програмою у точному розумінні цього слова. «Це був радше крик наболілого серця національно свідомого українця..., який був осудом царського насильства над Україною і заклик до боротьби за самостійність».³ Тим не менше саме у такій постановці програма РУП була належно оцінена й підтримана значною частиною діячів українського руху. Через горнило цієї партії свого часу пройшли В. Винниченко, Д. Дорошенко, С. Петлюра, М. Порш. Про авторитет РУП свідчило й поважне став-

лення до неї з боку політиків, які у цілому не поділяли програмних за-
сад цієї партії, — О. Лотоцького, Е. Чикаленка, В. Дорошенка та ін.

Досить швидко організаційна мережа РУП у вигляді так званих «вільних громад» поширилася на території Східної України. На Чернігівщині «вільні громади» існували у Чернігові, Ніжині, Прилуках (тоді Полтавської губернії) та в деяких інших населених пунктах. За своєю чисельністю РУП не була великим політичним угрупованням. 1905 р. до її складу належало близько 6 тис. чоловік.⁴ Щоправда, слід враховувати і те, що із складу РУП поступово виділилось кілька нових партій, а саме «Спілка», Українська радикальна і демократична партія (згодом вони об'єднались в одну Українську радикально-демократичну партію — УРДП) та ін. За соціальним складом РУП була партією інтелігенції та середніх верств населення міста і села. До неї належали переважно представники інтелігенції, студентської та учнівської молоді, частково селяни, робітники і ремісники, які не втратили зв'язок із українством. Після загальних страйків, які на початку ХХ ст. охопили південні райони Російської імперії, до РУП приєднався створений тоді ж «Організаційний комітет службовців на залізницях Півдня Росії».⁵ Однак у цілому спроби РУП поширити свій вплив на робітничий рух загалом виявились невдалими через міцні позиції в ньому РСДРП та Бунду. До того ж, інтернаціоналізований робітничий клас важко сприймав пропаганду РУП, побудовану на захисті національних інтересів України. Так, спочатку програма РУП передбачала можливість створення «...самостійної невідлеглої Української Республіки робочих мас з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату...».⁶ Згодом РУП вимушена була дещо змінити напрямок роботи. В усякому разі, у доповіді РУП Амстердамському міжнародному соціалістичному конгресу (1904 р.) було означено головну мету як «агітацію і пропаганду серед сільського пролетаріату України».⁷ Однак і ця орієнтація не була остаточною. Внутрішні протиріччя, зумовлені недостатньою теоретичною підготовкою керівництва партії, відсутністю наукових розробок її програмних положень, супроводжували РУП протягом усього періоду її існування й призвели врешті-решт до її самоліквідації.

Проте, незважаючи на численні прорахунки у практичній і теоретичній діяльності, РУП залишила помітний слід в історії України. Численні документи засвідчують, що агітаційно-пропагандистська література, видана і поширювана РУП, знаходила відгук серед українського селянства. Особливо це стосується таких видань, як брошура «Дядько Дмитро», видана 10-тисячним тиражем,⁸ брошура «Чи є тепер панщина?», прокламація «41 рік назад», які у 1902 р. поширювалися у місяк масових виступів селян Полтавської та Харківської губерній. Добре знайомі на селі були й роботи керівників РУП, зокрема «Доля працюючого люду» Д. Антоновича, «Солдатики» В. Винниченка, а також «Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян» Г. Хоткевича. Окрім того, РУП мала й власні друковані органи. Протягом 1900—1904 рр. вона видала 21 номер газети «Гасло» (1902—1903), 34 номери газети «Селянин» (1903—1905), 4 номери газети «Новина» (1903) і 13 номерів газети «Праця» (1904—1905).⁹ Усього ж протягом вказаного періоду РУП видала понад 100 тисяч примірників різних видань, які поширювались в основному серед українського селянства. Особливо активно агітація РУП велася серед полтавських і харківських селян напередодні та в період селянського повстання 1902 р. Пізніше один з відомих діячів українського руху В. Дорошенко писав, що «відомі аграрні розрухи 1901—1902 рр. на Полтавщині й Харківщині й пізніше революційні виступи (страйки, тощо) зв'язані з її іменем».¹¹ Такий висновок підтверджується й сучасними дослідниками проблеми. Зокрема,

В. А. Борисенко, відзначаючи великий вплив рупівської літератури на українське селянство, особливо в районах масових виступів, пише, що «департамент поліції ладен був саму причину заворушень віднести на рахунок РУП та її агітаційної діяльності».¹² Видання Революційної української партії побутували і на Чернігівщині. Так, у вересні 1904 р. у селах Баба та Макошине Сосницького повіту поліцією було вилучено відповідно 37 і 41 примірник рупівської листівки «До запасних», що поширювалась у період рекрутських наборів на російсько-японську війну.¹³ Відомо також, що Центральний комітет РУП готував листівки, призначені для населення конкретного регіону або навіть певного населеного пункту, якщо там відбувалися важливі соціально-політичні події — як-от прокламацію «До рідних земляків-українців», поширювану на Полтавщині під час селянського повстання 1902 р. Такий же характер мала листівка «До селян Володькової Дівиці», гектографічний примірник якої виявлений нами у фонді прокурора Київської судової палати, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві. Підготовлено її було у травні 1904 р. і розповсюджено у селах Володькова Дівиця, Шатура і Данине Ніжинського повіту Чернігівської губернії під час масового селянського виступу в економії княгині Долгорукої. Як відомо, у травні 1904 р. понад 2 тисячі селян Володькової Дівиці (тепер — с. Червоні Партизани Носівського району Чернігівської області) намагалися повернути собі втрачену ще під час реформи 1861 р. землю.¹⁴ Кульмінацією виступу стала збройна сутичка селян з поліцією 23 травня 1904 р., викликана спробою відібрати у селян поширені напередодні примірники згаданої вище листівки РУП. При цьому з обох боків було застосовано вогнепальну зброю і поранено 19 поліцейських і 5 селян (один з них потім помер у лікарні у Ніжині).¹⁵ Для придушення виступу 27 травня у Володькову Дівицю прибув чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський з двома ротами піхоти і трьома сотнями козаків. 41 учасника виступу було заарештовано, 9 з них — висічено різками. Події майже 100-річної давнини засвідчують, який значний вплив мала діяльність РУП на розвиток масового руху українського селянства.

Листівка, що друкується у додаток до статті, за своїм змістом і структурою є характерною для подібного роду рупівських видань. Текст її подається згідно з сучасними правописними нормами із збереженням усіх мовно-стилістичних особливостей оригіналу.

Джерела та література:

1. Русова Софія. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 152.
2. Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Док. і матеріали. — Нью-Йорк, 1983. — Т. 1. — С. 71.
3. Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 35.
4. Див.: Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 21.
5. Голобуцький О., Кулик В. Історія українського політичного руху (II пол. XIX ст. — 1917 р.) // Академія: гуманітарний альманах. — [Б. р., б. м.]. — С. 57.
6. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. — 1992. — № 3. — С. 24.
7. Там само.
8. Голобуцький О., Кулик В. Назв. праця. — С. 57.
9. Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. — К., 1978. — С. 49.

10. Колярд Ю. Спогади юнацьких років. — Торонто, 1972. — С. 76—79.
11. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. — Відень, 1918. — С. 35.
12. Борисенко В. А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1991. — Вип. 169. — С. 132.
13. Центральний державний історичний архів України. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 2659. — Арк. 1—2.
14. Про виступ селян с. Володькової Дівиці у 1904 р. див.: Володьково-Дівицький селянський виступ 1904 // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 139—140; Шевченко В. М. Виступ селян с. Володькової Дівиці на Чернігівщині (1904 р.) // Український історичний журнал. — 1980. — № 3. — С. 116—117; та ін.
15. Див.: Деснянська правда. — 1989. — 23 травня.

Д О Д А Т О К

«ДО СЕЛЯН ДІВИЦІ ВОЛОДЬКОВОЇ»

Наче павутиння оснувала вас земля наслідників княгині Голіциної.¹ Далеко простяглася вона: багато б люду голодного та холодного можна нагодувати, коли б ця земля належала тому, хто своєю кров'ю та своїм потом поливає чужі ниви, хто своєю важкою працею годує отих павуків-панів, що снуть отих мух-селян, безправних та темних, нездолених та зневажених. Хто ж дав їм цю землю? Роздали усяким панам та князям усі безкраї земельні простори, що колись належали усьому працюючому людові українському, царі московські, що й досі роздають нові, найкращі землі, скрізь панам. Мало було царям московським цієї грабівки нашої землі! Завели вони у нас на Україні ще й кріпацтво. Народ наш, що завжди вів завзяту боротьбу проти гніту усяких дармоїдів, терпів терпів кріпацтво, а далі терпєць урвався. І почав сільський люд потроху прокидатися і повставати проти панської неволі. Незадоволення незвичайно зросло. Злякавшись великого повстання, котре могло спалахнути по всьому Московському царству, правительство дало селянам волю, утворивши нову неволю.² Коли селян увільнили від кріпацтва, то дали наділі менші, ніж вони мали за часів кріпосного права. Часто було й так, що ніяких наділів не давали, або ж селяни боялися брати наділи, щоб пани не завели знову кріпацтва. Таким чином дали селянам волю та мало землі, щоб за землю їм прийшлося йти до панів, щоб все-таки селяни опинилися знову в неволі. Отак було і в вашому селі. Наділів вам не дали.³ Казали, що земля буде ваша, що ви тільки невеличку оренду платитимете. Йшов час. Пани своє слово забували. Все важче було платити ті великі гроші, які вимагали пани. А без землі вам смерть була б. Почали ви судитися з панами.⁴ Одне тільки ви забули, кому ви жалієтеся. Який суд у нас? Хто в суді там засідає? Хто писав закони, по яким судять? Закони писано правительством, що складається з панів. Суд весь із панів та панських синів. От і виходить, що ви жалієтеся панам на панів та хочете від панів суду по правді. Чи може скажете закони писані вашими виборними, або в суді засідають найчесніші та найрозумніші люди, котрих ви обирали? Адже ви цього не скажете, бо самі на своїй шкурі знаєте, яка то правда да чесність панує в наших судах. Довго тяглося діло по судах. Чекали ви чекали присуду та й не дочекалися. А тим часом економія, щоб швидше розв'язати діло, почала розпродавати землю. Що ж робити вам? Вам без землі, як риби без води. Думали ви думали, та й покляли собі силою не пускати тих, хто купить землю. Поміркуймо ж, чи гарно ви надумали? Економія зразу покличе губернатора, що приїхав з військом втихомирити селян, що збунтувалися. Приїде губернатор з москалями. Почне він вас морочити, що то земля не ваша, що вона панська, що от, мовляв, сам цар казав, що вона панська, що багатіють від чесної праці, а ви хочете розбагатіти, захопивши чуже добро. І багато брехатиме ще він вам усякої всячини, а ви все стоятимете на своєму. Тоді він почне вас лякати, що от на Полтавщині селяни захопили чуже добро, що за це їх постріляли, побили та й ще величезними податками обложили.⁵ От тут то губернатор і правду скаже. Село ваше невелике,⁶ силою ви самі нічого не зробите, не подумайте ви війська гарно озброєного. Буде вам те, що було полтавцям та харківчанам. Але що ж робити? Невже ж мовчки терпіти таку неправду, таке здирство? Боротися боже! Не для того ми й розмову повели до вас, що сказати вам «терпіть». І так усі вам торочать — пани, попи, царі, — усе це каже «терпіть». Ні, не терпіти, а боротися, боротися і боротися треба. Хто землю нашу панам роздав? Цар. Хто кріпацтво завів? Царі. Хто, давши волю, дав мало землі? Царі! Хто заважає вам боротися з панами? Хто тримає вас у темноті та безправ'ї? Хто завів скрізь неправду, хто військом, кулями, різками карає за боротьбу з панами? Царі. Хто саджає по тюрмах, засилає в Сибір усіх мучеників за діло народне, за слово правди, котре розкриває очі народові, показує йому, що пани та царі — то закляті вороги робочого люду? Царі. Отож насамперед треба скинути царя і все самодержавне правительство і завести виборне правительство. Тільки таке правительство не буде заважати нам по-

дужати усіх здирників та дармоїдів. Тільки тоді уся земля, фабрики та заводи повинні належати усім людям, бо не повинно бути ні пана, ні мужика, ні робітника, ні фабриканта, а всі повинні бути людьми, усі повинні однаково працювати. Але для того, щоб скинути правительство та завести новий громадський лад, треба щоб не одне село, не один повіт, не одна губернія повстала проти ворогів робочого люду. Треба щоб увесь народ, як один чоловік, одностайно та водночас повстав супроти ворожої сили. Для цього ж треба, щоб народ з'єднався та згуртувався, треба щоб у кожному селі заснувався потайний гурток з селян, котрий здобуватиме правдиві книжки, листки та листки, де пояснюється, чому так гірко живеться селянам та говоритись, як їм боротися та чого домагатися. Треба, щоб ці гуртки між собою зносились, передавали один одному газети, листки та книжки, а щоб усі гуртки зносились з містом, де є освічені люди, від яких можна здобувати такі книжки, як «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», «Народна справа» та газету «Селянин». От коли всі зрозуміють, хто вороги селян, як боротися та чого добиватися селянам, коли село з'єднається з селом, а місто з містом, коли у війську теж позакладаються такі потаємні гуртки, що сіятимуть зерно правди проміж москалів, отоді наша справа виграна. Такі потаємні гуртки є вже у багатьох селах і цілих губерніях, навіть і у війську вже заклалися вони. Тим то гуртуйтеся, єдняйтеся люди добрі, бо право наше — в силі, а сила наша — в єдності.

Київський комітет Української революційної партії
(Центральний державний історичний архів України. —
Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 2179. — Арк. 28—29).

ПРИМІТКИ

1. Наприкінці XVIII ст. Володьково-Дівицька економія була жалувана Катериною II графу П. О. Румянцеву-Задунайському. Пізніше вона перейшла у володіння князів Голіциних. На початку XX ст. економія перебувала у власності княгині М. Долгорукої, уродженої Голіциної.

2. Мається на увазі скасування кріпацтва у 1861 р., коли селяни, одержавши юридичну свободу, опинилися в економічній залежності від поміщиків і держави.

3. Згідно з архівними документами, усі колишні поміщицькі селяни Володькової Дівиці були звільнені у 1861 р. від кріпацтва з так званими «дарчими» наділами, які не перевищували для цієї місцевості 1,5 дес. Нестачу землі селяни тривалий час компенсували за рахунок досить вигідних для себе умов оренди поміщицької землі у тій же економії.

4. Внаслідок помітного підвищення орендної плати і погіршення умов оренди селяни, починаючи з 80-х рр. XIX ст., намагалися повернути собі землю у розмірах дореформеного землекористування і навіть зверталися з цього питання до суду. Проте безуспішно; оскільки звільнялися вони у 1861 р. з безкоштовними («даровими») наділами, то і уставні грамоти, як документ, який регламентував умови звільнення, у тому числі й щодо землеволодіння, не були складені. Іншими словами, якихось юридичних підстав, які б підтверджували право селян на втрачену землю, не існувало.

5. Йдеться про 800 тис. крб. контрибуції, накладеної владою на учасників повстання 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях для відшкодування поміщикам збитків, завданих їхнім господарствам під час повстання. Проте ця сума у кілька разів перевищувала реальні втрати поміщиків.

6. За даними 1901 р. у с. Володьковій Дівиці проживало 7119 чол., у тому числі 3537 чол. і 3582 жінок. (Список населених мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 года. — Чернигов, 1902. — С. 31).

ДРУГА СВІТОВА: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ

Яків Ковалець

•

ВІД ОБОЛОННЯ ДО ЧОРНОБИЛЯ ЗЕМЛЯ УСІЯНА КІСТЬМИ

Біографія та історія 8-ї дивізії, яка входила до складу 13-ої армії Пухова, дуже тісно пов'язані з визволенням Чернігівської і Київської областей. Подивимось розкладку сил тодішньої Червоної Армії на рубежі Чернігівщини. Її у вересні почали визволяти війська Центрального фронту. Напрямок головного удару на Новгород-Сіверський мала зробити 65-а армія Батова, допоміжний удар готувала 60 армія Черняхівського.

На правому фланзі ішла згадана 13-а армія, до складу якої входили 8 і 74 дивізії. Ближче до центру діяла 48 армія Романенка. Наступали також дві армії Воронезького фронту (38 — Чибісова, 40 — Москаленка). І перші бойові дії не приносили бажаного успіху. Зокрема, бій за переправи війська 48, 65 армій і частини сил 2 дивізії, як згадує командуючий Центральним фронтом Рокоссовський, не дали необхідних результатів. Зокрема, 48 армія переправила на західний берег 6 стрілецьких дивізій (без стрілецького полку), але розширити плацдарм не вдалося і через те армія ще не могла приступити до будівництва мостів через Десну для переправи артилерії. А 65 армія переправила на західний берег 4 стрілецькі дивізії і 2 стрілецькі полки. Розширити плацдарм на західному березі також не вдалося.

І, як підсумовував Рокоссовський, досвід боїв за переправи показував, що для розвитку успішного наступу на цій ділянці фронту потрібні додаткові сили і підтримка. І буде передбачено введення 61 армії між 65 і 13 арміями і забезпечено подальший наступ 4 артилерійським корпусом.

Отже, 65 армія на напрямку головного удару в районі Новгород-Сіверського успіху не мала, зазнала великих втрат. А 60 армія Черняхівського, перед якою німці іще на Курській дузі зняли значну силу своїх військ, зайняла Конотоп і рушила на Чернігівщину.

В зв'язку з успіхом цієї армії командування Центральним фронтом вирішує змінити напрям головного удару.

І форсування Десни тепер планується провести не під Новгород-Сіверським, а в районі Коропа. І ось тут починається жертвний хід

13 армії, зокрема, її двох дивізій 8 і 74. Спішним порядком її перекидають з-під хутора Михайлівського під Короп.

74 дивізія Казаряна виконує наказ про форсування Десни. І 8 дивізія замість того, щоб за попереднім планом виходити до Дніпра, має йти на підмогу 74 дивізії і теж форсувати Десну.

Ці дві дивізії входили до 15 стрілецького корпусу. Ось як говориться про розгортання дій на Оболонському напрямку у донесенні штабу 15-го стрілецького корпусу військовій раді 13 армії.

Війська цього корпусу, не маючи спеціальних інженерних засобів для переправи, під сильним артилерійським і мінометним вогнем противника, а також відбиваючи його неодноразові контратаки, з боєм форсували Десну в трьох пунктах на фронті 20 кілометрів, де ширина ріки досягає понад 100 метрів, зайняли Оболоння, Гуту, Конятин, Змітнів.

Ще в донесенні підкреслювалось, що була обмежена артилерійська підтримка, але форсування відбулося — і плацдарм узятий. І було сказано, що знищено не менше 800 солдат і офіцерів ворога, також вказувалося на ряд знищеної і захопленої техніки, скількох фашистів взято в полон, представлено до нагороди наших воїнів і командирів. Серед них і командир 151 стрілецького полку 8 дивізії полковник Миرونюв.

В іншому донесенні начальника політвіддлу 13 армії начальнику Політуправління Центрального фронту про бойові дії на Оболонському плацдармі іде більш детальна характеристика обстановки. Про запеклість боїв свідчить той факт, що, як видно із донесення, половина Оболоння перебуває у противника, половина у нас. І тут же іде звіт про те, що тільки за один день 12 вересня частинами 8 стрілецької дивізії знищено понад 200 німців, 1 танк, 5 кулеметів, 20 повозок з вантажем, склад з боеприпасами. А за 4 дні частинами армії знищено 1400 німецьких солдатів і офіцерів, взято в полон 110 гітлерівців, підбито 12 танків, 10 гармат, 28 кулеметів, захоплено 9 гармат, 15 кулеметів, 18 автоматів, 36 коней та інше військово майно. А які втрати у нас? Про це у згаданих донесеннях не пишеться. Чому? Правда повинна бути всебічною. В архівних даних, якими володіє чернігівський краєзнавець В. Д. Драгунов, мовиться, що той же 15 корпус із 8 і 74 дивізіями за короткий час втратив убитими і пораненими понад 1000 чоловік.

А тепер звернемося до журналу бойових дій 8 дивізії, який зберігається в Подольському військовому архіві Міністерства оборони Росії. Ведеться детальний опис її 310, 151, 229 стрілецьких полків, які 8 вересня здійснили марш у район форсування Десни на територію Коропського району. Зокрема, 310 полк долав водний рубіж в районі Лисої Гори, що неподалік від Оболоння, 151 полк ішов на Риботин. На рубежі Лиса Гора — Гута зійшовся з ворогом 229 полк.

А потім усе, як кажуть, перемішалось. Вода і ці села горіли в пекельному вогні. І досі в деревах, які стоять на оболонських схилах, знаходять у корі, в стовбурах кулі, осколки снарядів. Скільки полягло тут воїнства — мабуть, і не злічити. І як вірити тим цифрам, які подаються в архіві? Читаємо, що 151 полк 12 вересня увірвався в гай, на південний схід від Гуті і до 17.00, завдаючи противнику великих втрат, потіснив його і вийшов на рубіж, що за 300 метрів південніше дороги Оболоння — Гута. І далі подаються втрати полку за вчорашній день, тобто за 11 вересня — 33 убитих і 88 поранених.

А поруч зразу ж цифри втрат фашистів, очевидно, за кілька днів, яких завдав ворогу уже не один 151 стрілецький полк, а вся 8 дивізія. Про це ми говорили вище, подаючи звіт політвідділу 13 армії Політуправлінню Центрального фронту.

Переконуємося, що політвідділи ось таким чином уміли піднести у вищі інстанції вигідну, але не зовсім вірну інформацію.

Досить вільно оперували тими цифрами і у верхніх ешелонах. Відомий-бо факт: по закінченні війни Сталін попросив Вознесенського, тодішнього голову Держплану, підрахувати кількість загиблих. І коли Сталіну подали цифру майже 15 мільйонів, він подивився на неї і сказав «многогато». І доводилось тоді оперувати цифрою 7 мільйонів. Чи не тому ми і до сих пір рахуємо свої втрати і ніяк не дорахуємось. І скільки ще безіменних одиничних і братських могил, полів і боліт, засіяних кістками.

Та повернемося до 8 дивізії. Безперечно, треба говорити про її виключний героїзм, що виявили бійці при визволенні нашої області, зокрема, Коропського, Борзнянського, Чернігівського, Куликівського районів. Багатьом солдатам і офіцерам були вручені високі нагороди. А командир дивізії П. М. Гудю за форсування Десни і Дніпра було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Також це високе звання було присвоєно нашому земляку, уродженцю села Наумівки Корюківського району, командир 229 полку М. Т. Лучку.

Перелік подвигів бійців і командирів дивізії, її полків можна продовжувати. Їх дуже багато. Вони здійснювались на кожному метрі просування цієї дивізії по многотраждальній Чернігівській землі.

Але її ряди поріділи тут більше, ніж на половину. Ким її поповнювати? Адже попереду нові бої — форсування Дніпра, Прип'яті. І замість тих убитих набирали поповнення із нашої області. Уявіть, який це був набір. Абсолютно ненавчені сільські хлопці. І ставлення до них було не завжди прихильне. Мовляв, десь відсиджувалися в окупації, тепер ми вас навчимо, як воювати. А навчали — «з корабля на бал». Навіть не обмундирувавши і не завжди давши гвинтівку в руки, кидали в бій. Кажали — хай зброю дістають в бою.

І скільки їх полягло, таких ненавчених, напівозброєних, в сільських картузах і куфайках. І який їм вівся облік. Мабуть, ніякого. І після війни сільські жителі говорили, що місця тих боїв, які вела 8-а дивізія, були усіяні тілами молодих хлопців у сільському одязі із торбинами за плечима. А житель із села Тростянки Борзнянського району Д. Гордієнко згадував, що їхня рота другого батальйону із 151 полку після боїв під Карпилівкою втратила 117 бійців, живими залишилось лише 9 чоловік.

Про це та інші часом не виправдані жертви з боєм згадує голова бюро Чернігівської групи ветеранів колишньої 8 стрілецької дивізії Д. М. Білецький, який мешкає у Бахмачі.

Розповідав мені працівник військкомату В. Ф. Борисенко про одну маршову роту в цивільному одязі, яка потрапила під фашистський обстріл під Бобровицею і вся загинула безіменно, немає жодних відомостей, хто похований у братській могилі. Вищезгаданий Д. М. Білецький доповнює всі ці розповіді, які, звичайно, не відтворюють повністю усіх картин військового життя, іще ось таким різючим фактом: тоді був відмінений поіменний облік наших втрат.

Чому так? І хто дасть відповідь на це запитання?

Як же брали таких цивільних у дивізію? Кажуть, що для цієї справи призначались якісь польові військкомати. Але де, при яких підрозділах вони організовувались, поки що невідомо. І хто знає, чи є про них якісь дані в архівах. Може, вони вели якийсь облік загиблих. Хоча в це важко віритись при тому ставленні, яке було в армії.

А тим часом про подібний набір на маршах є чітке конкретне пояснення у книзі «З бою в бій» Батова. В ній говориться, що військо-

вим було заборонено робити призов із мирного населення. Такі були протиріччя.

Зустрівся у Чернігові з секретарем бюро Чернігівської групи ветеранів колишньої 8-ї стрілецької дивізії Ф. І. Ткаченком. Родом він із Лосинівки Ніжинського району. Після закінчення школи перед війною працював у колгоспі, листоношею. А як почалася війна, зразу був мобілізований на фронт. Але потрапив у оточення, потім — у партизанський загін Стратилата.

І вже, як партизана, його брали у наступаючі війська. Кілька днів його і таких, як він, навчали у Андріївці Чернігівського району азам військового ремесла, потім дали білизну, куфайку, штани, ботинки і — форсувати Прип'ять. Потім — Тернопільщина. Там він одержить тяжке поранення. А з його роти після форсування Прип'яті взяття Чорнобиля та інших міст залишиться всього два бійці.

Спогади, спогади. Вони — в архівах, але ще і на вустах тих, які вижили усім смертям на зло. І вважається, що уся правда в архівах, що з них можна дізнатись усе про війну. Але не треба відкидати і оці народні спогади. І, може, окрім офіційної статистики, що в архівах, треба вести і народну статистику. Вона багато чого розкаже і нинішнім, і майбутнім поколінням.

У ГЛИБ ВІКІВ

Андрій Карнабед

ТАЄМНИЦІ БОЛДИНИХ ГІР

(Нарис четвертий)

На південному мисі пагорба з описаною нами печерою «західною»-Лаврентія ми побачили, а потім обміряли й обстежили напівсферичну печеру «ГРОТ».

Розташована високо в схилі пагорба і розкрита до півдня в бік «Святого гаю», Лісковичі, Десни і задесення, ця також незвичайна печера споруджена поки що невідомими будівничими не пізніше ХІХ ст.

Яйцеподібна у плані з поздовжньою віссю в напрямку захід-схід печера розміром 6х4,3 м висоти до 2,5 метра має два входи зі схилу пагорба з півдня. Навпроти входів попід овальною північною стіною, як і в «західній» печері, влаштовано з суглинку, в якому й споруджено «Грот», суцільну нешироку лаву-сидіння.

Схоже, що «Грот» не мав релігійного призначення, а скоріше слугував для якихось колективних заходів-бесід, можливо, проповідей...

З цієї печерою пов'язана й досі не до кінця розгадана таємниця минулої війни.

Трапилося так, що в грудні 1973 року місцеві хлопчак, граючись у печері, випадково зачепили вже порушене на той час слабке мурування з південного боку. І під обпалим муруванням вони помітили якийсь металевий предмет, край якого виглядав з-під уламків цегли й розчину.

Зацікавившись побаченим, хлопчак почали старанно виколупувати знахідку. Їх здивуванню не було меж, коли з'ясувалося, що це військовий шолом-каска, з уламком цеглини всередині, де було надряпано написи.

Зрозумівши, що вони знайшли щось незвичайне і дуже важливе, хлопчак — учні місцевої школи № 14 — віднесли свою знахідку вчительці історії, а вона передала її до правління міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. І за допомогою експерта-спеціаліста О. І. Барила вдалося прочитати той напис, точніше, його залишки: «Нас было 2

Гибли в 1942 г
И П К х Родин...
...мстила».¹

У цьому написі трагедія двох воїнів, що використовували печеру як схованку чи як свого роду бункер і там, ймовірно, загинули. Але хто вони були?..

У повоєнний час у «Гроті» жили люди, позбавлені війною домівок. Вони й спорудили димохід та ремонтували південну частину печери саманом.

З південного заходу від «Гроту» на продовженні до півдня вузької, буквально 50 см, галереї-коридорчики на відстані близько 3,5 м від нього вдалося відкрити й обстежити ще одну підземну галерею-печеру «Південну».

Це неширока (0,7—0,9 м) і майже 18-метрова галерея висотою до 1,8 м Г-подібна у плані з однією глибокою нішею в північній стіні поруч з входом. Галерея йде від схилу пагорба на північний захід, навіть майже на північ і має нахил вглиб пагорба близько 16° та закінчується тупиком з слідами незакінчених будівельних робіт.

Коли і хто будував цю галерею-печеру, поки що невідомо. Але чи не була це спроба спорудити ще один вихід до південного схилу пагорба Болдиної гори з неповторного підземного архітектурно-планувального ансамблю «Нових» або Алімпієвих печер, збудованих у цьому ж пагорбі, про які й буде наша подальша розмова.

«Нові» (Алімпієві, Алімпієві) печери.²

Їх історія починається від травня 1918 року, коли за літературними та архівними даними під керівництвом Іока Аліпія (Алімпія) — до того селянина хутора Плахтіївки Городнянського повіту, невеликим гуртом ченців закритого на той час Троїцько-Іллїнського монастиря, потаємно було започатковано будівництво своєрідного ансамблю великої підземної тридільної церкви з каплицями, іншими приміщеннями та складною, добре продуманою системою галерей і переходів.

До будівництва цього печерного комплексу прилучилися головним чином молоді й середнього віку віруючі селяни сіл Пісок, Павлівки, Роїща, Борок, Яцевого, а також окремі мешканці міста. Одна з чернігівок, під час спорудження Нових печер, молодда жінка, розповідала нам, як вона потай від чоловіка допомагала будувати печери і як їй та іншим жінкам і дівчатам-віруючим доводилося виносити з печер ґрунт у подолах спідниць і розсипати та розрівнювати на майданчику перед входом у печери.

Розташований на відстані близько 80 метрів від південної мурованої стіни Троїцького монастиря в глибині пагорба печерний комплекс, «запроектований» в уяві Алімпія і здійснений за дуже короткий строк — до 25 листопада 1919 року,³ в лютому 1920 року на вимогу Чернігівського губвиконкому був обстежений С. П. Ткаченком,* який зробив технічний висновок про можливість їх використання.

Наші натурні архітектурно-археологічні дослідження 1967—1970 років підтвердили свідчення автора статті «Нові печери» (1928 р.) Бориса Пилипенка та старих людей про казкову красу цього підземного ансамблю, де Алімпій відзначився не лише як умілий організатор, а й як перш за все здібний будівничий і художник-митець.

Він переніс під землю, як це зробив у XI сторіччі Антоній, принципи плану та об'ємно-просторового рішення наземних храмів, але в даному випадку народної дерев'яної архітектури з притаманними та-

* Свідчення Ткаченка С. П. — колишнього майстра Чернігівських міжобласних спеціальних науково-реставраційних майстерень, записане нами з його слів у січні 1968 р.

ким храмам обхідними галереями-«опасаннями», які йдуть від галерей храмів доби Київської Русі.

Досить подивитись на план «Нових» печер, їх поздовжній розріз та деталі орнаментально-художніх композицій, які прикрашають стіни, склепіння, щоб впевнитись у цьому,

Досить точна також орієнтація підземного храмового комплексу, головна вісь якого за церковним християнським каноном, зорієнтована у напрямку захід—схід, де в схилі пагорба і міститься вхід до підземного лабіринту, загальна довжина якого становить близько 130 м.

Головними приміщеннями, безумовно, були три різні за розмірами й формою складові храму: дзвіниця-притвор майже круглий у плані з двома виходами до галерей. Одна з них — до 2-х метрів — веде до центрального трохи більше ніж півкруглого, розкритого на схід до віттаря приміщення нави або трапези, як і притвор, зі склепінчастим завершенням. А далі на схід за своєрідною іконостасною стіною і коротенькою галереєю-переходом — віттар трапецієподібної, що наближається до квадрата, форми з боковими виходами до галерей, які з'єднують віттар з навою та обхідною галереєю-«омофором».

Переплетіння в плані і по вертикалі м'якої форми галерей, які входять одна з одної чи перетинаються то там, то тут, пов'язує притвор, наву й віттар храму з каплицею грушоподібної форми та кріпотою під нею з символічним саркофагом — із заходу та з ризницею й іншими приміщеннями — камерами — зі сходу з боку входу до печер.

На відміну від Антонієвих печер тут ми не маємо жодних мурованих конструкцій — галереї та усі приміщення виконані в шарах суглинку різної міцності та щільності за допомогою заступів та інших подібних інструментів з винесенням ґрунту назовні й відсіпкою його біля входу. Так і створилася невеличка тераса-майданчик, який частково зберігся.

Як же будувалися досить високі — до 4-х і вище метрів підземні храми, каплиці в суглинку без риштувань?

І тут Алімпій, як Антоній та й інші будівничі печер, застосував дуже простий і виключно раціональний, економічний засіб.

Він полягає в тому, що за тонким розрахунком автора-будівничого (архітектора), який протягом спорудження печер тримався в пам'яті, — розміри, загальні пропорції та художній вигляд і оздоблення приміщень, — в місцях, де мали бути високі приміщення (храм, каплиці тощо) спочатку від галереї-входу у таке приміщення виймався ґрунт за допомогою похилої галереї по формі майбутнього склепіння аж до його верху. Потім, одночасно вибираючи під ногами ґрунт і вирізуючи кожем або подібним інструментом рельєфні символічні й орнаментальні прикраси з їх побілкою та розписами, будівничі спускалися все нижче й нижче аж до рівня запланованої долівки.

Прикро, що наші сучасні будівельники та архітектори і кроку не можуть ступити навіть у найпростіших випадках без дорогих енергомістких машин та механізмів, де треба лише світла із здоровим глуздом голова та розрахунок, вже не кажучи про художню немічність значної частини того, що проектується й будується в містах і селах країни нашими «професіоналами» від архітектури.

Уяви собі, шановний читачу, красу, створену в «Нових» печерах непрофесіоналами — талановитими народними митцями з селян!

Від першого кроку й до найпотаємніших куточків печер Алімпія стіни й склепіння з символіко-орнаментальними різьбленнями ретельно вибілені переважно крейдою, закріпленою органічним клеєм (можливо,

ячним чи казеїновим), ніби українська світлиця, а потім вкриті мальовничими орнаментальними та символічними розписами з використанням колориту і рисунку, притаманних українським народним художнім традиціям Лівобережжя.

По білому тлу яскраво вимальовуються розписи, де переважають природні фарби: вохра золотиста, цинобра, зелений різних тональностей тердесієн, а також бакан, ультрамарин. Їх розводили на воді з вапном і наносили на стіни, склепіння власноруч виготовленими пензликами з кінського хвоста тощо. Найменш стійкою виявилася зелена фарба, чому й важко подекуди розгледіти виконані нею малюнки.

Найцікавіші і найбагатші за художнім та композиційним рішенням розписи підземного храму й обхідної галереї «омофору».

По-перше, відзначимо, що найяскравішою у художньому плані є нава або трапеза храму розміром 4х3,5 м за висоти 4,2 м. Над смугою орнаменту з хрестиків вище карнизу нави, починаючи від південного входу і закінчуючи з протилежного боку біля іконостасної стіни, зроблено напис, від якого збереглися лише сліди.

Нижче на північному й південному мурах — великі глухі ніші, що імітують віконні отвори з краями, прикрашеними кривулясто-геометричним орнаментом. У нішах — рельєфні з розписами великі чотирикінцеві хрести, а попід нішами зображені пелени. Вони малюнком і тональністю повторені в сусідньому приміщенні притвору-дзвіниці.

У цих пеленах відображення стародавньої художньої традиції храмових розписів: згадайте фрески XI—XIII—XV сторіч Софії Київської, а також інших всесвітньовідомих храмів-музеїв мистецтва!

Продовжуючи розповідь про розписи нави-трапези храму, зазначимо, що дуже вибагливим було художнє оздоблення царських воріт в іконостасній стіні з боку вітваря. Тут серед різноманітних орнаментальних мотивів вирізняється дещо наївно трактована виноградна лоза з корінням.

А навпроти вітваря західна стіна нави з обох боків входу з притвору-дзвіниці прикрашена мальованими іконами «Георгія зміеборця» з півдня та «Трифона великомученика» з півночі в рамках у вигляді безупинного рослинного багатоколірного орнаменту.

Мальовничий безупинний круглястий орнамент-бігунок проходить між двома смугами кривульок з хрестикоподібними квіточками, а вище — вдало закомпоновані трикутні ніші, теж оздоблені подібним орнаментом.

А по колу-верху барабана вирізьбленої в ґрунті «бани» над центром нави в прямокутних різьблених нішах також різьблені хрести, прикрашені геометричним орнаментом і з'єднані вгорі під куполом кривулястою писою. Купол прикрашений великою зіркоподібною квіткою — «сонцем».

Звертає на себе увагу й розпис стін «омофору». Внутрішня стіна з боку церкви прикрашена на висоті близько 1,3 м від підлоги широким різьбленим фризом у вигляді «бігунка» з трикутних глибоких (до 7—10 см) ніш, розписаних по гранях рослинним орнаментом кількох варіантів, які майже не повторюються. А в тринадцятій від південного коридору-галереї ніші зберігся малюнок із зображенням явлення чудотворної ікони Єлецької Божої Матері.

Подібні ж розписи вкривають стіни й склепіння каплиці, крпти в інших приміщень цього неповторного підземного лабіринту-музею.

Але дуже мало чого збереглося від початкової краси й архітектури Алімпієвих печер. І все ж те, що є, вражає і примушує нас зробити

все можливе для збереження і, бажано, відродження первинного вигляду цієї пам'ятки.

Що з нею сталося за майже півстоліття, що лишилося?

Бажанням відповісти на це запитання і керувалися ми,* починаючи дослідження, розвідки. Вони почалися у травні 1967 року, коли 14 добровольців-романтиків (робітників, службовців комбінату «Хімволокно») разом із нами обстежили схил, де був вхід до Алімпієвих печер.

Після кількох годин напруженої праці ми відкрили замулений і засипаний ґрунтом та сміттям вхід. Але детально обстежити цей підземний лабіринт під час першої експедиції не вдалося через брак необхідного обладнання і спорядження.

Та все ж ми разом з п'ятьма помічниками-сміливцями через вузький розкритий нами хідничок змогли оглянути частину галерей, каплицю. Побачили сліди давньої побілки і залишки різьблень та розписів, вкритих кіптявою і пошкоджених різними, навіть нецензурними написами, порізнаних металевими інструментами і частково завалених.

Цією експедицією й було започатковано стаціонарне дослідження підземних лабіринтів-печер та підземель Чернігова, а потім і інших міст та сіл Чернігівщини.

Свою діяльність почали (одночасно з натурними розвідками та обстеженнями) з вивчення літературних та архівних джерел і з опитування старих людей щодо місць знаходження забутих та засипаних входів до підземель і про перекази, легенди й інші відомості, які збереглися у пам'яті і пов'язані з історією та життям печер.

За участю активістів археологічної секції Конашевича В. О., Бачманова В. Б., Шекуна О. В. ми відвідали в різних кінцях Чернігова тих людей, кому було будь-що відомо про печери, і записали кілька цікавих переказів, легенд.

Були серед них і досить правдоподібні, відомі з інших джерел, історії. Та особливо цікавою нам здалася розповідь про ризиковану подорож кількох підлітків по підземному Чернігову, яку ми почули від одного з ветеранів праці — колишнього головного механіка обласної друкарні Бочарова Євгена Корнійовича (нині покійного).

Оскільки ми не мали жодних підстав не вірити Бочарову Є. К. — людині виключно серйозній та порядній — і враховуючи те, що цю розповідь набагато раніше чули його діти — Олександр, Володимир та Валентина, які з нами брали активну участь у дослідженнях пам'яток Чернігова, вважаємо за можливе переказати ту пригоду, яка сталася 1928 року і яка лише завдяки щасливому випадку не скінчилася трагічно.

Навесні того року напередодні Великодня шестеро хлопчаків з Чернігівського «Кавказу» (колишня Солдатська чи Московська слобідка, заснована для гарнізону фортеці на березі річки біля підніжжя сучасного Валу) віком від 12 до 16 років пішли до Малієвого яру в південно-західній частині Болдиних гір подивитись печеру, віднайдену напередодні кимось з місцевих хлопчаків. Старшим серед «розвідників» підземель був якраз Бочаров Є. К.

Крізь тодішні густі хащі ліщини на схилах пагорба біля Троїцького монастиря відважні мандрівники дісталися ще не засипаного входу до печери і, запаливши прихоплені з домівок недопалки свічок, без довгих роздумів рушили в темряву й невідомість...

* Ми — Герард Олексійович Кузнецов і автор.

Як їм здалося, досить прямий коридор-галерея з відгалуженнями бокових ходів привів їх до ґрунтових сходинок, які вели до окутих залізом дверей. Що ж за ними?

Прислухавшись, мандрівники почули (чи їм здалося?) церковний спів і вони подумали, що потрапили до Троїцького собору, оскільки були впевнені, що інших храмів поблизу немає.

Юні шукачі пригод звернули в перший-ліпший боковий хід-галерею і, не залишаючи за недосвідченістю ніяких мит на стінах, рушили далі, переходячи з однієї галереї до іншої. На своєму шляху вони побачили три підземні приміщення, які здалися їм храмами. У більшому з приміщень їх увагу привернули небачені раніше розписи на стінах та склепіннях.

Котрийсь із ходів-галерей, спускаючись круто вниз, привів мандрівників у дуже вологу галерею, де під ногами хлюпала грязюка.

«Дослідники» мусили повертатися назад. Закінчувалися свічки та сірники, вони поспішали.

Намагаючись якомога скоріше вибратися назовні, з остраху замутившись і тому, заплутавшись в підземному лабіринті, вони йшли не до виходу, а навпаки, усе далі й далі від своєї мети.

Залишившись без свічок та сірників у цілковитій п'їтмі підземелля, зрозумівши незавидний стан, у якому опинились, мандрівники-невдахи зовсім підупали духом. Адже вдома ніхто не знав, куди вони подалися, і в печерах їх ніхто не буде шукати...

Неважко уявити розгубленість і переляк хлопчаків, які опинилися через свою необачність на краю загибелі. Минула доба, друга...

Врятуватися їм вдалося випадково. Їм не дали загинути... печери. Переживши без їжі та води в підземеллі дві страхітливі доби, вони, блукаючи у п'їтмі, натрапили на місцину, де з невеликого отвору вгору ледь-ледь пробивалося денне світло.

Це був вертикальний вентиляційний канал з печер, пробитий в суглинку. І хоч знесиленим хлопчакам було неймовірно важко видиратися через вузький канал, але допомагаючи один одному, вони, зрештою, вибралися з пастки підземелля...

Минав час... Змінився відтоді ландшафт Болдиних гір, лишилися тільки окремі дубові дерева, зовсім зник ліщинник, від якого й пішла колись назва Лисковиці. А понід схилами гір виростили нові приватні садиби. І місцезнаходження входу до печер, де мало не загинула 1928 року група чернігівських підлітків, загубилося. Так було до 1967 року, коли за допомогою Бочарова Є. К. ми віднайшли той вихід до Алімпієвих печер, дослідження яких епізодично тривало включно до 1970 року,⁴ коли було започатковане вивчення Антонієвих печер.

Під час кожної з наших експедицій до «Нових» Алімпієвих печер (як правило, в них брало участь 10—12 чоловік спеціально підготовлених нами людей, в тому числі архітекторів, інженерів, реставраторів, істориків) робилися обміри, зарисовки, фотографування тих ділянок печер, які ще можна було відвідати.

Останньою була наша експедиція до «Нових» печер 1970 року, коли разом з техніком-геологом Юрковою П. В. склали уточнений план печер з виявленням тих ділянок і приміщень, які значно пошкоджені та завалені, куди вже неможливо ні пройти, ні проповзти...

Досліджуючи цей унікальний за своїми архітектурно-планувальними та художніми якостями підземний ансамбль, створений руками талановитих народних умільців початку ХХ сторіччя в добу післяреволю-

ційної розрухи й громадянської війни, ми з боєм констатували, що найбільші і найкрасивіші приміщення храму і значна частина галерей та інші приміщення цього своєрідного підземного музею зруйновані і значно пошкоджені.

Це — результат руйнівної діяльності перш за все людини. Саме ця її «діяльність» і більша слабкість суглинку, ніж в пагорбі з Антонівими печерами, призвели до того, що «Новим» печерам завдано такої великої шкоди і що вони й досі не взяті під державну охорону, як пам'ятка архітектури, історії та мистецтва.

Не можна не згадати у зв'язку з цим, що ще наприкінці 20-х років ХХ сторіччя різними дослідниками чернігівських старожитностей зверталася увага державних органів на необхідність збереження та взяття під державну охорону цієї пам'ятки, яка може допомогти виявленню сучасних нахилів у розвитку народних художніх форм і яка чекає уваги українських митців у справі відшукування певних, близьких масі засобів монументально-декоративних прикрас. «Які широкі відкриваються перспективи перед майбутнім мистецтвом свідомо і вільно використати... невичерпні сили народної творчої енергії» (Пилипенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник. — К. 1928. № 76. — С. 120).

Люди створили Красу під землею вимушено. Але навіть тоді в умовах кривавої громадянської війни Народний дух не занепав, не зник і знайшов матеріалізований вияв у вигляді талановито прикрашених підземних галерей, храму й каплиць «Нових» печер, які, таким чином, для нас, їх нащадків, є унікальним, хоч поки що й аварійним, музеєм народної творчості, котрий, ми віримо і мріємо, буде відроджений, відреставрований і відкритий для добрих людей.

Продовжимо нашу розповідь про печери Болдиних гір, йдучи подумки підземними лабіринтами із заходу на схід до центру міста.

Майже там, де у колишню Підмонастирську вулицю-дорогу (зараз вулиця Толстого) з півночі спадають Холодні яри, на пагорбі з півдня вулиці Сіверянської нещодавно відкрито й досліджено залишки давньоруського храму ХІІ сторіччя — сучасника знаменитої пам'ятки архітектури, історії та мистецтва П'ятиницької церкви, а нижче тих залишків збереглися також рештки відомої з літературних джерел печери,⁵ названої СІВЕРЯНСЬКОЮ.*

Це своєрідний печерний комплекс між Троїцько-Іллінським та Єлецьким монастирями ХІ—ХVІІІ сторіч. У книзі «Черниговский Елецко-Успенский первоклассный монастырь» (1908) Добровольський П. М. писав, що на відстані більше трьох четвертих версти (близько 1 км) на схід від Троїцького монастиря і на відстані близько однієї чверті версти (майже 400 м) на захід Єлецького монастиря 1853 року було помічено отвір у схилі пагорба, до якого пролягала стежина...

Цей отвір діаметром до аршина (72—76 см) містився від верху пагорба близько 2,5 сажня, а від підшви пагорба понад 5 сажнів.

З цього можна зробити висновок, що в цьому місці в той час пагорб здіймався над Лісковицею, теперішньою вулицею Толстого та заплавою Десни більше ніж на 15 метрів.

За традицією вхід до печери був розкритий до сходу сонця на південний схід, з чим ми вже зустрічались у попередніх розповідях.

Описаний Добровольським П. М. підземний комплекс, умовно названий «сіверянською» печерою, як і згаданий тут наземний монастир,

* Умовна назва «сіверенська» печера, як і «сіверенський» монастир від ближчої вулиці, названої Сіверянською в середині ХХ ст.

починався з круглого за планом приміщення діаметром майже 2 м. Від нього похило вгору йде у напрямку Єлецького монастиря вузька галерея довжиною понад 30 м, яка закінчується невеличким, теж круглим... приміщенням у вигляді ротонди.

Майже біля свого закінчення галерея перетинається іншою галереєю, по обох кінцях якої теж виявлено залишки невеличких круглих чи близьких за формою до кола приміщень-камер. А в місці перетину галереї було майже квадратне в плані приміщення — свого роду розподільча зала.

В одному з круглих приміщень-камер або «гrotів» за Добровольським П. М. було невисоке кубічне підвищення, можливо, престол. Тобто це приміщення могло слугувати своєрідним вітарем (?).

На підставі описів Добровольського П. М. та Єфімова О. А.⁶ ми можемо стверджувати, що перед нами цікава і досі ще багато в чому загадкова пам'ятка земляної архітектури та історії, де в своєрідному варіанті повторено структуру плану, подібну до тридільного храму, як це ми вже бачили в Антонієвих, «Нових» Алімпієвих печерах. І тут, як у згаданих печерах та наземних храмах, ми маємо три виходи з центральної камери — своєрідної нави чи трапези.

Деякі сумніви у розповіді Добровольського П. М. викликає вказана ним висота «гrotів» — 2 аршини (десь 1,5—1,6 м). Вважаємо, що це висота вже напівзасипаних на той час приміщень, які під час наших розвідувальних досліджень 1983 року за допомогою біофізметоду, ручного бура, компаса та інших інструментів теж не вдалося детально дослідити й обміряти.

Нам вдалося лише виявити міцно засипаний з утрамбуванням вхід і початок вхідної галереї з коробовим склепінням. Ось чому на часі новий етап необхідних тут архітектурно-археологічних досліджень з розчисткою печер від засипок та з необхідним зміцненням і реставрацією цієї й досі загадкової цікавої пам'ятки земляної архітектури.

Вимагає уточнення як час спорудження цієї печери, так і питання: чи не був цей підземний комплекс частиною більш розгалуженої системи підземних лабіринтів?

Це питання не випадкове, оскільки за свідченнями Маркевича М.⁷ він 1810 року ніби саме в цьому районі обстежив досить велику ділянку печер довжиною близько 300 м і бачив у них своєрідні «графіті» — рельєфні зображення хрестів, якісь написи, вирізьблені в ґрунті виступи у вигляді лежанок тощо.

Минуло майже 200 років відтоді, а «сіверянський» печерний комплекс лишається таємною «за сімома печатками», як і так званий «сіверянський» монастир над цим підземним лабіринтом...

Не менш загадкове походження й історія печер Єлецького монастиря.

ЄЛЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ

«Антоній пришедъ Черногову, ископав печеру, ту ся всели»... Цей відомий літописний вислів разом із словами «возлюби Болдиню гору» повторюється в численних публікаціях, лекціях, екскурсіях, наукових дослідженнях.

Але він... не дає однозначної відповіді на питання: де саме, на якому пагорбі Болдиних гір Антоній 1069 року сплинувся, прибувши до Чернігова з Києва на запрошення свого покровителя чернігівського князя Святослава, і де саме зробив свою першу печеру, як, хай і тимчасове, житло?

Мабуть, саме тому не випадково, окрім відомих чернігівцям, екскурсантам і віруючим, описаних нами Антонієвих печер поряд з Іллінською церквою-музеєм, в літературі згадуються й так звані «ближні» Антонієві печери, відомі більше як печери Єлецького монастиря або Єлецькі печери.

Точна дата заснування і спорудження Єлецьких печер та їх перебудов, спорудження в них мурованих храмів, каплиць та інших приміщень невідома.

Але на підставі наших власних обстежень, досліджень, обмірів тих ділянок підземних галерей та приміщень, де можна було пройти, проповзти, і за результатами вивчення будівельних матеріалів (грунту-суглинку, цегли, розчину, тиньку) та техніки будівництва, знайдених предметів та речей ми маємо зараз можливість ствердно говорити, що найдавніша ґрунтова печера — «ближня» Антонієва, — якщо й існувала у XI—XII сторіччях, то була у XVII—XIX сторіччях значно реконструйована, як і увесь архітектурний ансамбль Єлецького монастиря.

Дивує лише те, що в численних друкованих працях про Єлецький монастир, його історію та архітектуру практично зовсім не згадуються підземні споруди-печери: ні в текстах, ні в кресленнях!

І це утруднювало нам вивчення, дослідження, як виявилось, дуже цікавого підземного архітектурно-планувального комплексу, перетвореного у XVII—XIX сторіччях на складну систему склепінчастих галерей, каплиць, просторих залів, які трьома ярусами-поверхами терасоподібно нашаровуються під землею й виходять на поверхню землі в схилі пагорба з півдня трапезної з Петропавлівською церквою монастиря.

Збереглася світлина початку XX сторіччя із зображенням входу до печерного комплексу Єлецького монастиря у вигляді аркового отвору в мурованому фрагменті стіни — своєрідного порталу.⁸

А в архіві Санкт-Петербурзького відділення інституту Археології РАН автором виявлено серію кольорових рисунків печер художника Струкова,⁹ які дають змогу уявити тогочасний (XIX ст.) вигляд окремих підземних приміщень Єлецьких печер.

Усе інше ми мусили з'ясувати розвідками і дослідженнями, які допомогли з'ясувати деякі питання використання Єлецьких підземель.

Зокрема, встановлено, що на початку 30-х років XX ст. вони використовувалися як погребі для зберігання продовольчих припасів, а в 1941 та 1943 роках виконували роль бомбосховищ для населення прилеглої округи Чернігова, а також були прихистком для партизанів.

Цікавило нас і місце входу до печер з боку собору. За описом Єфімова О. в працях XIV археологічного з'їзду (1908) відомо, що в той час вхід до них був з каплиці Знамення Богоматері в південній частині нартексу Успенського собору на місці початкової XII сторіччя христильні з напівкруглою апсидою.

Результати наших досліджень 1970—80-х років, здавалось, підтверджували цю розповідь Єфімова О.

Та згодом ми встановили, що вказаний вхід був влаштований у глибокій ніші-аркосолії південної стіни нартексу собору значно пізніше спорудження собору (XII ст.).

Коли це сталося, поки що остаточної відповіді не маємо, бо ще далеко не закінчені дослідження як собору, так і прилеглої до нього території монастиря. Але попередні наші міркування зводяться до думки, що цей — північний вхід до печер з собору — пов'язаний з часом їх реконструкції та мурування цеглою у XVIII — поч. XIX ст., а, можливо, і ранішим часом.

Оскільки ж правилом у спорудженні печер було влаштування входу, враховуючи необхідність якнайглибшого їх освітлення сонцем, правдивими є свідчення про те, що початковий вхід до Єлецьких печер був не з Успенського собору, а саме з південно-східного схилу Єлецького пагорба — з боку сучасної вулиці Толстого. І саме цей вхід і зображений на згаданій вище світлині з ювілейного видання 1908 року, присвяченого 1000-літтю літописної історії Чернігова.

Згадувала цей вхід і чернігівка Ніцай Г. Г., яка брала участь у розкопках Макаренка М. О. 1923 року і ходила тоді ж до печер.

Починаючи з 1968 року, нами за участю членів спелео-археологічної секції міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було організовано і здійснено кілька етапів обстежень, досліджень і обмірів Єлецьких печер, в чому значну допомогу надали також студенти-архітектори Харківського інженерно-будівельного інституту.

Вже перший наш спуск за допомогою мотузяної драбини через розкритий від повоєнної цегляної закладки отвір у південній аркасоліі Успенського собору до печерної галереї дав дуже багато вельми цінної інформації.

Особливо це торкається довгий час невідомої причини появи грізних тріщин, надто в стінах (на усю їх висоту!) південно-західної частини Успенського собору — унікальної архітектурно-мистецької пам'ятки XII сторіччя, де збереглися неповторні високохудожні фрески. Відчувалася загроза руйнування пам'ятки. Але від чого?

На це питання до наших досліджень не було відповіді.

Відповідь чекала нас внизу — в печерній галереї, а точніше, під фундаментом південно-західної частини собору, звідки йшла печерна галерея все нижче й нижче в південний бік — до схилу пагорба.

У мерехтливому світлі шахтарських ліхтарів та свічок моїм очам, як і моїм супутникам-помічникам, відкрилась страхітлива картина: під фундаментом собору чорніла безодня — ґрунту там не було, і фундамент впродовж 10 метрів спирався на... повітря!

Від фундаменту до материкового ґрунту підвалин собору було до 60—70 сантиметрів. Близько 70 кубічних метрів ґрунту ніби провалилося, а насправді той ґрунт був вимитий з-під фундаменту, який в будьяку хвилину міг упасти і потягти за собою стіни й склепіння собору! Катастрофа була неминуча.

Тому найперше, що я мав зробити — ретельно обстежити стан фундаменту, для чого лежачи під ним на спині, я зробив обмір та зарисовку підшви фундаменту з виявленими пустотами на місці зотлілих дубових пов'язів, які закладалися в фундаментні рови перед початком мурування власне фундаментів.

І ось тут стало зрозумілим, куди зникала вода від несправного водогону на незначній відстані від собору протягом багатьох років — вона знайшла свій шлях під фундамент собору, а з-під нього до печерної галереї і далі до мурованих приміщень печер під колишньою трапезною з півдня від собору.

По виявлених нами написах на стінах печерної галереї і одного з приміщень нижнього ярусу стало очевидним, що вимивання ґрунту з-під собору до печер почалося після 1946 року і тривало до 1961—1962 років, коли й почали з'являтися спочатку незрозумілі тріщини в стінах архітектурної пам'ятки доби Київської Русі.

А оскільки звивиста у плані галерея від собору на південь довжиною до 70 метрів з двадцятьма напівциркульними нішами в стінах йде

похило вниз, спочатку біля фундаментів собору незначний шар вимитого ґрунту поступово товщав і в найнижчому відрізку галереї сягає майже до склепіння (тут лишилося близько 20 см простору, яким можна було проповзти далі), а в трьох підземних приміщеннях нижнього ярусу товщина намулу досягає майже півтора метра (1,4 м).

У цьому намулі знайдені фрагменти фресок XII ст., плінфи, людські кістки тощо.

Це відкриття прискорило протинаварійні роботи по зміцненню фундаментів Успенського собору і визначило масштаби та технологію наступної розчистки від намулу печер.

У загальному вигляді на підставі наших досліджень і обмірів Єлецький печерний комплекс складається із вже згаданої звивистої облицьованої цеглою XIX сторіччя галереї з нішами і напівзамулених бокових відгалужень (їх оглянути поки що неможливо), а також складної триярусної системи мурованих тридільних прямокутних приміщень (храмів?), з'єднаних Г-подібною галереєю. А наявність в стінах тих приміщень глибоких ніш типу аркасолій дає підстави говорити і про їх ритуальне призначення як підземних кріпт.

Серед підземних приміщень поряд з невеличкими, розміром 3,2x3,0 м, 3x1,6 м тощо, камерами є й високі склепінчасті зали, з'єднані мурованими сходишками і побілені по вапняному тиньку, пошкодженому «автографами» сучасних «шукачів скарбів».

Це ж ми побачили і в двокамерних підземеллях, які збереглися загалом у доброму технічному стані під руїнами настоятельського корпусу XVII сторіччя на захід від Успенського собору.

За свідченнями Шекуна О. В., зараз наукового співробітника Чернігівського історичного музею, на схід від Єлецького монастиря на північному схилі пагорба над глибоким яром, по якому колись проходила Вовча (зараз Тиха) вулиця, у 50-х роках XX ст. був випадково відкритий вхід до невідомої науці печерної галереї довжиною майже 300 метрів, яка йде у напрямку до дитинця-фортеці XI—XVIII ст. (Валу).

У підлозі цієї галереї, за словами Шекуна О. В., у чотирьох місцях ніби викопано своєрідні «вовчі ями» глибиною понад 2 метри і добре замасковані.

Що це?

Своєрідний підземний хід-галерея типу потерни між Єлецьким монастирем, де місцеві краєзнавці мріють знайти легендарну бібліотеку князя-«книжника» Святослава, та князівським дитинцем-фортецею? Чи це — чергова вигадка, подібна до легендарного підземного ходу з Києва до Чернігова?..

По дорозі від Єлецького підземного та наземного архітектурно-історичного комплексу до Чернігівського дитинця і його підземних та наземних архітектурно-історичних пам'яток-музеїв не можна обминути зараз схований під трав'яним газоном скверу Попудренка на захід від історичної Красної площі унікальний підземний комплекс мурованих залів-водосховищ першого чернігівського міського водогону XIX сторіччя.

Приміщення першого водогону — це кругла мурована зала діаметром всередині 6,25 м і сполучена з нею майже квадратна зала з сторонами 11,6x11,1 м всередині. Обидва муровані з високоякісним цементовим тиньком приміщення були перекриті залізобетонними оригінальними склепіннями і з'єднані одне з одним керамічною трубою діаметром до 0,5 м.

У круглій залі стіни прорізани п'ясками з лучковими перемічками. Ніш вісім. А в прямокутному приміщенні стіни з середини розчленовані пілонами. Такі ж пілони і зовні стін.

У нижній зоні круглого приміщення збереглися випуски керамічних труб великого діаметра, які з'єднували цей підземний комплекс з водонапірною мурованою вежею, яка була прикрашена багатим пластичним декором з цегли ніби вишитим килимом, а також з водогібною мережею міста. Це суто технічні споруди. Але в них цікава історія міста.

Підземелля першого водогону Чернігова на замовлення міської Думи були збудовані (1880—1898 роки) за проектом технічної контори Зіміна «Нептун» з урахуванням забезпечення чернігівців найкращою питною водою з верхів'їв річки Стрижня, джерельна вода якої була «краще деснянської і краще київського водогону».¹⁰

Майже сторічне існування цих підземель, які були таїною для поколінь чернігівців, під півтораметрової висоти курганом, завершеним фонтаном «Дівчина з дітьми», породило легенду про те, що саме цей курган і є курганом легендарної чернігівської амазонки-князівни Чорни.

Людам не хотілося вірити, що справжній курган Чорни, як ми розповіли раніше, знищений ще в середині минулого сторіччя і був не тут.

І коли ми опрацьовували у 1960 році проект благоустрою скверу Попудренка (колись Театрального), малосьна увазі зберегти цю цікаву підземну пам'ятку з курганом, відновивши й той старовинний фонтан, де дівчина — втілення образу Чорни, лила з келиха воду на дітей як символ нездоланності Життя...

Але 1980 року, всупереч нашим запереченням, курган був зрізаний, склепіння підземель зруйноване. Та віриться, що прийде час і досліджена та обміряна нами пам'ятка підземної архітектури XIX сторіччя буде відроджена й відкрита як неповторний музей першого водогону Чернігова.

Неподалік від цієї пам'ятки лежать теж цікаві ПІДЗЕМЕЛЛЯ ДИТИНЦЯ-ФОРТЕЦІ.

Князівський дитинець XI—XIII сторіч, могутня фортеця XVI—XVIII сторіч з глибокими, заповненими та сухими, ровами й високими земляними валами з городнями в них та високими дубовими і, можливо, мурованими частково оборонними стінами, за якими ховалися від ворожих зайд чернігівці — державно-релігійний і громадський центр Чернігова, де не припинялася протягом сторіч архітектурно-будівельна діяльність.

Тут зводилися князівські палаци й тереми, храми й інші наземні будівлі, споруджувалися численні підземні приміщення, галереї, каплиці, з якими пов'язано чимало романтичних легенд, переказів і фактів історії.

Так, на підтвердження згаданої раніше легенди про підземний хід від Єлецького монастиря до Спаського собору дитинця серед чернігівців побутують розповіді про неодноразові провали там, де була до першої третини XX сторіччя так звана Соборна площа.

Про ці провали писав 1889 року до Архівної комісії в Санкт-Петербурзі чернігівський губернатор:

«Час від часу на одній з площ м. Чернігова з'являються провалля, котрі негайно засипались без будь-яких пошуків причин їх виникнення. В цьому місяці (червень — прим. автора) відбувся ще один такий провал...».¹¹

Цей лист дав поштовх до вивчення підземель дитинця-фортеці, зокрема, там, де відбувалися ті провали. І вже того ж 1889 року детальний опис виявлених на їх місці лабіринтів розгалуженого підземного комплексу облицьованих цеглою галерей-коридорів та круглого й прямокутного склепінчастих приміщень дав О. Верзилів.¹²

Але з того часу аж до 1971 року ніхто вивченням і дослідженнями цих підземель не займався. І лише 1971 року ми — науковці архітектурно-історичного заповідника та члени спелео-археологічної секції — спробували це зробити, розчистивши один із провалів ґрунту.

Перед нами відкрилося кругле в плані склепінчасте приміщення діаметром до 3-х метрів та аркові отвори-входи до чотирьох галерей, які навхрест перетинаючись у цьому розподільчому залі (камері), розходилися в напрямках південь-північ та захід-схід, але були значно засипані ґрунтом, сміттям і пошкоджені.

При ширині від 1 до майже 2-х метрів висота галерей теж до 2 м.

Та коли в стінах галерей, що йдуть у напрямку Спаського собору й Колегіуму, є неглибокі ніші, то в найдовшій галереї довжиною 20 м, яка йде в бік Єлещького монастиря і яка має в дослідженому кінці її прямокутну камеру розміром 4,6х3,4 м з склепінчастим перекриттям, таких ніш нема. На жаль, нам не вдалося детально дослідити цю камеру з виявленими в південній та північній стінах отворами, один з яких схоже був дверним. Але куди він веде — поки що невідомо.

Суцільна засипка будівельним сміттям і ґрунтом початкової ділянки галереї, що йде на південний схід, не дала можливості дослідити цей підземний хід в бік місця залишків будинку XVII ст. відомої родини купців Єньків. Цікаво, що ім'я купця Єнька, померлого 1768 року, увічнено в надгробку з каменю, вмурованому в цоколь Колегіуму.

З XVIII сторіччя почали розкривати свої до того невідомі таїни ПІДЗЕМЕЛЛЯ СПАСЬКОГО СОБОРУ.

Про те, що під Спаським собором, який є храмом-музеєм, існують великі підземелля, ще в минулому та на початку XX сторіччя, згадували Марков М. Е. в книзі «О достопримечательностях Чернигова»,¹³ автори «Картин церковной жизни Черниговской епархии изъ IX вековой ея истории».¹⁴

1796 року під час реставрації Спаського собору, коли розбирали стародавні бокові хори, одна з дубових балок впала і пробила підлогу й під нею склепіння просторої мурованої камери-склепу. І у пробитому отворі склепу побачили кістки, шматок дорогого гризету (парчі), яким було прикрито поховання, бачили багато інших гробниць...

Також розповідається, що на одній з гробниць був великий меч, на іншій — стародавній жіночі прикраси. І не випадково виникла думка, що то була підземна усипальня чернігівських князів, оскільки за літописними та літературними, архівними джерелами в цьому соборі і поруч та «за Спасом» поховано князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославовича, сина Святослава Гліба Святославовича та інших. На жаль, ніхто тоді детально не обстежив підземелля.

Існує також припущення (Рибаків Б. О.) про поховання саме в Спаському соборі й князя Ігоря Святославовича, невдалий похід якого на половців 1185 року спричинився до створення літературно-поетичної та історичної пам'ятки Київської Русі «Слова о полку Ігоревім».¹⁵

І тому не лише і не стільки потяг до незвіданого, а й суто науковий інтерес керували Макаренком М. О., який 1923 року досліджував Спаський собор і його підземелля, на жаль, теж лише фрагментарно.¹⁶

Але й те, що виявлено і досліджено Макаренком М. О., дає нам уявлення і про характер підземних поховань в самому соборі і про архітектуру та композицію каплиць з боків собору, хоча й тоді не було з'ясовано, де ж містяться згадувані підземелля та гробниці.

Це ми спробували уточнити після віднайдення «за Спасом» шиферної гробниці Гдіба Святославовича (1967 р.) і під час наших наукових консультацій та наглядів за реставрацією собору, і під час охоронних архітектурно-археологічних досліджень 1972—1991 років. За допомогою біофізметоду автору вдалося встановити місця розміщення вздовж стін у південному нефі та зовні біля західної стіни кількох гробниць.

Але хто в них похований, поки що невідомо, як невідомо, де ж вхід чи входи до згадуваних неодноразово підземель Спаса? Чи не ховається один із них у цокольному — першому поверсі сусіднього будинку колишнього архієпископа, де виявлено якийсь замурований вхід вниз?

Цікаве відкриття ми зробили під час охоронних досліджень 1969 року за участю студентів-істориків Московського педагогічного інституту на схід від Борисоглібського собору, де прокладали теплотрасу.

На відстані 8 м від центральної апсиди собору на глибині більше 3-х метрів під товстим шаром піску і ґрунту нам відкрились цікаві МУРОВАНІ ПРИМІЩЕННЯ ПІДЗЕМЕЛЬ, перекритих циліндричними склепіннями.

Але для того, щоб з'ясувати конструкції, характер архітектури та призначення виявленого підземелля нам довелося зробити в склепінні зондаж-лаз 30х60 см, через який ми й спустилися в темряву підземелля.

І нам вікрились стіни й склепіння, виконані з жолобчастої цегли на міцному вапняному розчині, характерних для будівництва XVII—XVIII сторіч. Склепіння товщиною 55 см (3 тички цегли) на стіни залишені без тинькування — виконані під розшивку швів, і тому червоно-білі смуги цегли й розчину створюють враження свого роду килима теплого тону, який огортає тебе тут, навіть не зважаючи на товстий шар засипки ґрунтом з фрагментами кераміки, скла.

А коли ми за допомогою відер виїняли близько тонни знятого ґрунту через наш зондаж, то побачили, що відкрили раніше невідому муровану підземну галерею різної ширини, яка йде від центральної апсиди собору на північний захід.

Загальна довжина галереї з цегляними сходишками, що підіймаються в бік собору, та з поховальною камерою з північного заходу галереї, близько 9 метрів. Цікаво вирішено коробове склепіння камери та особливо ділянки галереї із сходишками, де воно виконано у вигляді арок-секцій, які ступінчасто йдуть вгору над сходишками так, як це набагато раніше було зроблено в сходовій галереї на хори П'ятницької церкви-музею XII ст. в Чернігові.

Заповнені більше ніж на три чверті ґрунтом засипки галереї та камери перерізані з півдня муруванням фундаментів апсиди XIX ст., яка була збудована на місці розібраних давньоруських апсид Борисоглібського собору, який до того зазнав реконструкцій XVII ст.

Таким чином ми зробили висновок, що ґрунт, яким заповнено підземелля, має відношення до перебудов собору у XIX ст.

Загальний напрямок галереї із сходишками має відхилення від осі камери близько 30° на схід. Але термінове виконання робіт по спорудженню теплотраси в цьому місці завадило нам продовжити дослідження, хоч теплотраса й пройшла значно вище підземелля, яке заслуговує на те, щоб бути повністю вивченим з майбутнім музейним використанням.

Це ж стосується відкритих нашими дослідженнями і розвідками 1980—1991 років підземних приміщень з неповторними коробовими склепіннями зруйнованої після війни пам'ятки архітектури та історії XIX ст. будинку дворянських зібрань, підземних залишків склепінчастих приміщень магістрату XVII ст. та храму XI ст. в південній частині — на княжому дворі Святослава-дитинця, а також цілої галереї підземних приміщень з хрестовими та коробовими склепіннями колишнього будинку чоловічої гімназії XIX ст. та підземель Колегіуму й будинку полкової канцелярії XVII ст., які частково вивчені й відреставровані. Але й у них ще не усі таїни розкриті...

Стародавній чернігівський дитинець-фортеця XI—XVIII сторіч ховає в землі й інші підземні споруди та їх залишки, пов'язані з оборонними, державно-релігійними, господарчими функціями.

Серед них вже відомі рештки храму XII ст. на південному схилі пагорба дитинця з боку Десни, а також цікава споруда, пов'язана з оборонним значенням дитинця-фортеці, так звана ПОТЕРНА — похила підземна галерея з південного боку будинку полкової канцелярії — будинку Я. Лизогуба в бік річки Стрижня. Вона споруджена 1667 року за наказом чернігівського воеводи Івана Загрязького.

Відомо, що в середньовічних містах-фортецях, яким протягом кількох сторіч був і Чернігів, подібні підземні галереї-потерни слугували під час ворожої облоги як потаємні виходи до води і для розвідок ворожих станів, для втечі з фортеці, коли захисників долав ворог...

* * *

Закінчуючи розповіді про кургани та печери Чернігова, автор щиро дякує усім, хто шукав забуті та стерті з лиця землі негмовним часом, війнами та людським невіглаством наземні й підземні архітектурні пам'ятки — КУРГАНИ, ПЕЧЕРИ, хто допомагав розчищати входи до незвіданих та давно полишених Пам'яттю підземних лабіринтів, хто допомагав їх досліджувати, обміряти й зарисовувати, фотографувати та хто допоміг відкрити й по-новому побачити величні земляні піраміди — КУРГАНИ та підземні споруди — ПЕЧЕРИ, які належать до різних періодів історії Батьківщини:

— членом секції пам'яток археології та архітектури й містобудування: КУЗНЕЦОВУ Г. О. — голові секції пам'яток археології та співавтору дослідження підземель Чернігова з 1967 до 1979 рр., АНДРИЙЧЕНКО В. П., БАСОВУ Ю. М., БАЧМАНОВУ В. Г., БОСЬКУ В. І., БОГОМАЗУ В. М., БОЧАРОВИМ В. Є., О. Є., В. Є., БУГАЙОВИЙ О. М., БУДНИК В. М., ВИХОДЦЕВСЬКОМУ В. І., ГОЛОВЛЮВІЙ С. Р., ГУМЕНЮК В. Г., ГУРСЬКІЙ В. А., ДОРОШЕНКО Є. Р., В. Р., ЗУККЕЛЬ В. Б., КАЛЕНСЬКОМУ М. І., КНИЗІ П. Л., В. К., КУЛІНИЧУ В. Д., КОНАШЕВИЧУ В. М., ЛІФШИЦЮ Р. С., ЛУГОВСЬКОМУ С. М., ОСТАШУ М. А., ПАВЛЮКОВУ В. М., ПЕТРОВУ О. В., ПИНЕШКО О. О., ПИСКУНОВУ В. В., ПРОНЬКО В. М., РАБІНОВИЧУ С. Я., РУДЕНКУ В. Я., ЧЕРКОВСЬКОМУ М. І., ЧИКІНУ В. М., ШЕКУНУ О. В., ЩУЛЯК В. В., ЮРКОВИЙ Н. В.;

— заступнику директора з наукової роботи Національного заповідника України «Софійський музей» ТОЦЬКІЙ І. Ф.;

— колишнім співробітникам Чернігівського історичного музею — археологам ЄДОМАСІ І. І., ПОПУДРЕНКО М. А.;

— доктору історичних наук, академіку ТОЛОЧКУ П. П., докторам геолого-мінералогічних наук БІЛИКУ А. О., ЛУКІНУ О. Ю.;

— науковим співробітникам Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника БУХАРИНИЙ Т. В., ШЕВЧЕНКУ Ю. Ю., наглядачу Антонієвих печер ЧЕРКАСОВИЙ О. М.;

— студентам-архітекторам Московського архітектурного інституту, Київського інженерно-будівельного інституту, Харківського інженерно-будівельного інституту, Харківського сільськогосподарського інституту, студентам-історикам Чернігівського педінституту, Московського педінституту, а також усім тим чернігівцям, хто сприяв своїми спогадами і розповідями, порадами успіху наших досліджень і відкриттів.

Джерела та література:

1 Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Тайны Болдиных гор в Чернигове // Рукопис. — Чернігів, 1980; Карнабіда А. Нас було двоє... // Гарт. — Чернігів, 1993 (верес.). — № 37. — С. 5; Карнабіда А. А. Чернігів // Архітектурно-історичний нарис. — Київ, 1980. — С. 23, 25.

2 Карнабед А. А., Кузнецов Г. А. Згадан. твір. — С. 9—17; Карнабіда А. Алімпієві (нові) печери в Чернігові — підземний музей народного мистецтва // Гарт. — Чернігів, 1992 (груд.). — № 50. — С. 4, 5.

3 Пиляпенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник... Київ, 1928. — № 76. — С. 105—129.

4 Карнабед А. Підземні палаци Чернігова // Комсомольський гарт. — Чернігів, 1967 (верес.). — С. 3; Карнабед А. Шлях до таємниць історії // Пам'ятки України. — Київ, 1970. — № 1. — С. 15—18.

5 Добровольський П. М. Черниговский Елецко-Успенский первоклассный монастырь. — Чернігів, 1900.

6 Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий монастырь. — Чернігів, 1911.

7 Маркевич М. Чернигов: Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернігів, 1852.

8 Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории. — Фото-літографія «С. В. Кульженко». — Київ, 1911.

9 СПб. ВИА РАН. Ф. Р-І. Арх. № 275. — Інв. № 2156, 2157.

10 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870—1900. — Чернігів, 1901. — С. 297—302.

11 СПб. ВИА РАН. — Архів КІМК. Ф. І. — Од. зб. 35. — Спр. ІАК — Арк. 9. — Лист Чернігівського губернатора № 89 за 30 червня 1889 р. до Археологічної Комісії. Там же. — Арк. 10.

12 Верзилов А. Раскопки, производимые на Соборной площади г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. — Чернігів, 1889. — № 50, 52, 53, 54, 82.

13 Марков Н. Е. О достопримечательностях Чернигова. — Чернігів, 1882. — С. 21—47.

14 Милорадович В. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. — 2-е изд. — Чернігів, 1890. — С. 1—40.

15 Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. — М., 1971. — С. 289.

16 Макаренко М. Чернігівський Спас // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Київ, 1928. — Кн. XX; Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса. Археологічні досліді року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя. — Київ, 1928. — С. 184—196.

БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ

(Нарис другий: Василь Золотаренко)

Після загибелі Івана Золотаренка ніжинське полковництво з усіма його військовими та адміністративними турботами перейшло до його брата Василя.

Оцінюючи ту роль, яку відіграв Василь Золотаренко в українській історії доби «Руїни», мусимо визнати, що на відміну від попередника, у нового ніжинського полковника не було яскравих здібностей політика, дипломата та військового. Не маючи чіткої політичної орієнтації, він розгубився у складних взаємовідносинах між різними угрупованнями. Шукаючи особистої вигоди та задоволення власних амбіцій, перекидався з одного табору до іншого. Потрапивши під вплив ніжинського протопопа Максима Филімоновича, полковник став слухняною маріонеткою в руках спритного священика, остаточно втратив авторитет серед козаків, які зневажливо називали його «Васютою».

Протягом 1654—1655 рр. Василь Золотаренко дотримувався промосковської орієнтації, брав участь у військових діях під Смоленськом та на теренах Білорусі. Але, ставши після загибелі Івана Золотаренка ніжинським полковником, він протримався на цій посаді лише декілька місяців. На початку 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький, якого, імовірно, не влаштовували здібності В. Золотаренка, усунув його з посади та передав полковництво досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Приводом для такого рішення гетьмана був несподіваний відхід козаків Ніжинського полку з-під стін Старого Бихова. Як з'ясувалось під час слідства, наказ про відступ козакам видав полковник Василь Золотаренко.¹

Відійшовши від командування полком, В. Золотаренко залишив за собою старшинську посаду та оселився в Ніжині. Тут, у центрі міста, він придбав собі великий будинок, розташований «в самому ринку, проти рибного торгу». Головною справою козака Васюти в цей час стає піклування про будівництво та оздоблення мурованого п'ятибанного Миколаївського собору, закладеного ще у 1655 р. коштом та працею покійного брата Івана. Тривалий час у соборі зберігалися Євангеліє у коштовному окладі та Ікона Святителя Миколи, подаровані В. Золотаренком.

Всі, хто знав Василя Золотаренка в цей період, відзначали надзвичайну жагу останнього до накопичення багатств. Хорватський католицький проповідник та місіонер Ю. Крижанич, який відвідав Ніжин у 1659 р., писав, що бачив на ніжинському майдані великий купецький амбар, в якому В. Золотаренко тримав здобуті під час військових походів коштовні речі.²

Політичні уподобання В. Золотаренка в цей час відзначалися крайньою непослідовністю. Під час гетьманування І. Виговського Васюта стає одним з активних його помічників, а у 1658 р. навіть бере участь у придрушенні антигетьманського заволоду полтавського полковника М. Пушкаря. Навесні 1659 р., під час драматичних подій Конотопської облоги, В. Золотаренко разом з ніжинськими козаками та найманими

татарськими загонами намагався відстояти від московських військ місто Борзну. Але росіяни зламали опір козаків та вдерлися до міста, учинивши там жорстокий погром. Керовані В. Золотаренком загоони відступили до Ніжина. 27 травня під стінами Ніжинської фортеці відбулася кровопролитна битва. Після тривалого опору козаки були змушені відступити та зачинитися за брамами укріпленого замку. Московські війська не наважилися штурмувати Ніжинську фортецю, а вже 29 червня у битві під Конотопом росіяни зазнали жорстокої поразки від українського війська. Гетьман І. Виговський високо відзначив заслуги В. Золотаренка, виклопотавши для нього у польського короля Яна Казимира «нобілітацію» — шляхетський лицарський титул.³

Але переконавшись, що політика І. Виговського не має підтримки, а сам гетьман втратив вплив, В. Золотаренко за першої-ліпшої нагоди перекинувся на бік антигетьманської опозиції. Спочатку, скориставшись послугами протопопа Максима Филімоновича, Васюта почав налагоджувати зв'язки з московським урядом. А 1 вересня 1659 р., разом з ніжинським протопопом та переяславським полковником Т. Цецурою, Золотаренко піднімає в Ніжині повстання проти І. Виговського. Скориставшись від'їздом полковника Г. Гуляницького, переяславські козаки вдерлися до Ніжинського замку та разом з місцевими козаками почали винищувати польську залогу, розташовану в місті.⁴

Розправившись з польськими жовнірами, В. Золотаренко швидко відрядив до Путивля, де в цей час стояло російське військо князя О. Трубецького, велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом Максимом. Спритний ніжинський протопоп не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для Василя Золотаренка. Після вересневих подій 1659 р. вже ніщо не могло завадити Васюті зайняти посаду полковника ніжинського. Враховуючи як попередні послуги В. Золотаренка, надані росіянам під час кампанії 1654—1655 рр., так і участь в закладі проти І. Виговського, цар Олексій Михайлович щедро пожалував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем «с волостю и уездом».⁵

Політичні зміни на Лівобережній Україні, що відбулися після падіння уряду гетьмана І. Виговського, не призвели до стабілізації громадського буття. Виснажене тривалими військовими діями суспільство розколалося на два великих політичних табори: промосковський, що спирався на військову допомогу російського царя, та державницький, який у надзвичайно складних умовах був змушений шукати підтримки у Польщі або Туреччині. До політичних суперечок додалося ще й соціальне протистояння між козацько-селянськими низами та заможним міщанством і старшиною. Події цього драматичного періоду української історії носять гірку назву «Руїни».

Після усунення від влади у 1661 р. Ю. Хмельницького в Україні склалася надзвичайно напружена ситуація, коли претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожний з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Між суперниками почалася жорстока боротьба; в хід пішли доноси, наклепи, підступи, підкуп... Бурхливу «дипломатичну» діяльність у цей період розгорнув і колишній ніжинський протопоп Максим Филімонович, якого у 1661 р. московський уряд під ім'ям Мефодія висвятив єпископом на Білоруську єпархію. Займаючи промосковську позицію, єпископ Мефодій залучив до інтриг непередбачливого В. Золотаренка.

Суперництво поміж ніжинським полковником та наказним гетьманом Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво проявилось це протистояння у червні 1661 р., коли позбавлений булави Ю. Хмельницький з польсько-татарськими військами обложив Я. Сомка в Переяславі. Переяславські козаки на чолі зі своїм хоробрим полковником мужньо відбивали усі ворожі приступи та в складних умовах боронили місто. На допомогу їм вирушило стрілецьке військо Г. Ромодановського та Ніжинський полк на чолі з В. Золотаренком. Дізнавшись про це, Ю. Хмельницький поспішно зняв облогу та відійшов до Канева. Щоб задовольнити своєї амбіції та досадити суперникові, В. Золотаренко переконав Г. Ромодановського переслідувати війська Ю. Хмельницького, не дочекуючись наказного гетьмана Я. Сомка з переяславськими козаками, які в цей час святкували зняття облоги. Цей маневр, звичайно, викликав незадоволення Я. Сомка, але так і не допоміг Васюті наблизитись до омріяної гетьманської булави.

Нове загострення відносин поміж Я. Сомком та В. Золотаренком відбулось у квітні 1662 р., коли козацька старшина на Козелецькій раді обрала гетьманом переяславського полковника. Відразу ж після ради ніжинський полковник Васюта та єпископ Мефодій оголосили результати виборів недійсними, бо на раду не допустили представників московського уряду та звинуватили Я. Сомка у зраді і таємних зносинах з правобережним гетьманом П. Тетерею, поляками й татарами.⁷

Висунувши свою кандидатуру претендентом на гетьманську булаву, Василь Золотаренко розраховував не тільки на військову підтримку підлеглого йому Ніжинського полку. Як свідчить Самовидець, Васюта намагався підкупити багатими подарунками запорізьких козаків та російського воеводу князя Г. Ромодановського. Хитрі січовики охоче брали ці дарунки та клялися Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідали, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Войовничі січовики навіть відкрито погрожували розправитися з ненависною їм старшиною.

Обурений підступністю запорожців, Василь Золотаренко спалахнув гнівом та став підбурювати своїх сотників до походу проти Брюховецького. Але підняти Ніжинський полк йому так і не вдалося, бо кошовий отаман вже здобув чималу популярність серед широких козацьких кіл завдяки демагогічній обіцянці відібрати на користь війська усі старшинські маєтності. Загальне невдоволення козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку, коли козаки повстали проти В. Золотаренка та ледь його самого не забили. З великими труднощами полковникові вдалося заспокоїти бунтівливих козаків. Побачивши марність своїх сподівань на здобуття гетьманської булави, В. Золотаренко, нарешті, був змушений примкнути до партії свого колишнього суперника Я. Сомка.⁸

Суперництво поміж претендентами на гетьманську булаву тривало майже два роки. У лютому 1663 р. російський уряд видав наказ про скликання в Ніжині «Чорної» або загальної, з участю «черні», козацької військової ради. У кінці травня до Ніжина почали прибувати прихильники претендентів на гетьманську булаву. Обидві сторони готувалися до рішучого двобою. Тільки прибічників Брюховецького в Ніжині прибуло понад 40 тисяч чоловік. Кошовий отаман відверто скликав на раду козацьку голоту, обіцяючи віддати їм на пограбування двори заможних ніжинських старшин та купців.⁹

На початку червня 1663 р. до Ніжина прибуло і московське посольство на чолі з князем Великогагіним, супроводжуване 8 тисячами стрі-

льців. Князю доручалося передати суперникам царський указ про обрання гетьмана та затвердити результати виборів.

Вранці 17 червня 1663 р. місто прокинулось від гучних ударів у литаври: це був сигнал, що скликав людей на раду. На великому майдані за містом, при Московській дорозі, де було встановлено великий царський намет, почали збиратися люди. Утворили за козацькими звичаями велике коло, на середину якого вийшов князь Великогагін і почав читати царський наказ. Але його ніхто не слухав, бо напруження досягло останньої межі. В одному кінці натовпу люди гукали: «Сомка гетьманом!», в іншому — «Брюховецького гетьманом!». На майдані зчинився страшний галас, який переріс у справжнє побоїще. Як свідчать очевидці, під час бійки чимало козаків було поранено, були навіть убиті. Масові сутички вдалося припинити тільки після того, як один з іноземних офіцерів, що перебував у складі російського війська, кинув у натовп кілька гранат.

У результаті зіткнення прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Я. Сомка клейноди, зламали його бунчук, а на гетьманський стілець посадили свого отамана. Переляканий князь Великогагін не затвердив результати виборів і був змушений погодитися з вимогою Я. Сомка повторити вибори. Але події, що відбулися в ніч на 18 червня, остаточно вирішили долю прибічників Я. Сомка. У таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагітовані запорожцями козаки повстали проти своєї старшини, пограбували обози зі зброєю та, похапавши клейноди, перейшли на бік Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші представники старшини були змушені шукати захисту в російському таборі.

Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада. На цей раз тихо і спокійно присутні козаки обрали гетьманом І. Брюховецького...¹⁰

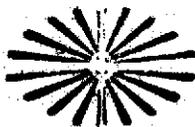
У той час, як Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Я. Сомка, В. Золотаренка, чернігівського полковника А. Силича, ніжинського осавула П. Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку. Їх майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні.¹¹

Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але ніжинська «Чорна рада», яка поставила останню крапку в його військовій кар'єрі та житті, не стала кінцем «Руїни». Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави — Росія та Польща. Остаточо втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліву та Правобережну...

Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою — просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття.

Джерела та література:

- 1 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. — К., 1893. — Т. 2. — С. 5; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (Далі — АЮЗР.). — М., 1861. — Т. III. — С. 519.
- 2 Лазаревский А. Вказ. праця. — С. 6; Морозов О. Пам'ятка козацької слави. // Пам'ятки України. — 1992. — № 2. — С. 45—48.
- 3 АЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 115; Лазаревский А. Вказ. праця. — С. 6—7; Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79—80.
- 4 Літопис Самовидця. — С. 81—82; АЮЗР. — Т. IV. — С. 197—199.
- 5 АЮЗР. — СПб., 1867. — Т. V. — С. 16.
- 6 Літопис Самовидця. — С. 88.
- 7 Там само. — С. 88.
- 8 Літопис Самовидця. — С. 88; Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевск. старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 125; Д. Яворницький. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 250.
- 9 Літопис Самовидця. — С. 89; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні у 50—70-х рр. XVII ст. — К., 1960. — С. 237—238.
- 10 Літопис Самовидця. — С. 91; Д. Яворницький. Вказ. праця. — С. 251.
- 11 Д. Яворницький. Вказ. праця. — С. 252; Літопис Самовидця. — С. 91.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА АЕС:

26. 04. 1986–30. 11. 1986

Микола Скрека

•

ПЕРШІ НЕ ХОТИЛИ Б СТАТИ ОСТАННІМИ

Кожна історія має передісторію. І коли я згадую трагічне 26 квітня 1986 року, усе те, що було зроблено людьми для подолання наслідків катастрофи на ЧАЕС, неминуче повертаюся пам'яттю у дні, місяці, роки, що передували цьому. По-моєму, таке повернення не просто правомірне, але й закономірне, якщо прагнути об'єктивно осмислити причини і наслідки трагедії. І для того, щоб вирішити, що і як нам робити сьогодні та завтра, — також.

Місто Прип'ять починалося взимку 1970 року першим кілочком, забитим на майданчику, де колись повинна була вирости станція — первісток атомної енергетики в Україні. Дарма, що не було ще ні станції, ні міста, у якому житимуть потім енергетики, не було навіть тимчасового селища, власне, не було ще нічого, крім ентузіазму будівельників. Уроцистостям це не заважало. Вони пройшли у присутності найвищого галузевого керівника — міністра енергетики і електрифікації колишнього Радянського Союзу Петра Степановича Непорожного.

Зрозуміло, були при цьому вже й будівельники, яких десантом закинули із спорудження Трипільської ГЕС. Серед них — і моя дружина Віра Михайлівна — тоді ще просто Віра. Жили вони у готелі в Чорнобилі, звідки на роботу їздили автобусами. Наприкінці квітня того ж 1970 року приїхав сюди і я після закінчення Київського будівельного технікуму.

Прип'ять починалася із селища, яке найменували Лісним. Там ми монтували тимчасове житло — дерев'яні збірні будиночки, в одному з яких наша молода родина одержала кімнату. Першу у своєму житті. Усе, власне, було тут для нас першим — і робота, і житло, і радість від усвідомлення вдалого початку самостійного шляху. Дружина працювала нормувальницею, а я спочатку — теслярем-бетонником першого, потім відразу четвертого розряду, а ще через якийсь місяць — бригадиром.

Бригада росла, як на дріжджах. Через півроку з десяти чоловік у ній стало п'ятдесят. Ну, а я за півроку дійшов до посади майстра. У вересні 1970-го народився у нас первісток Сергій. Ця, на перший погляд, суто особиста подія стала подією для всієї Прип'яті. Він був зареєстрований як перший новонароджений у новонароджуваному місті.

Ми всі вірили, що місто народиться, що воно буде. І ми побудували його.

Мені випало бути серед прип'ятських першопрохідців. Головний корпус атомної, машинний зал, реакторне відділення — скрізь ми заклали перші кубометри бетону. Збереглося навіть фото котлована з табличкою на краю: «Головний корпус. Будівництво веде дільниця номер один. Майстер М. Скрека».

Згодом я став виконробом, старшим виконробом. 15 серпня 1972 року (про це зберігся запис у робочому журналі) ми заклали перший кубічний метр бетону в тіло Чорнобильської АЕС. І при цьому був присутнім згадуваний вище Петро Степанович Непорожній, який власноруч кинув у бетон капсулу з нержавіючої сталі із посланням молодих до майбутніх поколінь. Була тоді така традиція. Координати тієї капсули теж зазначені у робочому журналі, який зберігається в архіві станції. Якби виникла потреба, за кілька робочих змін я готовий знайти ту капсулу.

Ця подія відбувалася уже за керівництва будівельним комплексом ЧАЕС Василя Трохимовича Кизими, якого я вважаю своїм учителем і з яким працював до самої аварії.

1975 року мене було нагороджено орденом «Знак Пошани», якого я, щоправда, ніколи не одягав. Не можу забути 1975-ий не через цю нагороду. Він пам'ятний тим, що став першим пусковим роком на будівництві ЧАЕС. Тоді рік визначався пусковим рішенням вищестоящих органів. Для такого об'єкта, як атомна станція, рішення приймала Верховна Рада колишнього Союзу. Пустити, правда, станцію тоді не вдалося, як не вийшло цього і наступного — 1976 року. Але, зрештою, переборюючи усі об'єктивні і суб'єктивні труднощі, ми добилися виконання наміченого: у вересні 1977-го перший блок Чорнобильської АЕС дав струм.

Пригадується певною мірою комічний випадок, що стався перед початком мітингу з приводу пуску першого блока. На урочистості чекали самого першого секретаря ЦК Компартії України Володимира Васильовича Щербицького. І треба ж було такому статися, щоб перед адміністративно-побутовим корпусом, на місці, яке було, мов на долоні, з усіх кінців майдану, де вже була готова святкова трибуна, картину зіпсував тепловоз. Він штовхав під'їзною колією якийсь вагон і зійшов з рейок. Моряки таку ситуацію називають авралом. І справді, рятувати становище кинулися всі, хто міг чимось допомогти. Терміново знайшли і доставили до АПК-1 «підстилку» під колеса тепловоза у вигляді металевих «башмаків», і він, хоч і з потугами, виврався на тверде. А Щербицький так і не приїхав. Даремно, виходить, старалися...

Спливло це у пам'яті як своєрідний контраст до тієї щоденної буденної роботи, яку ми виконували протягом років за цілодобовим графіком. Будували разом і станцію, і місто Прип'ять. На станції, як правило, були більш кваліфіковані кадри. Що не кажи, а відповідальність при зведенні первістка атомної енергетики і серійного житла була все-таки різною. Усі роки будівництва мені запам'яталися, як суцільна трудова зміна. Вдень і вночі, у суботні, недільні, святкові дні. Модне сьогодні слово «пан» ми тоді вживали у відношенні до бетону. Він був для нас втіленням високої мети, він вимагав чіткості, злагоженості. І ми робили все, щоб якість була на найвищому рівні.

Незважаючи на те, що Чорнобильську атомну будував увесь колишній Радянський Союз, не можна сказати, що у нас було абсолютно все у такій кількості, як того хотілося б. Лімітувався, наприклад, краєвий час. Щодня після 14-ої години відповідальні за будівництво збиралися на планірку, де чи не насамперед ділили крани. Хтось «виби-

вав» собі кран на півгодина, хтось — на півзміни. Якщо в тебе пішов бетон, тоді питань не виникало — кран одержуй. Якщо для того, щоб зняти опалубку, то ще, як кажуть, могли подивитися і дивилися. Якщо об'єм роботи був незначний, виконували його й підручними засобами.

Тризмінка не давала спокою і телефонам. Їх ставити доводилося на ніч біля подушки. Дзвінок опівночі не був чимось надзвичайним. Доводилося мені давати телефоном нічні консультації, зокрема молодим фахівцям, які, крім усього іншого, приїхавши з Азербайджану, майже не розуміли ні російської, ні української. Але минув якийсь рік — стали хорошими фахівцями.

Ритм роботи залишався напруженим і після пуску першого блока. За ним треба було вводити до ладу другий, третій, четвертий. У квітні 1986-го усе це для нас — будівельників було уже пройденим етапом. Ми будували п'ятий і шостий блоки. Наша загальнобудівельна дільниця від фундаментів і до даху укладала все той же бетон. Роботи перекреслила чорна дата 26 квітня 1986 року.

Інакше, як чорним, я той день не можу назвати. Після нього потяглися інші чорні дні. Буквально наступний приніс у свідомість, у нашу лексику кимось призабуте, а для кого і зовсім незвичне слово евакуація. Маса автобусів, маса людей...

Вночі 26-го на будівельному майданчику наших було зовсім небагато. Звістка про вибух майже всіх застала у місті. Вранці ще ніхто нічого до пуття не знав. Діти пішли до школи. Дорослі — хто до магазинів, хто до знайомих. Ми жили неподалік від лікарні, до якої того ранку чомусь частіше, ніж звичайно, під'їздили машини «швидкої допомоги». До нас приїхав у гості син Сергій, який вчився у профтехучилищі при Чернігівській фабриці музичних інструментів. На вихідні він додому приїздив майже завжди. Так і цього разу було. Якраз про цей приїзд збереглися його свідчення, зафіксовані у листі до моєї матері, а його бабусі Марфи Петрівни Скреки, що живе у селі Змітневі Сосницького району на Чернігівщині. Лист був написаний 4 травня. Ось які враження залишилися від побаченого тоді у хлопця, якому було неповних шістнадцять років:

«...Коли під'їздили до Семиходів, усі перейшли на інший бік вагона і почали показувати на атомну станцію. Четвертий енергоблок був підірваний. Я подивився. Він був зруйнований тільки вгорі. Зруйнований і чорний.

Зліз із поїзда, пішов додому. Біля Круга зупинився і ще подивився на станцію. Звідти вона добре проглядається. Прийшов додому...

«Швидка» літала повз наш будинок туди-сюди. Їздили машини і мили дорогу з порошком. Аварія сталася вночі з п'ятниці на суботу о 2—3-й годині. Вибуху ніхто не чув. Тепер я дивуюся, як туди пропустили чернігівський поїзд через півдоби.

Вранці (27 квітня — примітка упорядника) мене розбудив вертоліт, який літав біля нашого будинку і все чимось бризкав. Я встав годині о 8-й. Вранці по радіо оголосили, що на Чорнобильській АЕС сталася аварія і щоб чекали подальших оголошень.

Годині о 12-й знову оголосили по радіо приблизно такий текст:

«Увага! У зв'язку з тим, що на Чорнобильській АЕС стався вибух, для безпеки людей, у першу чергу дітей, буде проведена тимчасова евакуація. З собою необхідно взяти документи, речі першої потреби і продуктів на перший випадок. Будинки будуть охоронятися працівниками міліції. О 14-й годині до кожного будинку буде поданий автобус. Збе-

рігайте спокій. Не забудьте вимкнути електроенергію, воду і газ». І так повторяли разів вісім.

Міліції наїхало у Прип'ять бачено-небачено. Мабуть, більше, ніж прип'ятчан. А о 14-й усі сіли в автобуси і поїхали. У бік Поліського. Автобуси пригнали з Києва. З тисячу автобусів їхали години три з численними зупинками.

Привезли нас у село Залішани Поліського району. За 72 кілометри від Прип'яті. Розмістили по хатах. Я поселився з сім'єю, до баби Ганни. Варила нам баба Ганна борщ, картоплю. Купували в магазині ковбасу, консерви, огірки. Голодними не були. Спочатку днів два вранці пили мікстуру з молоком — одну чайну ложку на кухоль молока. Потім давали порошки.

На другий чи третій день приїхала військова лазня. Поставили намет — хоч помилися під душем.

У Чорнобилі насипають у мішки пісок, складають у куполи парашутів і скидають на АЕС. З Чорнобиля спочатку евакуювали тільки дітей, а в середу знову з Києва з тисячу автобусів пригнали інших евакуювати.

...Свою червону сумку я залишив у Прип'яті. Тепер буду їздити тільки у Змітнів. Такі справи.

Почуваю себе добре, але в понеділок сходжу до підліткового лікаря (у Чернігові — примітка упорядника) перевіритися на радіоактивність».

До синових спостережень можу тільки додати, що Залішани на Київщині були мені знайомі ще з часів виробничої практики під час навчання у будівельному технікумі. Там ми будували корівник. У селі в ранці евакуйованих ми залишалися недовго. Син поїхав у Чернігів на навчання, а я з дружиною і дочками — до моєї рідні на Сосниччину. На будівельний майданчик повернувся уже в жовтні того ж 1986 року.

З поверненням мені довелося певною мірою перепрофілюватися. Це й зрозуміло, адже про будівництво п'ятого і шостого блоків уже не могло бути й мови. Треба було відновлювати те, що поруйновано, порушено у квітні. Наша підрядна організація «Гідроелектромонтаж» вела підготовчі роботи до пуску першого, другого та третього блоків. Монтували і перевіряли трансформатори, відновлювали освітлення, вели вторинну комутацію, тобто всі електромонтажні роботи покладалися на нас.

Щоб усе це робити, потрібні були належні умови, насамперед такий рівень радіації, який дозволяв би працювати без безпосереднього ризику для життя і здоров'я. Тут нам допомагали військові. Не можу не згадати добрим словом воїнів із Ленінградського та Закавказького військових округів. До тисячі чоловік їх щодня проводили дезактивацію, зокрема вивозили забруднений ґрунт. Я приймав роботу, яку вони виконували на совість. Рівень радіації до вечора в зоні монтажних робіт «збивали» до двадцяти мілірентгенів на годину, що вважалось оптимальним. Але вранці наступного дня поверталися, як кажуть, на круги своя. Рівень знову підскакував до сотні мілірентгенів. Що поробиш: поруч був четвертий зруйнований блок зі своїм зловісним радіоактивним диханням. Солдати знову починали все спочатку і, зрештою, перемогли. Ціною неймовірних зусиль, ціною власного здоров'я, але добилися отих бажаних двадцяти мілірентгенів не на одну ніч, а надовго. Це стало базою для подальшого зниження рівня радіоактивності аж до природного.

Говорячи про оптимальний на той час для роботи рівень, слід звернути увагу на те, що в окремих випадках, коли не бачили іншого виходу, «ходили» ми в поля, що сягали п'яти—десяти рентгенів на годину. Приміром, знали, що в одній із «гарячих» точок є потрібний для монтажу кабель. Чекали, поки його підвезуть з іншої області чи й республіки, означало згаяти кілька днів. Ось тоді сідав я в бронетранспортер і їхав за потрібним матеріалом. Знаходиться в таких зонах довго, зрозуміло, не можна. Не посилали туди й рядових робітників, але керівництву часом доводилося переступати через заборони і рекомендації.

Працювали вахтовим методом — по п'ятнадцять днів. Жили в Чорнобилі. Хоча слово жили тут можна вживати тільки умовно. Жили — тобто спали. Стомлювалися смертельно. Приїздили зі зміни і падали на ліжка. Але ніхто не скаржився на труднощі. Усі розуміли смисл суворого поняття «треба».

Виробництво виробництвом, але паралельно дбали і про побут. Без нього, зрозуміло, не обійдешся. За допомогою солдатів протягом двох тижнів мені вдалося підготувати два під'їзди одного з чорнобильських будинків під гуртожиток. У цій стандартній цегляній п'ятиповерховій споруді за кілька місяців завелося безліч мишей. Та перед тим, як ретельно вимити квартири, щоб знизити рівень іонізуючого випромінювання, довелося не тільки лякати гризунів, але й виконати іншу важку не стільки фізично, як морально, роботу — викидати різний домашній скарб — меблі, книги, альбоми. Це все колись було дороге і миле людям, які тут жили, працювали, кохали. І ось тепер воно летіло з вікон п'ятого поверху, щоб потрапити на звалище радіоактивних відходів. З однієї квартири довелося викидати навіть росяля.

Із цього приводу не можу не згадати і відвідання власної квартири у Прип'яті. Особливо болісним було перше враження. Вибиті вікна, двері, розкидані по підлозі речі. Явно було видно сліди мародерства. Я зайшов із міліціонером. Відразу вирішив забрати ключі від гаража. У ящику комода, де вони звичайно лежали, було порожньо. Розгубився навіть.

— Усі ви, прип'ятські, такі, — співчутливо сказав міліціонер. — Тільки заходите до квартири, руки тремтять починають. А оце не вони? — і показав на ключі, які чомусь лежали на софі.

— Вони, — полегшено зітхнув я, а про себе подумав, що тому, хто вирішив скористатися з чужого горя, явно не пощастило. Кинув він їх, як непотріб. Бо справді, що з ключів, на яких, певна річ, не вказано номер гаражного бокса?

Коли я відчинив гараж, виявилось, що в ньому повний порядок з точки зору радіоактивності. Металічні ворота, цегляні стіни захистили машину від забруднення. Допомогла ще й така деталь, як відсутність вентиляції, що не дало проникнути всередину пилові. До аварії то було вадою гаража, а тут у пригоді стало.

А з квартири, на відвідання якої було відпущено п'ятнадцять хвилин, узяв зібрання творів Джека Лондона — одного із своїх улюблених письменників, два альбоми з сімейними фотографіями, дві кришталеві вазы і... ополоник. Останній — на прохання дружини. Він їй особливо дорогий, як пам'ять про колишню викладачку з технікуму, яка нам той ополоник на весілля подарувала.

Минулого року звозив на колишню квартиру дітей — на екскурсію. Молодша донька Таня її практично не знала, а в Сергія і Наталки з тією квартирою зв'язані дитячі спогади. Що ж, хай пам'ятають свою

«малу батьківщину». Правда, зараз у квартирі зовсім порожньо. Стоїть лише стінка «Либідь», софа, за яку завалилася підшивка «Крокодила». Цей журнал ми любили колись переглядати на дозвіллі з дітьми. Сподивання пустки пригнічує, хоча добре розумію: треба звільняти квартири від речей, які все одно уже не будуть використовуватися. Тут і міркування радіаційної безпеки, і вимоги елементарної санітарії. Узяти ті ж холодильники. Після спішної евакуації людей, там же залишилися продукти. Електрика ж була відімкнена. Усе, природно, зіпсувалося...

Пам'яттю про місто Прип'ять, яке для нас стало рідним, буде скульптурна фігура Прометея. Стояла вона там біля однойменного кінотеатру. Її перевезли і встановили біля станції. Я особисто займався цим.

У монтажній організації в післяаварійний період довелося працювати не дуже довго. Зустрівся якимось з Василем Трохимовичем Кизиною. Він відразу і питає:

— Чим займаєшся?

Пояснив і відразу ж почув:

— Переходь до мене.

Мені завжди подобалися у Василеві Трохимовичеві рішучість і категоричність при прийнятті важливих рішень. Не став перечити йому і цього разу.

Так, починаючи із січня 1987 року, я очолив будівельно-монтажне управління «Промбуду» в Славутичі. Прийняв його з шістнадцятьма працівниками. За місяць довів штат до сотні, а в літо увійшли вже з чотирма з половиною сотнями будівельників. І в Славутичі, як і в Прип'яті, було тимчасове селище Лісне. Думали назвати його Дружбою, але спрацювала ностальгія. Ми, власне, і зараз вважаємо себе прип'ятчанами. І в будівельно-монтажному управлінні кістяк колективу склали мешканці цього тепер безлюдного міста.

Зараз ми продовжуємо працювати на станції, щоб вона жила. Виконуємо програму реконструкції робочих місць. Іде ремонт першого блоку. То все мої турботи — начальника ремонтно-будівельного цеху ЧАЕС. На цій посаді працюю з квітня 1995 року, але вона настільки зв'язана з моєю попередньою роботою, що особливої новизни не відчувається. Ремонтувати доводиться те, що раніше сам будував.

Сьогодні наша станція дає від шести до восьми відсотків електроенергії, вироблюваної в Україні. Вагома частка. Чим її замінити в разі закриття ЧАЕС? На сьогодні нічим. Тим більше, що закриття станцію треба буде обслуговувати, для чого потрібна також енергія. Із виробника ЧАЕС відразу перетвориться на споживача, причому такого, якого ні за якої енергетичної скрути позбавляти живлення не можна. Навіть Київ доведеться (не дай, Боже, чого) позбавляти електрики раніше, ніж ЧАЕС.

Звичайно, на думку світового співтовариства варто зважати. А для Заходу наша станція, схоже, психологічно неприйнятна. Але якщо від нас вимагають її закриття, то їй допомога на заміщення енергетичних потужностей повинна бути надана. Причому не символічна, а така, що відповідала б масштабові втраченого Україною.

Щодо потенціальної загрози від ядерної енергетики басейнам Десни і Дніпра, то закриття ЧАЕС цієї проблеми аж ніяк не вирішує. По-перше, ніяким вольовим рішенням не закриєш забруднену радіонуклідами зону. А, по-друге, у верхів'ях цих безперечно першорядних для України річок функціонують Курська та Смоленська АЕС у Росії. Тож

перед тим, як мітингувати щодо негайного закриття, треба зважити і на це. Дані розмірковування, вважаю, не зайві для тих, хто на словах так настійно і постійно печеться про екологічну безпеку нашої держави.

ПІСЛЯМОВА УПОРЯДНИКА

Сьогодні Микола Іванович Скрека живе у Славутичі. Його дружина у серпні 1995 року оформилася на пенсію. А син Сергій працює майстром цеху санітарного обслуговування на ЧАЕС. Так що в одній родині уже є представники двох поколінь ядерників. Старша донька Наталя вчиться в Київському інституті управління, а молодша Таня — школярка. Захоплюється математикою. Усі вони і досі вважають себе прип'ятчанами.

Я МОЖУ ПРОЙТИ СТАНЦІЮ ІЗ ЗАВ'ЯЗАНИМИ ОЧИМА

Наскільки серйозним випробуванням стала катастрофа на ЧАЕС для її співробітників, можна судити хоча б із того, що серед нас якось мимоволі прижився вираз про періоди до і після війни. Межею між «до» і «після» стало 26 квітня 1986 року. Пам'ять зафіксувала безліч моментів, масу найрізноманітніших деталей, що окреслюють обстановку на станції і навколо неї спекотних весни і літа того року. Може, щось накладалося одне на одне, може, не все можна відтворити з точністю до конкретного дня, але все це було — з кожним із нас, з нами всіма разом, з усім нашим народом, з нашою землею...

Хай мої спогади вкрапляться в мозаїку пам'яті усіх тих, хто був тоді поряд. Не можна жити минулим, але й забувати про минуле не можна.

...26 квітня була субота. Для школярів — день буденний. Відправивши до школи тринадцятирічну Оксану, я почала зі старшою Ольгою, якій на той час уже виповнилося вісімнадцять, будувати плани на вихідні. Це приємне заняття перервав дзвінок у двері. Відчинила. На порозі стояла майстер із спецральної нашого цеху дезактивації Ірина Голубик:

— Збирайся, Олено. Телефонував начальник цеху Курочкін. Терміново викликають на станцію.

— Це ж треба: як тільки вихідний — обов'язково вигадують, якщо не заняття з цивільної оборони, так ще щось...

Але робити нічого. Якщо начальство викликає, треба йти. На вулиці нас зустріло лагідне квітнєве сонце і... міліція. Чоловіків у міліцейській формі було явно більше, ніж звичайно. І навіть військові траплялися, що вже зовсім дивувало.

Підійшли до центру, звідки від перехрестя вулиць Курчатова і Лєніна відправлялися на станцію службові автобуси. Серед людей панувала якась підсвідома тривога. Хтось щось чув, здогадувався, але певного ніхто нічого не знав. Однак невизначеність тривожить навіть більше, ніж явна небезпека.

Я — майстер дільниці дезактивації першої черги повинна була забезпечити явку своїх підлеглих. Знайти змогла лише Ніну Авраменко, Галю Коренюк, Віру Ігоніну і Зіну Шикіну. Решта уже пороз'їжджалася хто куди. Вихідний є вихідний. Хтось запланував зустрітися із друзями, інший вирішив попрацювати на городі.

Ми обслуговували перший та другий блоки, а третій і четвертий були у віданні майстра Тамари Федорівни Кур'ян. На кожній із двох дільниць — до трьох з половиною десятків дезактиваторників. В основному — жінки. Наші знаряддя праці і засоби виробництва — відра, швабри, спеціальні дезактиваційні розчини. Мили турбінні, реакторні цехи, приміщення, в яких сидів персонал. Ті ж прибиральниці, але на атомній станції звалися по-іншому. Про те, що це не проста формальність, переконалися через якихось півгодини. Але, сидячи в автобусі, думали про інше. Хоча уже дещо відчували, а точніше — передчували.

Ті передчуття підтвердила незвичність обстановки. Переїздимо через міст, а на ньому — міліція. Тривожно. І все-таки не стільки вірили, скільки хотіли б вірити, що все це якась учбова тривога. Однак тоненька димова спіраль, що закручувалася в небо над четвертим реактором, на яку ми ні-ні та й поглядали з вікон автобуса, додавала не впевненості, а тривоги. Забігаючи трохи наперед, хочеться згадати і поїздки з роботи, коли-за лісом, де розмістилися корпуси заводу «Юпітер», побачили розвал реактора. Тоді ще ліс не був рудим. А потім у такий спосіб природа відреагувала на лихо. Знімки рудого лісу обійшли сторінки газет і журналів, потрапили в кадри кінохроніки. А в перший день біди нашої на нього звернув увагу присутніх водій автобуса. Точніше — не на нього, а на те, що було за тим лісом. Таку руїну міг зробити лише вибух...

Біля першого адміністративно-побутового корпусу снували позначені червоними хрестами «Рафи» «швидкої допомоги» і поспіль червоні потужні шестиколісні пожежні машини. З корпусу виводили, підтримуючи за руки і плечі чоловіків і жінок, які були на нічній зміні. Стислося серце від блідості їхніх облич, що були без перебільшення, як полотно.

Тільки увійшли до АПК-1, як зустріли нашого начальника цеху Євгена Андрійовича Курочкіна. На ньому — маска, респіратор:

— Дівчата, швидше! — гукає до нас.

— Куди? Що? — питаю.

— У головному корпусі потрібно негайно провести дезактивацію дев'ятої відмітки. І прачкам потрібно допомагати. Без свіжого спецодягу не обійтись...

Дев'ята відмітка — це центральний коридор з блоками щитових управлінь. Він тягнеться аж до четвертого реактора. До того, що вибухнув кілька годин тому. Ми негайно одягаємо спецодяг, вішаємо дозиметри (останні, виявляється, були ні до чого — не розраховували їх на такі високі рівні радіації). А назустріч — маса людей. Дивуються, що ми збираємося йти по суті в пекло. Вони уже знали більше за нас, розуміли, що використовувана нами марганцівка та інші розчини допомагали в тій ситуації, як кажуть, ніби мертвому припарка. Що могло дати промивання підлоги при загальному дуже високому радіаційному фоні, який постійно «підживлювався» зруйнованим реактором? Та ми працювали до 14-ї години. Потім нас замінили люди із дільниці Тамари Кур'ян. До речі, вони прийшли із Прип'яті пішки. Через ліс, повз розвал реактора. Вони тоді ще нічого не знали. Місто і станція жили поки що різним життям.

Повернувшись із роботи, я застала своїх дочок за обідом. Старша встигла сходити на базар, придбати дещо з продуктів. Менша повернулася зі школи. В місті багато хто прогулювався з дітьми, які ласували морозивом. Тільки й того, що патрулювали військові та міліція.

Ми увечері ще пішли до однієї знайомої на день народження. А її чоловік удень з'їздив до села Чистоголівки. Саме туди (про це довідалися значно пізніше) потягнувся один із радіоактивних шлейфів...

Наступного ранку я пішла на роботу. Була неділя, але це якось забулося. Біда круто поміняла розпорядок, ритм життя, звичні поняття. Все настійніше розповзалися чутки про евакуацію.

Саме враховуючи це, коли їхала на роботу в неділю, попередила дітей, щоб нікуди не виходили з дому. Телефонів у нас не було — новий мікрорайон, отож так і сказала: «Я спробую вирватись до вас» і

поїхала. На станцію людей прибуло значно більше, ніж у суботу. Я зі своїми дівчатами працювала, як і напередодні до 14-ої години. Так само проводили дезактивацію, але основні сили були кинуті на прання білизни, на санпропускник. Це й зрозуміло: до переодягання такої маси людей ми не були готові.

Приблизно опівдні начальник цеху Курочкін повідомив, що евакуація почеться саме о 14-й, тобто якраз після закінчення нашої зміни. Я попередила його, що влаштую своїх дочок і повернуся.

Приходжу додому — Оксана і Ольга обідають. Вони вже чули по радіо повідомлення про евакуацію. Проінформували і мене, що закликають усіх зберігати спокій і організованість. Автобуси, мовляв, будуть подаватися до кожного під'їзду. Як ми переконалися буквально через якусь годину, саме так і було. І заклики про спокій та організованість потрапили на благодатний ґрунт. У людей спрацювала довіра до влади. Паніки не було.

В одному тільки організатори евакуації помилилися: Було оголошено, що узяти з собою треба тільки найнеобхідніше з розрахунку на три дні. Хоча, може, це була неправда для блага. Та й знову ж таки: навряд чи хто-небудь із найпохмуріших песимістів міг подумати, що Прип'ять як місце постійного мешкання доведеться залишати назавжди.

В автобусах дозволяли займати тільки сидячі місця. Можна уявити, скільки то треба було мобілізувати техніки. Згодом мені розповідав брат, який жив у Києві і мав добрих знайомих у керівних інстанціях, як прийшов до нього один такий знайомий у ніч на 27 квітня та й каже: «Знаєш, що на станції сталося? У тебе ж, здається, сестра там... Поглянь у вікно...». Подивився брат і побачив довжелезні колони автобусів на трасі, що йшла у бік Прип'яті.

...Сіла я в автобус із дітьми. Забрала ще хатнього песика, вкинула у сумку домашній халатик. Нікому, у тому числі й собі, не хотілося показувати, що їдемо надовго.

Повезли нас у село Луговики Поліського району. Тільки в дорозі до декого почав доходити смисл усього того, що сталося. Наче крізь саму біду, їхали наші автобуси дорогою, обабіч якої стояли люди. Шеренги заклопотано-похмурих чоловіків і жінок. Останні взагалі не приховували сліз. Було в цьому щось дуже схоже на евакуацію, баєну у фільмах про війну. Власне, суть справді одна і та ж. Люди залишали рідні домівки, звичний спосіб життя, обстановку — все залишали.

Автобус супроводжував колгоспний бригадир Йосип. Яюсь так вийшло, що я залишилася в автобусі в числі останніх (тільки почалося село, люди почали виходити: їх забирали сільчани по своїх хатах). «Цю жінку я візьму до себе», — сказав Йосип. Спинив машину біля свого двору. Вийшли. Надворі уже смеркло. На лавці сиділи три жінки. Одна з них була його дружина. «Ну, що ж, приймай, жінко...» — після цих слів Йосипа та кинулася обіймати мене. Не обійшлося без сліз. Все-таки біда зближує людей. Я мала нагоду переконатися в цьому не раз впродовж усіх довгих післяварійних днів, тижнів, місяців. Але це було перше, тому особливо хвилююче враження. Стрічали нас, як рідних...

У Луговиках мої діти пробули до 4 травня, а я затрималася в Поліському. Там були і голова профкому станції Володимир Березін, і головний бухгалтер Іванов. Вони координували роботи, зв'язані з евакуацією. Мені ж доручили формувати групи жінок і дітей, яких вивозили до піонерських таборів Київщини, зокрема до Білої Церкви, а також на південь.

Години о чотирнадцятій чи п'ятнадцятій виїздили з Поліського щодня 15—20 автобусів. В основному було все гаразд, але не без винятків. Пам'ятаю один випадок, коли Березіну довелося викликати міліцію, аби висадити з автобуса молодого здорованя, який тримав на руках трое дітей. Я, мовляв, батько — везіть і мене. Але була чітка установка — вивозити тільки дітей і жінок.

Поки я займалася евакуаційними справами, моя старша дочка встигла побувати в Чорнобилі. Виявляється, вона почула по радіо виступ керівника будівництва Прип'яті Кизими, який закликав допомогти вантажити пісок, що його з вертольотів скидали в зруйнований реактор. Ось моя Ольга разом з однією своєю співробітницею і відгукнулася на цей заклик. Але те було тільки раз. А вже 4 травня я відправила дочок до Жовтих Вод — на свою батьківщину до дідуся та бабусі. І відразу ж підійшла до Березіна і попросилася на станцію.

Від 6 травня почався новий етап у моїй трудовій біографії тих днів. Поселили нас у таборі «Казковий». Жили там і Євген Курочкін, і його заступник Олександр Розторгуєв. На подвір'ї табору під напнутим брезентом зробили санпропускник. Людей, які приїздили, відмивали, переодягали, записували до тієї чи іншої зміни. Кожному визначали місце його тимчасового мешкання.

У моїй зміні працювали Надія Уманець, Михайло Сірик, Леонід Дивисенко, Лідія Походня, Галина Дворник, Галина Шикова, Анастасія Кеуш, Петро Дорошенко, Зінаїда Шикіна. Двох останніх на сьогодні уже нема серед живих. Вічна їм пам'ять...

На роботу їздили автобусами до села Копачів. Це приблизно посередині між Чорнобилем і Прип'яттю. А там від автобуса бігли до бронетранспортерів. Бігли, щоб якомога менше на відкритому повітрі «нахапатися» радіації. Наша екіпіровка — темний спецодяг, «пелюстки» (так ми називали респіратори, якими, до речі, не завжди користувалися, — незручно в них працювати, хоча за технікою безпеки і необхідно).

Те, що було в перші післяаварійні дні біля побутового корпусу, важко передати словами. Море різної техніки. І море багнюки після щедрих травневих дощів. І водночас якась спустошеність. Здавалося, навіть повітря завмерло.

У другій половині травня нас розділили на вахти. Два тижні працювала одна, а потім на її місце заступала інша. Так я стала начебто начальником маленької зміни нашого цеху дезактивації. Обслуговували ми перший адміністративно-побутовий корпус і санпропускники. На четвертому поверсі переодягалися наші люди зі станції — персонал реакторного, турбінного цехів, ремонтники. А на другому — військові, які також почали прибувати у травні. Рядові строкової служби були під командуванням офіцерів. Рядові — це ж просто хлопчики, яким сьогодні, через десять років після тих трагічних днів не кожному тридцять виповнилося. Діти мої...

З роботою військових нам доводилося стикатися безпосередньо. Мені в тому числі. Якось уже після зміни десь опівночі мене викликали до штабу, який розміщувався у підвальному приміщенні під адміністративно-побутовим корпусом. Завдання, яке поставили, спершу навіть шокувало. Виявляється, не прибув із Чорнобиля майстер Кольської атомної (працівники цієї станції також допомагали нам у ліквідації наслідків аварії), який повинен був розводити по об'єктах військових. І розвести їх доручили мені. Хлопці також не сподівалися побачити в ролі того, хто вказує їм місце роботи, хто фактично ставить перед ними завдання, жінку. Але то все емоції, які статутом не передба-

чені. Отож веду чотирьох хлопців сто сьомим коридором (це транспортний коридор, куди заїздять машини). І перше питання, яке задає один, ставить мене в тупик:

— Скажіть, будь ласка, коли ми зможемо мати дітей?

Скільки житиму, пам'ятатиму це. А що я могла відповісти? Що я знала? Так прямо і сказала:

— Нічого певного не знаю. З такими питаннями треба звертатися до медиків...

Після розводу відразу послали до другого адміністративно-побутового корпусу завести спецодяг. Тут, як завжди, виручив бронетранспортер. Підїхали до корпусу, відкрили люк. Солдати викидали мішки з одягом прямо до однієї спеціально виділеної для цього кімнати. Закрили люк і поїхали далі. Так бувало не раз. «Давай я з'їжджу, — запропонував якось Михайло Сірик. — Що це ти все сама?». Та я намагалася якомога більше брати такі доручення на себе. Надто багато люди одержали радіації. А я ж виросла біля уранових копалень, багато працювала на збагачувальній фабриці у Казахстані. Мені здається, що якийсь імунітет навіть до радіації маю. Хоча імунітет імунітетом, а на ногах з'явилися виразки, які з часом довелося серйозно лікувати. Згаданий вище Михайло Сірик одержав серцеву недостатність. Зараз живе у Славутичі, зустрічаємося. Та це я вже забігаю наперед.

Допомагали військові і в пральні. Тягати діжки з мокрою білизною жінкам було, ой, як нелегко. А міняти спецодяг доводилося дуже часто. Власне, після кожної зміни кожному. А в особливо небезпечних місцях зміна тривала буквально хвилини. Верхній спецодяг взагалі пранню не підлягав. Його вивозили в мішках до села Буряківки, де ще до катастрофи було звалище твердих радіоактивних відходів. Десь на базі його і поховання цього одягу потім розгорнули. У кар'єри поскидали, загорнули бульдозером. Так мені хлопці говорили. Мабуть, катастрофа на ЧАЕС «з'їла» всі запаси спецодягу в колишньому Союзі.

Військові спершу навіть обурювалися. Що це, мовляв, за відповідальне доручення — «роби», вантажити-розвантажувати. Але коли вимовлялося жорстке слово «треба», припинялися всі розмови. Ми були під владою цього слова. Причому не тому, що боялися якоїсь карі — догани чи ще чогось. Це якось відступило на другий план. Просто, як на війні, розуміли необхідність виконання того чи іншого завдання. Розуміли, що від цього може залежати чиесь життя. А щоб якомога менше піддавати його загрозі, ризикували своїм здоров'ям та і життям також.

Запам'ятався і випадок, коли у військових чомусь не спрацював їхній залізний принцип дисциплінованості. Чоловік сто їх піднялися на четвертий поверх і вимагали спецодяг, хоча мали переодягатися на другому. На четвертому переодягався персонал станції. Довелося прояснити воістину бійцівські якості. Не попросила — наказала:

— Негайно вниз!

У моїх словах було стільки рішучості, що ніхто не спромігся щось заперечити. А вийшло, що на другому поверсі накопичилося море брудного одягу. А хтось до того ще й закрутив засувку зливу води. Поверх почало підтоплювати. І військові пішли вгору, вимагаючи спецодягу, якого там для них просто не було. Це ж треба було все пояснити. Але часу на пояснення не було й хвилини. Тому й довелося діяти методом наказу. А потім із двома своїми співробітницями ми затарили сто двадцять мішків цим брудним спецодягом. Це робили настільки в темпі, що й про рукавиці забули. А вони були за технікою безпеки обов'язковими...

Не встигли, як кажуть, охолонути після цього конфлікту, у якому потім розбиралося керівництво станції, як на четвертий поверх ще четверо невідомих з'явилися. Під гарячу руку я й на них накинулася:

— Звідки і хто?

Виявилось, кореспонденти московські. Так я несподівано потрапила в поле їхнього зору. Писали про мене журнали «Огонек», «Работница». Але працювали ми не для преси, зрозуміло. Це просто так згадалось. Принагідно.

...Шкодою часом, що я не художниця. Здається, найкраще усе побачене можна було б втілити на полотні. Зокрема незвичайний (не знаю, яким словом його назвати) колір застигло повітря в центральному коридорі, яким можна дістатися прямо до четвертого блока. Особливо зримим це відчуття бувало ночами, коли стихали зайві звуки, ставало менше людей навколо. А працювати ночами після того, що сталося 26 квітня 1986 року, стало звичним. Та і денні вахти несли немало незвичного, часом парадоксального. Ми всі, у тому числі і керівництво, багато чого не знали. Це приводило до того, що окремі розпорядження важко було виконати. Іноді ж їх виконання вело до не зовсім виправданого ризику.

У цьому відношенні характерною була перша нічна дезактивація. Перед її проведенням ми не одержали детальних інструкцій, що мало не привело до зайвого опромінення. Ідемо з відрами і швабрами «де-в'яткою» десь близько другої години ночі. Мертва тиша навколо. І раптом відчиняються двері одного з бічних приміщень. З них виходить змінний інженер-механік реакторного цеху Олександр Новиков — мій хороший знайомий:

— Ти куди? — питає.

— Направили на третій блочний щит управління робити дезактивацію.

— Ви з глузду з'їхали. У перехідній галереї півкроку вбік ступити не можна. Хто вас інструктував?

— Хто б не інструктував, а йти треба. Там же люди...

— Ідіть притиснувшись до стінки..

Стривожено подивилися на мене напарниці. А я тільки повторила:

— Треба йти.

І пішли. Помили підлогу і таким же чином, тісно притиснувшись до стіни, повернулися. І так було не раз.

Чимало допомагали нам працівники Кольської атомної, які прибули з півночі Росії. Спершу дезактивацію проводили тільки в першому адміністративно-побутовому корпусі. А потім і всю станцію почали до ладу доводити...

Шахтарі вибирали ґрунт під реактором, 20—30 хвилин роботи — і зміна. Більше знаходитися там було смертельно небезпечно. І не тільки через радіацію. Було нестерпно жарко. Травень 1986-го був надзвичайно жарким. Ніби й природа разом із бідною нас на міцність вирішила випробувати. У бронетранспортерах, розпечених сонцем, неможливо було сидіти. Але ж доводилося. А потім почали виручати оббиті свинцевими листами автобуси. Їх ми прозвали «свинобусами». Сидиш і нічого, що навколо діється, не бачиш. Ніби в капсулу якусь помістили тебе. Три чи чотири їх було. Ними довозили до першого адміністративно-побутового корпусу прямо із «Казкового».

«Казковий» вартий того, щоб згадати про нього окремо і детальніше. Розташований на мальовничому березі річки Уж кілометрів за 40 від ЧАЕС у дубовому гаю. До катастрофи у ньому відпочивали діти працівників станції. А тепер він прийняв дорослих, для яких з червня став вахтовим містечком. Два тижні з нього ми їздили на роботу. Потім наше місце займали інші. Ми ж їхали у Тетерів. Це — районний центр Київської області. Там також розмістили працівників станції на базі якогось санаторію. Кілька днів після вахти тривало медичне обстеження, яке проводили лікарі нашої санчастини. Далі можна було діяти за бажанням: або зоставатися тут же, де було і житло, і харчування організували, а можна було їхати в інше місце. Більшість обирала другий варіант. Адже як би добре не було в санаторних умовах, але багато хто кудись подалі відправив дітей, дружин, рідню. Хотілося побачитись. Тим паче, що як вони там були влаштовані, ніхто не знав. Я поїхала на Дніпропетровщину до рідних Жовтих Вод.

Двотижневий відпочинок у колі родини в Жовтих Водах минув миттєво. Повернулася до «Казкового». Там ми також затрималися не надовго. Уже в липні почалося переселення на теплоходи. Мабуть, за асоціацією з відомим твором Чингіза Айтматова, ми називали їх «білими пароплавами». Перевалочним пунктом перед тим, як стати на палуби, була для нас Глібівка. Це село на березі Київського моря зустріло пахошами розмороженого сонцем соснового лісу. Днів чотири пробули в ньому. А потім швидкісні «ракети» доставили вже на «білі пароплави». Мені випало жити на «Карелії». Її віддали у розпорядження цеху дезактивації. Так що рядок із відомої пісні щодо Карелії, яка буде довго снитися, мені часом і досі пригадується.

Дехто може зауважити, що тоді було не до пісень. Воно і так, але не зовсім. Життя, попри всі негаразди, продовжувалося. То там, то там на стації можна було побачити, як котрась із жінок, відкинувши «пелюстки» і прилаштувавшись у затишному куточку з люстерком, підфарбовує брови чи підправляє помаду на губах...

Наступним етапом нашого шляху стало селище Зелений Мис. Теж вахтове, тобто там жили, коли їздили протягом двох тижнів на роботу, а потім відпочивали в більш пристосованих умовах. Для мене такі умови забезпечила двокімнатна квартира у Києві, на Троещині. Свого роду материк.

Зелений Мис — це селище із збірних будинків. Нам випали одноповерхові котеджі фінського виробництва. У двокімнатних квартирах з ванною і кухнею, як кажуть, можна було жити. І що цікаво: ми не просто жили тут, але навіть рвалися на роботу. Спільна біда настільки зблизила, зріднила всіх, що ліквідатори стали, наче одна родина.

Сказане про одну родину стосується не тільки власне чорнобильців, але й тих, хто прибув нам на допомогу з інших станцій. Про співробітників Кольської я вже згадувала. А ще були у нас і працівники Кримської атомної, яка тоді споруджувалася і будівництво якої згодом було заморожене. На всіх ділянках вони були з нами поруч. Зокрема і під час зварювальних робіт під дуже потужним опроміненням. Аби хоч трохи прикрити зварника, вирішили «забарикадувати» отвір, звідки ішло смертоносне проміння, свинцевим листом. Згодом для подібних операцій спеціальний пристрій раціоналізатори виготовили. А тоді, вперше довелось той лист підштовхувати нашим буденним знаряддям виробництва... шваброю. І це випало на мою долю. І це також, як і все інше, не може забутись. Не повинне забуватись...

ПІСЛЯМОВА УПОРЯДНИКА

До 1990 року працювала Олена Миколаївна Дейнега на станції. А тоді її — на той час уже заступника начальника цеху дезактивації — було вирішено «вивести із зони». За станом здоров'я. Це повідомлення зустріла зі сльозами на очах.

Зараз О. Дейнега — майстер готельного комплексу «Котеджі» у Славутичі. Тут живуть і обидві її дочки. Молодша Оксана працює у відділі підготовки планових ремонтів на ЧАЕС, а старша Ольга — під керівництвом матері у готельному комплексі. Внук Сашко у вересні 1995 став першокласником.

Згадкою про ЧАЕС, якій безпосередньо віддала десять років, з яких друга половина за умовами мало чим відрізнялася від фронткових, став орден Трудової Слави третього ступеня, одержаний у грудні 1986 року. А ще — відчуття належності до дружного колективу, який відстоював своє дітище і продовжує працювати на станції.

Душею і воля там. Те, що це саме так, важко не повірити після зробленого теж зі сльозами на очах визнання: «Мені б зараз оце очі зав'язали — автоматично пройшла б по всіх відмітках, починаючи від адміністративно-побутового корпусу. Ішла б і називала, де знаходжуся. Ні разу б не помилилася...».

РОЗВІДКИ

Володимир Бойко

ЗЛАМ ЕЛЛАНА-БЛАКИТНОГО

Минулого року було відзначено сторіччя з дня народження видатного українського поета та політичного діяча В. Еллана-Блакитного. У плеяді українських письменників і поетів «розстріляного відродження» його ім'я стоїть дещо окремо. В. Блакитному не судилось пройти через ГУЛАГ — він помер від хвороби аорти ще 4 грудня 1925 року, але його ім'я поруч з такими, як М. Хвильовий, М. Зеров та іншими, було надовго викреслено з української історії та політики*. Це цілком природно, тому що за біографією, за духом своїм він цілком належав саме до цієї плеяди. Та навіть після зняття табу на твори В. Блакитного, увага приділялася періоду його співпраці з більшовиками та вступу до КП(б)У. Що ж до раннього періоду, типовою була небагатослівна оцінка: «Спочатку не знаходив правильного шляху в революційному русі»¹. Та навіть і зараз не приділено достатньо уваги поглядам та діяльності В. Блакитного в його ранній, так би мовити, чернігівський період.

Мабуть, даремно, адже він був одним з провідних українських діячів, що підтримали більшовиків в Україні. І саме їх підтримка не в останню чергу зробила можливою перемогу більшовизму в Україні. З цієї точки зору здається доцільним дізнатися, що в тих діячах, зокрема у Блакитному, було таке, що зробило можливим перетворення на більшовика. Для мене особисто є досить цікавим питання, як романтичний юнак став людиною, що проголосила у березні 1921 року: «Струнко! До лав єдиної Комуністичної партії більшовиків України — кроком руш»². Отже, есе присвячене відомим, та не дуже, сторінкам життя В. Блакитного до 1918 року.

В. М. Еланський народився 12 січня 1894 року в родині священника, що очолював приход у селі Козел Чернігівського повіту.^{3**} Коли Василю виповнилося чотири роки, помер його батько. З того часу погіршилось матеріальне становище родини Василя. Вона була не те щоб бідною, але постійно виникали матеріальні проблеми.⁴

1905 року Василь з мамою, Галиною Василівною, переїжджає до Чернігова. Але в місті жили лише зимою, а літом виїздили у села Козел чи Тулиголова Глухівського повіту до відомої української родини Модзалевських (до бабусі Василя). Мати поета співчувала українсь-

* Твори В. Блакитного не друкувалися в СРСР з 1932 по 1956 р.

** М. Кодацький подає іншу дату та місце народження 28.12.1894 р., село Хмільниця.

кому руку, під час революції 1905—1907 років вступила до «Просвіти», взагалі, була жінкою досить радикальних поглядів. Одного разу навіть врятувала підпільний гурток від поліції, заховавши в кишеню під білизною прокламацію⁵, декілька разів возила нелегальну літературу до Гомеля.⁶

З дитинства Василь мав можливість читати революційну літературу, чим він і користувався. Можна уявити, який компот був у голові дитини після тих листівок, як глибоко западає в душу хлопця звинувачення самодержавства в усіх дійсних і вигаданих гріхах.

Мати Василя була в дружніх стосунках з родиною Коцюбинських, отже, десь 1911 року Василь познайомився з Михайлом Коцюбинським, його дружиною Вірою Устимівною та донькою Оксаною,⁷ що стала його юначим захопленням. У Чернігівському архіві зберігся цікавий малюнок гімназистки В. Блакитного з підписом: «Поклон Коту. Коту (либо непосредственно, либо через Оксану)» і далі «любит мешаться не в свои дела»⁸. Що то за справи — зараз можна здогадуватись. Але, мабуть, не буде великою помилкою припустити, що то є діяльність таємного гуртка молоді, до якого Василь не хотів залучати Оксану, щоб не наражати її на небезпеку.

В. Блакитний відвідував «суботи» М. Коцюбинського,⁹ бував на всіх лекціях і виставах «Просвіти»¹⁰. Саме М. Коцюбинський та І. Шраг, за твердженням М. Кодацького, добирали літературу для Василя¹¹. М. Коцюбинський та І. Шраг мали сильний вплив на юнака в плані систематизації уявлень про сучасне йому суспільство та вироблення ідейних орієнтирів, а саме: необхідність відродження українського народу та народний соціалізм.

Була ще одна людина, яка помітно впливала на формування уявлень Василя, — вчитель малювання в семінарії М. Жук. На його уроках розмовляли тільки по-українськи, читали українські газети, в тому числі галицькі, влаштовували диспути. Саме цим, передусім, приваблювало навчання у Жука Василя¹².

Але політичні переконання це ще не все. Велике значення має вдача людини. Від цього багато в чому залежать способи втілювання ідеалів у життя, характер її діяльності. Згадує ровесник Василя Л. Ліман (Фрейман): «Это был замечательный талантливый юноша с прекрасной поэтической душой, пылкий революционер, борец, несмотря на всегда слабое здоровье, очень деятельный, с большой энергией». І далі: «он так любил цветы, так красиво, так поэтично понимал красоту их»¹³. Д. Дорошенко, зустрівши В. Блакитного в 1917 році, відзначав, що Василь «был очень скромным и симпатичным молодым человеком»¹⁴. Вимальовується людина, що, як то кажуть, думає серцем, а не головою, надзвичайно романтична та емоційна в тому, що стосується її переконань, людина, що дуже гостро відчуває несправедливість і бажає перебудувати світ навкруг себе. Отже, і не дивно, що в семінарії, де вчився В. Блакитний, він прославився, як не надто добрий учень. Треба відзначити, що навчання в семінарії було для Василя багато в чому вимушеним. Мати не мала змоги оплатити його навчання в гімназії, а в семінарії Василь вчився безкоштовно, як син священника¹⁵.

Одного разу Василь висловив свою думку щодо померлого керівника семінарії, внаслідок чого його ледь не вигнали з навчального закладу.¹⁶ Іншого разу, він бере активну участь в так званому «картопляному бунті», спрямованому проти жорстокого режиму життя і навчання в семінарії.¹⁷ П. Тичина згадував, як одного разу Василь заскочив у дільницю поліції і висловив усе, що він думав про її діяльність — без ніякої конкретної мети, так, щоб подратувати жандармів і довести, що він їх не боїться¹⁸. На відміну від інших семінаристів він жив

дома, отже, був дещо відсторонений від тих подій, що траплялися в семінарії. Можливо, стан здоров'я, можливо, сама система навчання в семінарії призвели до того, що Василь не міг похвалитися своїми успіхами в навчанні. З класу в клас переходив по другому розряду (до речі, як і його друг П. Тичина).¹⁹ Постійно отримував незадовільні оцінки, насамперед хронічно по «священному писанню», загальна оцінка ніколи не піднімалася вище «3», і, як не дивно, в одній чверті отримав «2» з літератури. Єдину п'ятірку по закінченні семінарії Василь отримав з поведінки. Але за спостереженням М. Кодашького: «Взагалі тихий і малопомітний в класі, він, проте, частенько діставав 4 з «поведінки» за різні порушення семінарських порядків, головним чином, щодо служби божої».²⁰ Врешті-решт Василь звернув з шляху батька, покинув семінарію і 1914 року вступив до Київського комерційного інституту (вже під час першої світової війни).

Як зазначав Д. Дорошенко, початок першої світової війни спричинив посилення гоніння на українську культуру, та водночас з'явилася надія на післявоєнну перебудову суспільства²¹.

Бажання зробити щось реальне призвело до того, що Василь, як міг, використовував своє кочове становище студента, чий вуз з Києва евакуювався до Саратова. Він перевозив нелегальну літературу. У Чернігові він часто виступав з рефератами на зборах шкільної молоді²². Мати Василя, Галина Василівна, згадує: у той час він організував гурток молоді, а свою хату перетворив на штаб-квартиру місцевої української молоді. Сама Галина Василівна не раз до півночі пильнувала біля хати. Після одного з таких зібрань син сказав матері: «Спасибі, мамочко, ти мені не мати, а товариш».²³ Отак — товариш, більше, ніж мати! Взагалі, подібні молодіжні гуртки не були новиною для Чернігова, але Василя явно тягнуло шонайлівіше. Він мав зв'язки з гуртками, де були Ю. Коцюбинський, В. Примаков²⁴. Серед книг, що читав Василь у той час, твори М. Драгоманова, К. Маркса, Ф. Ніцше, Нордау, І. Франка, Л. Українки²⁵. У Чернігівському архіві збереглися два самвидавських українських журнали: галицький «Вільна думка», що мав яскраво виражений самостійницький напрям*, та київський «Зоря», що, як видається, більше відповідав світоглядіві Василя того часу. Цей журнал ставив на меті «утворити орган молоді, але вже досить сталої української молоді серед шкільної організації та освітлювати події різностороннє», і далі «журнал повинен стати для нас зіркою вселюдських ідеалів, вкупі з тим це горнило, в якому виховується наша середня шкільна ідеологія»²⁶. Необхідність такої ідеології В. Еллан пояснював і важкими умовами, в які була поставлена українська молодь у містах України: «Тим, хто під впливом товаришів українців, після прочитаних книжок чи власним розумом дійшов до свідомості своєї української національності, доводиться у своєму духовному розвитку весь час іти проти течії, бо все оточення тягне до московського ґрунту»²⁷.

Займався Василь і цілком легальною діяльністю. Працював у Чернігівській архівній комісії²⁸, став одним із найдіяльніших членів хору «Черниговского отделения общества оказания помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» під керівництвом А. К. Приходька. Як відомо, під цією «верноподданической» назвою

* — У нещодавно перевиданій праці Р. Млиновецького «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918» стверджується з посиланням на ЛНБ, що Василь Блакитний був членом глибоко законспірованої організації на кшталт мафії «Братство самостійників» і що саме за її дорученням В. Блакитний вступив до УПСР, а пізніше до КП(б)У. На сьогоднішній день твердження Р. Млиновецького залишається дуже сумнівним. Але повинен відзначити, що в журналі «Вільна думка» є програмні засади, висунуті ініціативним комітетом по створенню української самостійницької спілки, які дуже нагадують те, про що писав Р. Млиновецький. Можливо, тут існує якийсь зв'язок, але зараз нічого не можна стверджувати достеменно.

крилась українська організація, що постала з ініціативи українських лібералів. У великій мірі, завдячуючи цьому хору, українці Чернігова отримали легальний дах для просвітницької діяльності у найнесприятливіших умовах першої світової війни. Збереглася програмка виступу хору від 27 листопада 1916 року з правками В. Блакитного. У репертуарі українські народні пісні та українська класика. На фотографії весь хор, в тому числі і Василь, в українському національному вбранні.²⁹ Водночас, за даними О. Оглобліна, ім'я Василя згадується серед інших, що склали гурток молодих істориків, літераторів, мистецтвознавців, який сформувався навколо В. Модзалевського³⁰.

Щодо своїх переконань у той період, то Василь почувався досить впевнено. Так впевнено, що вступає у суперечку, щоправда, заочно, з таким авторитетом, як В. Винниченко. Справа в тому, що в одній із статей в «Українській житни» В. Винниченко звинуватив українську молодь в пасивності. Молодий Василь сприйняв це звинувачення майже як особисту образу і відповів майбутньому голові Генерального Секретаріату: «А раз молодь українська зараз не виявляє себе по-верхово гучною, всім видною акцією, і раз вона мовчить, зіпківши уста, то які ж підстави, який ґрунт мали Ви для того, щоб налетіти (як штабний генерал з тилу на «фронт») з доганями, істеричними вигуками про антидемократизм».³¹

Що ж, у наступні роки Василь і українська молодь розвинули неабияку діяльність, і гучних акцій було більш ніж достатньо, а от про демократію швидко довелось забути.

Події 1917 року Василь зустрів людиною впевненою в собі, переконаною в необхідності революції і готовою зробити все від нього залежне для наближення «волі огнесвіту» для свого народу. Про це свідчить і дореволюційний вірш «Україна»: «Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній», а далі «Вогню ж, динаміту. Хай згине минуле в ім'я будучини»³².

Тут гостро відчувається більшовицький запал на руйнацію всього, що стоїть на шляху до майбутнього, поряд з гарячим бажанням працювати на користь «будучини» України. Лютнева революція відкрила таку можливість. У Чернігові, як і скрізь в Україні, відроджується легальний український рух. Вже 18 березня в Чернігові відбувається збори українців міста. Треба сказати, що українців у Чернігові була третина населення, але вони мали лідера І. Л. Шрага — людину надзвичайно шановану в місті. Саме він очолив у перші дні революції комітет представників громадських організацій. І от на зборах поряд з такою людиною виступає В. Блакитний, представник студентства. Він закликав «ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася від української бідної і виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором».³³ Взагалі, питання про сутність і завдання української інтелігенції було болючим для В. Блакитного.

24 квітня 1917 року в Чернігові відбуваються перші загальні збори товариства «Просвіта». На цих зборах виступає В. Блакитний. Він звернув увагу на дефіцит української літератури і запропонував заснувати видавництво «Десна» при «Просвіті»,³⁴ що й було зроблено у червні 1917 року.³⁵ Збори обрали раду «Просвіти» з 15 членів, куди увійшов і Василь³⁶.

Василь стає інструктором Центральної Ради, бере участь у роботі комітету по охороні пам'яток старовини.³⁷ Водночас створюється чернігівська організація УПСР, яку очолив Василь. У 23 роки Василь — один із лідерів українського соціалістичного руху в губернії. Він з головою пірнув у політику. Навчання, особисте життя лишилося

десь позаду. Не звертає Василь уваги на засторогу лікарів, що категорично вимагали від нього спокою³⁸. Василь належав до тієї когорти молоді, що своїм першочерговим завданням вважала робити революцію, спалюючи в ній самого себе.

УПСР, головою філії якої став В. Блакитний, повинна була контролювати у губернії селянський рух. І вона досягла в цьому неабияких успіхів. Що ж до Василя, то на другому селянському з'їзді Чернігівської губернії він обирається кандидатом до виконкому Ради селянських депутатів³⁹, на третьому з'їзді повноправно входить до його складу⁴⁰. Місцева філія УПСР швидко досягла входження селянських Рад до Всеукраїнської селянської спілки. З вересня Чернігівська УСС видавала власну газету «Народне слово», одним з редакторів якої став В. Блакитний⁴¹. Довгий час, принаймні до серпня 1917 р., Чернігівська філія УПСР входила до об'єднаної організації міста, що складалася із представників усіх інших українських партій та організацій. До речі, це унікальне в умовах тогочасної України об'єднання зробило можливим під час серпневих виборів до міської Думи стати Чернігову єдиним губернським містом, де Український блок отримав відносну більшість.⁴² Але популярністю серед мешканців міста УПСР не користувалась. Все ж довгий час очолювана В. Блакитним філія найрадикальнішої української партії трималася тактики єдиного українського фронту. На загальних зборах українців міста 30 квітня Василь зазначав: «Коли погрожує народові якийсь ворог, коли єсть спільна мета, то всі партії об'єднуються під одним гаслом... але не забуваючи своїх різниць, стежучи одна за одною».⁴³

Серед документів є одна чернетка, що свідчить, як глибоко прагнув з'ясувати для себе проблему нації В. Блакитний. У цьому документі Василь ставить запитання пунктами і добирає до них літературу:

I. Нація і національне питання.

1. Нація, її походження і прикмети.
2. Поділ націй на пануючі та поневолені і як наслідок цього поділу національно-визвольна боротьба.
3. Національна ідея і її аргументи.

II. Українська нація.

1. Територія України та її особливості.
2. Антропологічні особливості.⁴⁴

Прикметно, що Василь ні слова не пише про співвідношення класів у нації. Мабуть, тоді класова боротьба для нього ще не стала головною руйнівною силою історії. Але події в країні штовхали таких, як Василь, що з дитинства був переконаний у вищій мудрості народу, саме на шлях класової боротьби, що з часом все сильніше розпалювалася в країні. І нехай багато хто з сучасників Василя цього боявся, та чи не варто заради вищого блага народу піти до кінця? Ось що писав з цього приводу В. Еллан відразу після першої урядової кризи: «Чи погодяться міністри-капіталісти бути пішкою в руках соціалістів? Очевидно — ні, і волею-неволею міністрам-соціалістам доведеться взяти владу в руки — або її цілком віддати... правда це не бажано, бо ми не доросли до соціалістичної революції. Але коли постане питання про долю революції, а вона в небезпеці, Совети мусять не боятися взяти владу».⁴⁵ Як бачимо, позиція майже більшовицька. Вражає те, що це стверджує людина, яка значною мірою розуміла небезпеку поглиблення революції, що може закінчитися катастрофою і пануванням авархії. Про це свідчить стаття В. Блакитного від жовтня 1917

року: «Останні вибори (земські) показують, що ідея революції, її гасла або зовсім не дійшли до села, або дійшли в якомусь невідомому і чужому для нас вигляді, що в психіці села відбувається якась таємна для нас робота — робота без нашої участі і тому може не на користь революції виллється ця робота, коли ми не прислухаємося до тих уроків, які дає історія, коли ми і надалі не звернемо найпильнішої уваги до глибини народної». І як висновок — заклик до «Організованої праці на поглиблення революції».⁴⁶

На мій погляд, наведений уривок показує головну причину переходу В. Блакитного, врешті-решт, до більшовиків. Це намагання завжди бути з народом, відповідати на заклик народної душі. А поскільки більшовицькі настрої охопили народ — звідси рішення В. Блакитного. Щоправда, до кінця свого життя він лишався саме українським більшовиком, намагаючись виправити те негативне, що, як йому здавалося, було притаманне більшовизму у національному питанні.

Таким чином, життя і творчість В. Блакитного — поєднання постулатів боротьби класової і національної. І якщо у раннього В. Еллана переважала ідея нації над усіма іншими, хоч і соціальним змінам відводилось чільне місце, то у пізнього відбувся перехід на користь класу — гегемона пролетарської революції. Сліди цієї боротьби знаходимо в газеті «Народне слово».

У третьому номері цього часопису надруковано статтю В. Еллана «Про мир». Василь дуже чітко виділяє найлютішого ворога всіх трудящих — буржуазію. Саме заради неї ведеться війна. Вихід з цієї війни Василь вбачає в іншій: «Незабаром той час, коли робітники всіх народів подадуть один одному руку і почнуть останню, рішучу війну пригноблених з пануючими, бідних з багатими».⁴⁷ Це вже чистої води більшовизм. І так писалося саме для темного народу, від якого можна було чекати всіяких експесів.⁴⁸ Мабуть, Василь дуже повірив у твердження В. Леніна про те, що «жодна велика революція в історії не обходиться без громадянської війни», але зараз «це не громадянська війна буде, а зовсім безнадійний бунт купки корнілівців».⁴⁹

Та здоровий глузд ще не покинув цю людину. Він не міг не бачити, до чого призводить перенесення абстрактного гасла знищення буржуазії на конкретних людей. Можливо, тому через кілька днів з'являється інша стаття «Буржуазія і боротьба з нею». Автор стверджував, що народ якось не так, як треба, розуміє поняття «буржуазія і робітничий клас» і намагається пояснити народові, що ж то воно є насправді і проти кого треба боротися. За В. Елланом, робітничий клас — то професійне робітництво, трудове селянство та інтелігенція, а буржуазія — це фабриканти, поміщики, промисловці. Саме проти них треба боротися, а не взагалі проти тих, хто в «піджаках ходить»⁵⁰, мабуть, як і сам Василь. Ось такий двокольоровий світ. Така спроба пояснити в умовах осені 1917 року була, на мій погляд, марною тратою паперу. Що ж до практичної діяльності В. Блакитного, вона була спрямована на подальше «поглиблення революції».

29—31 листопада 1917 року в Чернігові відбулася конференція волостей і гарнізону Чернігова, роботою якої керував В. Блакитний. Серед іншого ця конференція підтримала збройне повстання в Петрограді, чого не зробила в Чернігові жодна громадська організація, включаючи Ради робітничих і солдатських депутатів. Крім того, конференція висловилася за передачу землі селянам до Установчих зборів.⁵¹

Мабуть, за подібного роду дії та виступи керівництво УПСР включило В. Блакитного зі списків кандидатів до Установчих зборів.⁵²

хоча особисто він доклав немало зусиль для агітації за список номер 10 УПСР. Зберігся вірш-агітка, в якому В. Блакитний закликав головувати за список УПСР тому, що, на його думку, він мав наступні переваги:

Він боронить справу селянина,

А буржую гонить в спину клина.

Не пошле він під німецьку кулю,

Фабрикантам дасть велику дулю.⁵³

Ось так — щоб дійшло до останнього селянина. Отже, цілком логічно, що наприкінці 1917 — на початку 1918 року В. Блакитний був серед групи заколотників, що хотіли висадити в повітря УЦР та порозумітися з більшовиками.⁵⁴ Спроба не вдалася, але В. Блакитний остаточно зіпсував відносини з керівництвом своєї партії.

Розповідь про В. Блакитного буде неповною, якщо не згадати його ставлення до інтелігенції. Питання для В. Блакитного дуже болюче, бо, напевне, він відносив до неї і самого себе. Тут на передній план виступає національна проблема. Найбільше дстається від В. Еллана тим «тоже малоросам», потомкам козаків, перевертням і ренегатам, які найбільше ненавидять все українське якраз тому, що діди їх — козацька старшина — колись вольності народні московським царям та боярам за маєтки продали.⁵⁵ Саме вони, на думку В. Еллана, є найлютішими ворогами України, а не «Києвлянини» і йому подібні. Малороси працюють «на обивателя в нації», підходять до всього з міркою «свинячого кутка», але В. Еллан впевнений, що їх гра на рідній темноті буде програна.⁵⁶

Не забуває В. Блакитний і ідейних противників всього українського. У той час, як, власне, і тепер, ці люди прикривались протиставленням «ми — вони». «Ми» — «проводники общечеловеческих идей», «вони» — «націоналісти».⁵⁷ Та якось воно так дивно було, що прихильники «общечеловеческих идей» не бажали ні вивчати українську мову, все життя проживши в Україні, ні шанувати української культури, в кращому випадку сприймаючи її лише на шароварному рівні. Зате добре володіли російською мовою і шанували насамперед російську культуру (яка, між іншим, того дійсно заслуговує), а не якусь абстрактну «общечеловеческую». 78 років тому В. Блакитний звертався до них: «Коли ви живете на землі українського народу, їсте його хліб, ви не можете відмовитися від своєї пайки творчої роботи, коли ви дійсно хочете добра народові, з якого живете, бо тільки національним шляхом прийде народові світ. В момент народного відродження не може бути «ми і вони», а мусить бути велике творче «ми», велике єднання всіх творчих сил, бо коли хто в критичний момент не з народом, той проти нього».⁵⁸

Не забуває В. Блакитний справжньої української інтелігенції, «української не за походженням, а за своїм національно-політичним переконанням» — тут є велика проблема: незнання великою її частиною рідної мови та історії, орієнтація на Москву: «Український інтелігент, що не розумів би московської мови, не читав би московських газет, книжок — всім тим українцям здавався б якимось дикуном, або людиною з Марса».⁵⁹ Звідси парадоксальний висновок — української інтелігенції взагалі немає, бо «не може бути інтелігенції двоїнаціональної, двокласової, як рівне не може бути інтелігенції, що за класою, за нацією».⁶⁰

Та В. Еллан іде далі і ставить під сумнів правомірність існування термінів «російська інтелігенція», «російська культура» — бо вони були наслідком грабунку царатом підкорених народів.⁶¹

Що ж, зараз можна сказати, для України відтік найліпших її представників мав справді жахливі наслідки, він призвів до того, що в 1917 році в Україні не було досить сильної української духовної еліти, яка була б спроможна натиснути на гальмо поглиблення революції та втримати під контролем народний рух.

Після таких роздумів В. Еллана боляче дивитись на те, що він писав вже за радянських часів: «Ставимо на своєму прапорі лише класові, революційні, комуністичні гасла, одкидаючи як другорядне дрібниці»⁶².

З вище наведеного ясно, що злам цей відбувся не за один день, але ж відбувся. Якщо ж говорити про хронологію, то, мабуть, то була спроба заколоту проти УЦР. З цього моменту В. Блакитний вже не тільки думає, а й діє по-більшовицьки. Отак бажання щастя для свого народу призвело цю людину до розпалювання класової ворожнечі. Порівнюючи В. Еллана з С. Есеніним, М. Хвильовий зазначав, що, якщо в останнього лірик переміг революціонера, то Василь повісив в собі лірика на користь революції.⁶³ Та хіба ж він був один такий? Ціла когорта українських діячів шукала вихід зі становища, що склалося в Україні під час громадянської війни, в українському більшовизмі. Ця ідея дійсно досягла великих успіхів в плані українського відродження в 20-і роки. Одним з її ідеологів і став В. Блакитний, але, врешті-решт, вона зазнала щокривавої поразки. Її носіїв фізично знищили. Та, як би там не було, В. Блакитний — частина нашої історії. «Треба при звичаюватися до думки, — відзначав І. Лисяк-Рудницький, — що хиби і похибки української революції, без уваги на тих, хто їх робив, ішли на рахунок усїєї нації, бо всім, а не тільки однопартійцям, доводилося за них платити. Подібно й успіхи та досягнення — це наш спільний капітал».⁶⁴

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Недзівський А. Передмова // В. Еллан (Блакитний), твори в двох томах. — К., 1956. — Т. 1. С. 7.
2. Кан Г. Некролог В. Блакитного // Всесвіт. — 1925. — № 22—23. — С. 2.
3. Недзівський А. Назв. праця. — С. 7.
4. Еланська Г. В. Спогади // Всесвіт. — 1928. — № 49. — С. 4.
5. Там же.
6. Кодацький М. Нотатки до біографії В. Блакитного // Червоний шлях. — 1930. — № 10. — С. 124.
7. Еланська Г. В. Назв. праця. — С. 4.
8. Державний архів Чернігівської області. — Ф. — Р. 1397 — Оп. 1 — Спр. 9 — Арк. 3.
9. Еланська Г. В. Назв. праця. — С. 5.
10. Кодацький М. Назв. праця. — С. 124.
11. Там же. — С. 129.
12. Там же. — С. 129.
13. ДАЧО. — Ф. Р. 592 — Оп. 1 — Спр. 13. — Арк. 11, 15.
14. Дорошенко Д. І. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — К., 1990. — С. 83.
15. Еланська Г. В. Назв. праця. — С. 5.
16. Літературна Україна. — 1974. — 12 січня.
17. Еланська Г. В. Назв. праця. — С. 5.
18. Літературна Україна. — 1974. — 12 січня.
19. Кодацький М. Назв. праця. — С. 128.
20. Там же. — С. 127, 128.
21. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен, 1968. — С. 98.
22. Кодацький М. Назв. праця. — С. 133.
23. Еланська Г. В. Назв. праця. — С. 6.
24. Кодацький М. Назв. праця. — С. 130.
25. Там же. — С. 133.
26. ДАЧО. — Ф. — Р. 1397 — Оп. 1 — Спр. 12. — Арк. 3.
27. ДАЧО. — Ф. — Р. 1397 — Оп. 1 — Спр. 3. — Арк. 14.
28. Кодацький М. Назв. праця. — С. 133.

29. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 10.
30. Оглоблін О. Микола Василенко і Вадим Модзилевський // Український історик. — 1966. — № 3—4. — С. 23, 24.
31. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15.
32. В. Еллан (Блакитний). Твори. — К., 1956. — Т. 1. — С. 68.
33. Черниговская земская газета. — 1917. — 24 березня.
34. ЧЗГ. — 1917. — 28 квітня.
35. ЧЗГ. — 1917. — 16 червня.
36. ЧЗГ. — 1917. — 28 квітня.
37. Кодацький М. Назв. праця. — С. 135.
38. Там же. — С. 135.
39. ЧЗГ. — 1917. — 27 червня.
40. ЧЗГ. — 1917. — 10 жовтня.
41. ЧЗГ. — 1917. — 27 червня.
42. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських Дум України в період підготовки жовтневої революції. — К., 1974. — С. 95.
43. Кодацький М. Назв. праця. — С. 135.
44. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1.
45. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6, 7.
46. ЧЗГ. — 1917. — 3 жовтня.
47. Народне слово. — 1917. — 7 жовтня.
48. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
49. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібрання творів. — Т. 34. — С. 307.
50. Народне слово. — 1917. — 10 жовтня.
51. Народне слово. — 1917. — 4 грудня.
52. Недзівський А. Назв. праця. — С. 10.
53. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
54. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 1. — Нью-Йорк. — С. 260.
55. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3.
56. Там же.
57. ЧЗГ. — 1918. — 16 (29) березня.
58. Там же.
59. ДАЧО. — Ф. — Р. — 1397. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 4.
60. Там же.
61. Там же.
62. Архів музею української літератури. — Ф. — 781. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
63. Хвильовий М. Передмова // Вас. Еллан. Поезії. — Харків, 1927. — С. 20.
64. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття // Лисяк-Рудницький І. — Есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 42.

«УКРАЇНСЬКІ ЗБІРНИКИ» О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Цілком природно, що такий видатний фактограф, джерелознавець, як Олександр Лазаревський, мав значну книгозбірню. Як припускав його біограф Микола Василенко, він почав збирати книжки, ще будучи гімназистом, а згодом це стало його пристрастю. Керувала ним при цьому не одна лишень практична мета, а й суто бібліофільська вдача, бажання зібрати якомога більше матеріалів про Україну. Тут не було певного плану, — відзначав, оглядаючи збірку Лазаревського, Василенко, — усе, що торкалось України, повинно було потрапити, зрештою, до його бібліотеки.

Щоб роздобути потрібне, вчений ретельно переглядав книгарські каталоги. Звертаючись до генеалoga й історика Григорія Милорадовича, він просив придбати для нього «Книжный вестник» за 1861 та 1862 роки за каталогом Ключова, число 8, 1889 року, Лазаревський одержав від Милорадовича Євангеліє і якусь чернігівську брошуру, а 1893 року — книжку Василя Рубана. Кілька брошур 1897 року надіслав йому Павло Тихонов. Того самого 1897 року Лазаревський затіяв обмін з Гамалією: «Скажете А. А. Гамалею, — писав він Милорадовичу, — що портрет его предка я ему охотно уступлю взамен какой-нибудь рукописи или книги — разумеется, о Малороссии. Портрету этому, конечно, быть у Гамалеи приличнее, чем у чужих». Публікуючи цього листа, дочка вченого Катерина відзначила, що обмін цього портрета (генерального судді Івана Гамалії) відбувся. З якимось «австрійцем» Лазаревський обмінював «Список черниговских дворян» (відбитку з «Черниговских губернских ведомостей» за 1887 рік) на два—три випуски опису Австрійської імперії, «в которых описана восточная Галиция». Але при цьому підкреслював, що його власну книжку «Pro domo sua» видано лише для родичів, оскільки вона містить відомості здебільшого «малоинтересные для чужеродцев».

Листування Лазаревського відтворює вже неповторний характер, сам аромат старосвітського бібліофільського пошуку. Звертаючись до Милорадовича, вчений пояснював, що саме обробляв на той час матеріали для біографії Олександра Марковича, де зустрів його виписки зі справ Чернігівського дворянського зібрання. Марковичів нарис історії дворянства, за його відомостями, було розпочато друком у «Материалах для статистики Российской империи» (1839—41), і Лазаревський писав: «Книги этой в Киеве нет, а между тем она для меня необходима; несомненно, что в подвалах М. В. Д. книги этой масса экземпляров. Будьте добродетельны — купите там (т. е. ныне в центральной статистич. Комитете) эту книгу и вышлите мне наложенным платежом».

Такого роду безпосередні зв'язки у той час, як бачимо, ще не були розірвані. Розшукуючи портрет гадацького полковника Грабянки, вчений звертався до брата Федора: «Может быть, у Буцкого он и найдется. Буцкий был полковым обозным именно во время полковничества Грабянки».

Олександра Матвійовича турбувала доля збірок після його смерті. Бажаючи зберегти їх, він спочатку надумав передати все київській публічній бібліотеці (згодом — ім. ВКП(б), ще пізніше — КПРС), фонди якої загинули під час війни. Цей проект, на щастя, не реалізу-

вався: публічна бібліотека не мала права тримати іншомовних книжок, особливо ж польською мовою, а тільки польських у Лазаревського було 180. Отож йому довелося передати свою книгозбірню до університету св. Володимира.

1927 року разом з університетською бібліотекою збірка перейшла від ІНО, на який університет перейшов за більшовиків, до Всенародної бібліотеки України, тепер ЦНБ ім. Вернадського НАН України.

Втім, якісь рештки збірок Лазаревського бачив у Підлипному відомий бібліофіл С. Р. Мінцлов ще напередодні революції; 12 липня 1915 року. Він залишив опис кабінету, поділеного перегородкою на дві частини: «В большей стоит письменный стол — совершенно простой желтый; у входной двери два узких высоких шкафа, набитые рукописями и книгами; часть их сильно повреждена мышами, и на полках лежали кучи иструхленной ими бумаги и переплетов». На стінах висіли темні старовинні портрети Гонти та Паліхи. Решту стін і перегородки займали вирізані з журналів чи гравіровані портрети різноманітних діячів. «Кое-какие старинные, писанные масляными красками портреты висели и в остальных комнатах; главная часть их хранится Лазаревскими в Киеве». Про київський кабінет певне уявлення дає лист Лазаревського до Вол. Науменка від 21 червня 1891 року з інструкцією, як відшукати «кусочек» щоденника Якова Марковича: він, виявляється, «находится у меня, в киевском кабинете, за портретом Ширая, который висит против письменного стола, сзади кресла, т. е. устроено за портрет таким образом, что если стать против портрета, то устроено найдётся против правой руки».

Зараз важко сказати, чи прилучилося до переданої до університету частини те, що побачив у Підлипному Мінцлов. Нині, зберігаючись у ЦНБ, колекція нараховує 1032 одиниці. Видання зашифровані першими літерами прізвища власника й порядковими номерами, проставленими в бібліотеці університету: «Лаз. 1» — «Лаз. 534». Багатомовні видання одержали підшифри.

Хронологічні рамки колекції широкі — від XVII ст. до смерті вченого (1902), а «Киевскую старину» його родичі докомплектували до самого кінця видання (1906).

До XVII ст. належить дев'ять книжок збірки, до XVIII — 64 (із них польських — 29). Бачимо тут «Трубы словес проповеданных» (К., 1674) та «Анфологон» (Новгород-Сіверський, 1678) Лазаря Барановича, «Руно орошенное» (Чернігів, 1702). «Российский магазин» Федора Туманського (СПб., 1792—93). Знаходимо польський переклад «Гамлета» (1805), саме існування якого Ролле заперечував. Рукою Лазаревського на внутрішньому боці оправи написано: «Большая редкость. Ролле говорит, что этой книги не было, это ответ на известие Бандтке, что такая книга была». Загалом нотаток самого власника на книжках багато, як і вклеєних витинок з преси, що стосуються того чи іншого видання. На книзі «Четы-Мінеї» киево-печерського лаврського видання 1787 року знаходимо, наприклад, такий запис: «Купил на Подоле у букиниста Семинского (десять месяцев без марта и апреля), 23 апреля 1895 года за десять рублей».

У книгозбірні Олександра Лазаревського особливий інтерес викликають спеціально оправлені конволюти, складені з невеликих книжок, брошур, відбиток і вирізок із журналів і навіть газет. Таких томів 210. Перші шість томів збирач назвав українськими, томи 7—24 — малоросійськими, томи 25—210 — малоруськими. Підібрані за форматом, вони оправлені у кольоровий ситець різного малюнку. На шкіряному корінці витиснено назву й порядкове число даного тому.

Відомостей, коли склалася ця збірка й коли було її опрацьовано, ми не маємо. Усе ж таки остаточне оформлення конволютів можна датувати останніми роками життя вченого. Річ у тім, що вже другий том містить низку видань 1896 року (П. Жуковича, І. Пальмова, С. Рклицького та ін.).

Разом у збірниках Лазаревського нараховується приблизно 3500 одиниць різних видань. У 72 томі їх найменше, лише 2 назви — спогади Миколая Сьмолівського (1850) та двотомні «Помнікі дзеюв Польскі» Аугуста Подгурського (1840). По три одиниці містять томи 67, 77, 91, 122, 123, 125, 126, 141, 151, 156, 178 та 199. Навпаки, найбільше, 124 одиниці у 93 томі, 142 — у 108, 144 — у 137 томі. У середньому кожен том містить понад 16 брошур та відбиток.

«Українські збірники» Лазаревського, як і його книгозбірню в цілому, присвячено виключно українській тематиці. Якщо в журналі «Исторический вестник» друкувався твір П. С. Усова «Из моих воспоминаний», Лазаревський зробив витинку тільки XXXI розділу, що стосувався України — «Малороссийский язык, еврейский жаргон и украинифилы» (1883, ч. 2). Інші розділи його не зацікавили.

Варто відзначити й певні особливості у розумінні рамок і змісту україністичної тематики. У 106, 134, 175, 180, 187 та 196 томах зустрічаються матеріали, що стосуються Кубані. На думку упорядника, вони входять до поняття «україніки».

Для теоретичних розважань про зміст цього поняття має значення й те, що Лазаревський збирав, крім а) творів українських авторів, б) творів, писаних українською мовою, в) творів, друкованих в Україні, також і г) твори неукраїнців, видані неукраїнською мовою поза Україною, але присвячені українській тематиці. Мало того, вчений залучав до свого корпусу навіть твори виразно протиукраїнського спрямування, наприклад, у 157 томі — статтю: Іванов А. А. По поводу хохломани (Киевлянин. 1881. №№ 54, 60, 66), у т. 149 — Його ж. Забавны ли хохломанские замыслы? (Киевлянин. 1882. № 246).

Газети й журнали, з яких учений брав статті для своїх «Українських збірників», раз-по-раз остільки рідкісні, що майже ніколи не потрапляли, тим більше зараз не потрапляють у поле зору бібліографів. Відтак вони реально не входять до наукового обігу не через малу вартість, а через практичну неприступність. Серед таких видань — «Архив судебной медицины и общей гигиены» (1865), «Биржевые ведомости» (1895), «Благовест» (1895), «Вестник садоводства» (1888), «Вестник славянства» (1892), «Всемирный труд» (1869), «Географические известия» (1875), «Донская пчела» (1893), «Елисаветградский вестник» (1891), «Журнал главного управления путей сообщения и публичных зданий» (1863), «Журнал Министерства внутренних дел» (1850), «Журнал юридического общества» (1896), «Земледельческий журнал» (1831), «Земский обзор» (1883), «Инженер» (1890), «Мир» (1881), «Наблюдатель» (1885), «Новь» (1885), «Одесские новости» (1893), «Одесский вестник» (1891), «По морю и суше» (1896), «Природа и охота» (1888), «Разведчик» (1895), «Сельское хозяйство и лесоводство» (1865), «Телескоп» (1834), «Улей» (1811), «Устой» (1882), «Холмско-Варшавский епархиальный вестник» (1880), «Христианское чтение» (1894), «Юг» (1882), «Южанин» (1891) тощо.

Колекція такого великого масштабу, де охоплено публікації з початку ХІХ ст. і до самого його кінця, вибрані з такої великої кількості періодичних видань, — видатне бібліофільське й загальнокультурне явище. Важко уявити, якими шляхами комплектувалися ці збірники, формування яких вимагало значних коштів, великого часу й праці. Ви-

кликає здивування, що в опублікованому листуванні Лазаревського слідів цього всього ми чомусь не знаходимо.

Мабуть, немає українознавчої теми, матеріалів до котрої не було б представлено у збірниках Лазаревського. Усі періоди й галузі історичної науки, матеріали до етнографії й фольклору — тут знаходимо буквально все. Оскільки свої матеріали вчений групував, як уже сказано, за форматом, тематичних томів тут немає. Трапляються лише більші чи менші тематичні блоки — добірки статей з певної теми. Так, у 13 томі знаходимо кілька публікацій з історії Церкви, у 28 та 34 — з політичного українофільства, у 102 — про Генеральне слідство промаєтності Чернігівського та Київського полків (Гадяцького — у 120 томі). У 112 та 117 томах маємо добірки, присвячені бджолярській школі П. Прокоповича, у 64 — полеміку Івана Новицького з газетою «Киевлянин», у 175 — Панаса Саксаганського з Лінтварьовим, у 122 — Б. Юзефовича з Андрієвським, у 2 — пам'ятки взаємного поборювання самарського адвоката Яценка з В. Португаловим, у 165 томі — кілька публікацій про Дніпро та його пороги.

Як правило, жодного порядку у збірниках немає, і орієнтуватись у них без покажчика неможливо. На щастя, такий покажчик (рукописний) існує. Писаний рукою Євгена Тимченка, він зберігся у збірці великого українського бібліографа Ф. Максименка. Чимало записів Федір Пилипович проредагував, порозкривавши псевдоніми, з'ясувавши джерела видань, звідки взято ту чи іншу вирізку. Рівень цієї обробки добре характеризує такий приклад. Описуючи 184 том, Є. Тимченко зафіксував «Речь, произнесенную городским головой в заседании думы 28 февраля 1883 г.». Ф. Максименко дописав прізвище автора — ад'юкта університету Св. Володимира Густава-Адольфа Ейсмана — й вихідні дані: це — відбитка з «Известий Киевской городской думы» (1883, № 5). На жаль, певна кількість вирізок лишилась неатрибутованою. Значення цього покажчика тим більше, що одинадцять томів до наших днів не збереглося.

Отже, у збірниках знаходимо численні публікації з геології (П. Армашевського, П. Тутковського й ін.) та природи України — описи лабрадора Радомиського повіту, Кам'яного Броду, родовищ залізної руди, березівських та слов'янських мінеральних вод, лікарської флори Лубенського повіту, матеріали з фауни (зокрема про бобрів) та з мисливства, статті про річки й судноплавство, про виноградарство, шовківництво, тютюництво. Низка публікацій стосується змін у природному середовищі: Палимпсестов И. Г. Степи юга России были ли искони веков степями и возможно ли облесить их? (Записки Общества сельского хозяйства Южной России. 1889. №№ 3—12); Його ж. Переменился ли климат юга России (Одесса, 1864); Измаильский А. А. Как высохла наша степь (Полтава, 1893); Об истреблении рыбы в Десне (Киевское слово. 1895. № 2851).

Ясна річ, більшу частину збірників займають публікації історичного змісту. Серед них вирізняються статті й брошури, що мають джерелознавчий характер. Це описи Церковно-археологічного музею при Київській духовній Академії, музеїв Мазаракі й Катерини Скаржинської, описи «древлехранилищ» Свято-Володимирського братства у Володимирі-Волинському, Подільського єпархіального історично-статистичного комітету, Чернігівського архієрейського дому.

Довідкове значення мають путівники й описи Києва, Житомира й Харкова, численні нариси історії міст, містечок і сіл. Крім кількох нарисів з історії дворянства, маємо начерки історії родів Антоновських, Божичів, Вишневських, Дуніних-Борковських, Кочубеїв, Максимовичів, Максимовичів-Васильківських, Милорадовичів, Полетик, Харевичів,

Ширяїв. Серед персоналій — некрологи Володимира Александрова, Є. Андрійка, Єгора Гордієнка, Сильвестра Дашкевича, М. Кретчмера, Феофана Лебединцева, Михайла Подолинського, Миколи Стороженка, Г. Ціхановського, Павла Яркоського та багатьох інших.

Чимало публікацій стосується історії освіти, діяльності навчальних закладів різних відомств і епох — київські чоловічі I, II й Києво-Печерська та Фундуклеївська жіноча, іезуїтські школи, Воздвиженська школа М. Неплюєва, Ніжинський лицей, університет Св. Володимира, Колегія Павла Галагана, Полтавський і Київський інститути шляхетних пацц, Кропив'янське початкове народне земське училище, Конотопське технічне залізничне училище, Новгород-Сіверська, Лубенська й Златопільська гімназії, Київські Вищі жіночі курси, Охтирське повітове училище, Полтавська й Чернігівська жіночі гімназії, Кременецький лицей, ланкастерське училище в Києві.

Привертають увагу численні описи діяльності установ та організацій. Серед них Київське літературно-артистичне товариство, Київське слов'янське благодійне товариство, Богуславське товариство тверезості, Свято-Володимирське братство у м. Володимирі-Волинському, музично-драматичний гурток у Чернігові, Київське товариство старожитностей і мистецтв, Київська російська опера, історичне товариство Нестора-літописця, Товариство любителів дослідження Кубанської області, Неплюєвське братство, Київська комісія народних читань.

Окрему групу публікацій складають нариси історії монастирів — це Києво-братський училищний, чернігівський Троїцько-Іллінський, батуринський Крупицький, Києво-Флорівський Вознесенський, ніжинський Благовіщенський, полтавський Хрестовоздвиженський, Києво-Видубецький, Свято-Михайлівський, лубенський мгарський Преображенський, кам'янський Свято-Успенський, Пустинно-Рихловський Миколаївський, Києво-Золотоверхий Михайлівський, максаківський Спаский, бершадський Преображенський, барський Свято-Покровський, Києво-Печерська й почаївська Успенська Лаври.

Низка публікацій розкриває історію української книжної культури — треба назвати нарис історії київської губернської типо-літографії, статті про острозьку й бердичівську друкарні, про цензора Федора Туманського, книжкову торгівлю на Воздвиженському ярмарку 1895 року в Чернігові.

Окрему групу складають публікації про театральні трупи Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Старицького, Захаренка, а також статті про українців у театрі Любова, гастролі трупи Деркача в Парижі, цікава брошура про фортепіанне виробництво у Києві (1895 у т. 133).

Для істориків літератури чимале значення має добірка цілком забутих і недосліджених літературних творів. Це роман Пр. Данилевського «Панич-кавказець» (1876), п'єси «Гласный» П. Козловського (1888) та «Конотопська відьма» Г. Ашкаренка (1889), балада М. Кононенко «Княгиня-кобзар» (1893), поеми І. Тарасенка «Ганнуся» (1891), «Кирило» (1896) та «Дід Оверко» (1896).

Введення цих раритетів української бібліографії до наукового обігу поширить можливості історичної науки і всього українознавства.

РІД ТА РОДИНА ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Життя та діяльність видатного українського історика Олександра Оглоблина (1899—1992) вивчені далеко не повністю. І хоча у розпорядженні фахівців є чимало біографічних розвідок про О. Оглобина,¹ справді капітального життєпису вченого досі не створено.² Зокрема, дуже мало відомо про його дитячі та юнацькі роки, вплив родинного середовища на формування інтересів і уподобань майбутнього історика. Сам О. Оглоблин у своїх публікаціях ніколи не торкався власного родоводу, хоча й написав «для домашнього вжитку» розлогі спогади під промовистою назвою «Рід».³ Гадаємо, слід оприлюднити цей рукопис, зробити його доступним для широкого читацького загалу. На нашу думку, це одне з першочергових завдань Українського Історичного Товариства (США), якому в особі Л. Винара О. Оглоблин заповів свій архів.

Олександр Оглоблин народився 24 листопада (6 грудня за новим стилем) 1899 р. у Києві.⁴ Його кровний батько Михайло Миколайович Мезько (1870—1938), походив із старовинного козацького роду, що укорінився на Новгород-Сіверщині ще в середині XVII ст.⁵ Свого часу він закінчив Новгород-Сіверську гімназію та юридичний факультет Київського університету (1894), а пізніше обіймав посаду члена окружного суду в м. Уральську. Доля до Михайла Миколайовича була досить поблагливою, і 1915 р. він удостоївся чина статського радника. За років радянської влади М. М. Мезько, як «старий буржуазний спеціаліст», зазнав певних поневірянь. Деякий час він викладав у сільській школі рідних Араповичів (1923—1927), а згодом у неповній середній школі сусіднього села Дробишева (1927—1938), де, ймовірно, і помер 20 листопада 1938 року. Останній спочинок батько історика знайшов у селі Араповичах на Новгород-Сіверщині.⁶

До 15 років Олександр Петрович нічого не знав про свого рідного батька, а родина Оглоблиних, у якій він виховувався, робила все можливе, щоб приховати від нього правду. Річ у тім, що ще до народження Сашка його мати Катерина Платонівна Лашкевич через неможливість офіційного шлюбу з М. М. Мезьком була змушена одружитись з київським купцем Петром Івановичем Оглоблиним, на ім'я якого і було немовля. І тільки у 1914 р. батько та син зустрілися. Це побачення, а потім і довготривалий листовний зв'язок⁷ заронили у душу Олександра Петровича любов та повагу до татка і дали відчутний поштовх для дослідження його справжнього родоводу та історії «малої Батьківщини» — Новгород-Сіверщини. З плином часу, вже перебуваючи на еміграції, дослідник деякі свої студії підписував прізвищем Мезько,⁸ однак увійшов в українську історіографію під зовсім іншим ім'ям.

Торкаючись правдивих витоків родоводу дослідника, зазначимо, що найбільший вплив на формування його світогляду справила рідня по матері — козацько-старшинський рід Лашкевичів. Ця родина має давню історію і посідає почесне місце в українській минувшині. О. П. Оглоблин надзвичайно пишався своїми родичами Лашкевичами і навіть присвятив їм невеличку розвідку. За його версією, Лашкевичі — козацький рід білорусько-українського походження, що осів у XVII ст. на Стародубщині, споріднений із знатними українськими родинами, у тому числі й гетьманськими (Скоропадськими, Полуботками, Апосто-

лами, Розумовськими). Серед найбільш відомих представників цього клану назвемо стародубського вйта С. Т. Тищенка-Лашкевича (бл. 1639—1719), історика стародубських розкольнічих слобід С. І. Лашкевича (1842—1889).⁹ Багато про знатних предків малий хлопчина довідався від своєї бабки Ганни Осипівни Лашкевич (1841—1910). Дворянка за походженням, вона прагнула виховати з онука справжнього інтелектуала та аристократа. Як й інші представники роду Лашкевичів, Ганна Осипівна була похована в родовій усипальниці у Києво-Флорівському жіночому монастирі. Про діда О. П. Оглоблина по лінії матері відомо лише, що звали його Платоном Івановичем (1821—1875). Він помер задовго до народження онука в чині штабс-капітана.

Мати історика — Катерина Платонівна (1867—1932), перехворівши в дитинстві (3—4 роки) на кір, залишилась глухонімою. Згодом вона закінчила Санкт-Петербурзьке училище глухонімих (1884) і продемонструвала відмінне знання російської мови та закону Божого.¹⁰ За цих обставин вихованням малого Сашка займалась переважно бабуся Ганна. Сама вона вела всі родинні справи Лашкевичів, поповнювала фамільний архів, який по її смерті успадкував Олександр Петрович. Заглиблення в родові справи своїх прашурів, в козацькі витoki його батька і матері, стали наріжним каменем для глибокого і систематичного зацікавлення О. П. Оглоблиним історією Новгород-Сіверщини.

У своїй науковій автобіографії дослідник з теплотою писав: «Я народився, виріс і жив у Києві, який був і є моїм рідним містом. Але за свою батьківщину я змалку вважаю Сіверщину, землю всіх моїх предків. Я любив і люблю цю землю. І в мені рано прокинувся інтерес до її минулого. Я став читати і набувати книжки про історію Сіверщини. Першою, десь в 1913 році, була Історія Северської землі Дмитра Багалія. Це було моє перше, ще заочне знайомство з Дмитром Івановичем Багалієм, з яким і під керівництвом якого мені довелося згодом працювати і в Академії Наук у Києві, і в Інституті його імені у Харкові (1926—1932 рр.). Приблизно тоді з'явилася в мене Історія Малой Россії Д. Бантиш-Каменського, а 1915 моя бібліотечка збагатилася Описанієм Старой Малороссії Олександра Лазаревського, три томи якого я взяв з собою на еміграцію. Трохи пізніше, в 1916 році, мені подаровано Малоросійський Родословник В. Л. Модзалевського, де я знайшов і родовід Лашкевичів, і силу-силенну інших, ближчих і дальших родичів.

Мені захотілося написати історію мого Новгорода-Сіверського. Це було десь у 1912 році. Незабаром, в 1913-ім чи 1914-ім році, написав я невеличку історію Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, який я так добре знав. Для цього довелося прочитати деяку літературу з історії церкви. Звичайно, ці перші мої історичні нариси мали цілком компілятивний характер, але з цього малого зерна виріс мій особливий інтерес до локальної історії, передусім історії Сіверщини, далі Чернігівщини і Лівобережної України, а вже пізніше — історії цілої України. І — що важливіше — це почуття землі, землі мого роду, рідної землі, згодом привело мене до історії Гетьманщини, Козацько-Гетьманської держави XVII—XVIII століття».¹¹

Отже, на нашу думку, саме духовні та культурні традиції, успадковані О. П. Оглоблиним від роду Мезьків—Лашкевичів, і стали тим основним підґрунтям, на якому формувався його історичний світогляд, виростало філософське осмислення минувшини України.

Акцентуючи увагу на родоводі суспільствознавця, слід торкнутись і родини Оглоблиних, у якій зростав майбутній історик.

Про предків історика по цій лінії нам відомо, що нерідний дід науковця І. І. Оглоблин (1838—1897) походив із Жиздрінського повіту

Калузької губернії, і 1875 р. був записаний до розряду міщан.¹² Іван Ілліч виявив себе вправним хазяїном і згодом розбагатів на різних промислах, головним чином соляних. У 70-х рр. XIX ст. він побудував у Києві великий двоповерховий кам'яний прибутковий будинок по вулиці Андріївський узвіз, який довгі роки здавав в найм. В архіві історика зберігся план садиби діда, з якого видно, що помешкання Івана Ілліча складалося з 20 кімнат й великого підвального приміщення. Це був один з найбільших будинків на тогочасному Андріївському узвозі. І. І. Оглоблин володів також ще двома прибутковими особняками у Києві: на Житнеторжській базарній площі, 12 та по Боричевому току, 26. Прибрана бабка О. П. Оглоблина — Олександра Петрівна (1844—1921) була доброю помічницею чоловікові. Збереглися домові книги, які протягом багатьох десятків років вона скрупульозно заповнювала, фіксуючи всі доходно-витратні дані.¹³ Олександра Петрівна славилась меценатством та набожністю й часто жертвувала гроші на церковні справи. Вже у 1886 р. Оглоблини застрахували своє майно на суму в 34830 крб.,¹⁴ що становило на ті часи чималі гроші. У 1897 р. вони придбали ділянку землі у Києво-Фролівському жіночому монастирі під могили, де з часом і були поховані.

Вітчим О. П. Оглоблина — Петро Іванович — народився 25 червня 1865 р. глухонімим. Коли хлопчику виповнилось 10 років, батьки віддали дитину в науку до місцевого купця Щекотіхіна, але того ж таки року відправили його у Санкт-Петербурзьке училище глухонімих, де Петро навчився російської грамоти та арифметики й по закінченні училища у 1882 р. отримав спеціальність столяра та звання підмайстра.¹⁵ Фізичний недуг сина непокоїв Івана Ілліча і він витратив чимало зусиль, щоб відповідні органи визнали Петра за спадкоємця всього оглоблінського майна. Зрештою цього вдалося добитись у 1889 р. Трудовий шлях Петра Оглоблина відтак був тернистим і складним. Він довго не міг влаштуватись на роботу і, перепробувавши професії палітурника та столяра, нарешті наприкінці 90-х рр. минулого століття почав працювати у Київській жандармерії експертом у справах глухонімих арештантів.¹⁶ Помер П. І. Оглоблин 15 серпня 1919 р. у Києві від плеуриту.¹⁷ У сім'ї Оглобліних, крім Олександра, підросли ще двоє дівчаток — Євгенія (нар. у 1903 р.) та Марія (1906). У ранні роки в Сашка стосунки з сестрами не склалися, а з часом майже зовсім припинились. Гортаючи листи М. П. Шикіної та Є. П. Мурашко до О. П. Оглоблина за 20—30-і рр. наочно бачимо, що причин тут багато. Сестри, які волею обставин опинились поза межами України (одна — в м. Речиці (Білорусь), а інша в Москві (Росія), увесь час відчували матеріальну скруту. Маруся, на руках якої залишилося четверо дітей, знаходилась на грані голодного існування, а Євгенія, котра доглядала не тільки за смертельно хворою матір'ю, але й за нездоровим чоловіком та двома дітьми, також ледве зводила кінці з кінцями. До злиденного життя рідних Олександр Петрович, як це виходить з епістолярії, ставився відверто байдуже: протягом багатьох років не написав жодного листа, не допомагав матеріально. У такій поведінці О. П. Оглоблина ми бачимо трагедію його самого та його рідних. Очевидно, сімейна обстановка не внесла в душу історика материнської і, зрештою, батьківської теплоти, сестринської любові. Звичайно, важко говорити про глибину його почуттів до близьких — то є виключно інтимний бік душі людини, — але одне зазначимо: вихователі і сестри весь час пишались Олександром, його науковими здобутками. Зрештою, вчений віддав шану тому середовищу, в якому зростав — історія купецтва стане однією з домінуючих тем дослідницьких студій науковця, знайдеться в них місце і українському міщанству.

Отже, досліджуючи родовід О. П. Оглоблина на суто генеалогічному та історичному ґрунті, слід констатувати, що, по-перше, природне

прізвище історика Мезько. По-друге, значну роль у становленні наукових уподобань відіграв клан Лашкевичів, який відносився до верхів українського народу, nobілітований в одному ряду із знатними старшинськими сім'ями, залишив помітний слід у вітчизняній минувшині. І, на-решті, останнє. Родина Оглоблиних тільки опосередковано увійшла у біографію науковця.

Примітки

1. Биковський Л. Чорноморські спогади про проф. д-ра О. Оглоблина // *Визвольний Шлях* (Лондон). — 1966. — Ч. 4. — С. 447—450; Винар Л. Наукова творчість Олександра Оглоблина // *Український історик* (Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен). — 1970. — № 1/3. — С. 5—32 (далі — VI); Його ж. Олександр Оглоблин // *Свобода*. — 1964. — Ч. 339; Його ж. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // VI. — 1989. — Ч. 4. — С. 44—49; Домбровський О. Дев'яностиліття Олександра Петровича Оглоблина // *Свобода*. — 1989. — Ч. 211—213. — 7, 8, 9 листопада; Омельченко В. Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. — Нью-Йорк, 1977. — С. 57—63; Його ж. Похорон проф. Олександра Оглоблина // VI. — 1993. — Ч. 1—4. — С. 241; Полонська-Василенко Н. Професор д-р Оглоблин // *Вісник ООЧСУ*. — 1955. — Ч. 5. — С. 25—29.
2. На сьогодні найкращою є біографічна студія, яка належить перу Любомира Винара. Див.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992). — Нью-Йорк — Торонто — Київ — Париж, 1994. — С. 79.
3. Див.: Винар Л. *Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина* (1920—1975) // *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. — С. 118.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28.
5. Рід Мезьків (Мізьків) нараховує принаймні 12 поколінь і походить від козака Стародубської сотні Ніжинського полку Степана (Стефана) Мезька (1654) — уродженця с. Араповичі на Новгород-Сіверщині.
6. Ці родинні матеріали про батька історика опрацював на підставі свідчень О. П. Оглоблина Л. Винар. Див.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин 1899—1992... — С. 15.
7. Після смерті М. М. Мезька О. П. Оглоблин деякий час листувався з його дружиною Зінаїдою Яківною Гераскіною (1888—?).
8. Див.: Мезько О. Українська історична наука під советами в 1920—1930-х рр. // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1951. — Ч. 4—5. — С. 36—41; Ч. 6. — С. 27—30; Ч. 7. — С. 17—22; Ч. 8. — С. 9—12; Мезько О. Як большевики руйнували українську історичну науку. — Прага, 1945. — С. 53.
9. Оглоблин О. Семен Тищенко-Лашкевич // Оглоблин О. *Люди Старої України*. — Мюнхен, 1959. — С. 227—237; Цікаво, що Олександр Петрович усе життя збирав матеріал про рід Лашкевичів, частину якого опрацював його син Дмитро. Див.: Оглоблин Д. Олександр Степанович Лашкевич (1842—1889), редактор-видавець «*Киевской Старини*» // VI. — 1974. — № 1—3. — С. 155—168; № 4. — С. 47—73.
10. ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 350. — Арк. 1.
11. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*... — С. 22.
12. ЦДАВО України. — Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 1—2; Спр. 349. — Арк. 36-зв.
13. Там само. — Спр. 355. — Арк. 20—34.
14. Там само. — Спр. 352. — Арк. 12.
15. Там само. — Спр. 346. — Арк. 2.
16. Там само. — Спр. 333. — Арк. 31.

СІВЕРЯНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

БАТУРИНСЬКІ МОТИВИ

1. Про бідне і багате місто.

Народ говорить, що Батурин будували разом з Коропом. Коли закінчили той та другий, то їй кажуть: ну, будемо дивитися, хто в Батурині і Коропі увійде першим жити. Якщо в Коропі увійде першим жити бідний, то він (Короп) буде містом багатим; якщо ж в Батурині першим жити прийде багатий, то він (Батурин) буде в майбутньому бідним містом. Ось і дивляться: в Коропі увійшов бідний, а в Батурині багатий.¹

2. Мазепи і Мотрі дуб.

У батуринському парку ще у XIX столітті стояв старий, вже трухлявий дуб. Середина його вигнила і становила велике дупло. На корі дуба хтось вирізав великі дві літери М. За переказами, тут зустрічався Мотря Кочубей та гетьман Іван Мазепа. Біля дуба він їй освідчився у коханні¹, співав власні пісні².

3. Проклята Мотря.

За те, що Мотря покохала Мазепу, мати її зненавиділа, всіляко ображала — біла. Після смерті дівчини у Чернігові на Валу стали бачити її на Пречисту. Старожили оповідають, що у цей день опівночі, коли ще не співають пісні, Мотря ходить біля «мазепиною будинку»¹. Вся вона в золоті. Довгі коси, мов гадюки, з плеч спадають. Біле чоло прикрашене сяючими клейнодами. Вони аж зоріють, вилискують у нічній темряві. Кого стріне Мотря, просить хрестом преславним її охрестити і зняти материне прокляття².

4. Мазепині скарби.

Покидаючи в жовтні 1708 року Батурин, Мазепа, мовби передчуваючи, що з ним далі трапиться, розповів Мотрі про свої скарби — бочки з золотом та коштовностями, які ніби приховав у підвалах будинку полкової канцелярії Чернігова.

Прокляття, яке виголосили церковні ієрархи у листопаді 1708 року у Глухові, за народним переказом, перейшло і на всю власність гетьмана, навіть на його палке кохання — Мотрю. Душа останньої блукає по землі і охороняє скарби Мазепи від крадіїв. Мотря просить опівночі у ніч під Успання Богородиці у зустрічних людей зняти з неї прокляття, молить перехрестити її. Але прокляття настільки сильне, що люди з жахом тікають від Мотрі. З тих причин скарби Мазепи і досі не розшукані.¹

5. Портрет Мотрі?

Після подій 1917 року один з нащадків Кочубейів спішно виїжджав за кордон. Граф залишив господарство на вірну йому людину, якій передав на зберігання невеликий тюк, в якому ніби були портрети Любові Федорівни Кочубей та її дочки Мотрі. «Як око в лобі пильнуй,

— сказав він йому, — портрети тут мої родинні. Не збережеш — душу витрясу, голову відірву, з-під землі тебе, хлопче, дістану, зрозуміло?»¹

Кочубею не вдалося повернутися додому. Розкуркулили згодом і дядька, який зберігав на горищі цінності графа. Будинок перейшов у власність однієї батуринської родини.² Яюсь бабуся на горищі знайшла згорток з картинами — на одній з них була намальована красуня. Кілька десятиліть потім до наших днів жила легенда про віднайдений портрет Мотрі Кочубей³. У 50-х роках в Острі поблизу Батурина доживав віку останній чернець Крупицько-Батуринського монастиря. Він продовжував вести літопис. Краєзнавець Микола Іванович Скляр бачив на власні очі грубезний фоліант, оправлений сріблом.⁴ У літописі він прочитав про те, що одного літа Кочубей їздив з доньками до Парижа і там якийсь знаменитий італійський майстер намалював портрет його пещениці. Він був освячений у Миколаївській церкві монастиря.⁴ Отже, до наших днів дійшов її образ?

Малюнок красуні перейшов бабусиному синові, який живе у Києві. Фахівці, ознайомившись з ним, були розчаровані: на жаль, вони побачили на зображенні звичайну лубочну літографію XIX століття.⁵ Хоча, можливо, десь й існує портрет красуні, яку кохав гетьман.

6. Мужня дочка дяка.

До Меншикова привели перебіжчика з Батурина. То був Іван Ніс, який тримав образу на Мазену і був невдоволений його несподіваним перевтіленням.

— Я знаю, як взяти цієї ночі Батурин, — сказав він царському генералові.

— Як же? — здивувався Меншиков.

— Знаю потайний хід у фортецю...

— А що просиш за це?

— Небагато... Помилуйте мою наречену, дякову дочку.

Меншиков пообіцяв пощадити сім'ю останнього, і вже невдовзі гренадери один за одним пробиралися потайним ходом. Іван Ніс зупинився біля хатини дяка, позвав свою наречену. Була вона вражена його зрадою. Вхопила пістоля і застрелила провідника москалів. А невдовзі з батьком кинулися до тайника, щоб зупинити солдатів. Та сили були нерівні — їх закололи багнетами...!

7. Нагорода Меншикова.

Вже уся гетьманська столиця вигоріла, і люд її був нещадно знищений. Лише одна похилена хатина на околиці залишилась. Прийшов її підпалювати гренадер, а назустріч йому бабуся:

— Соколику-синочку, змилюється наді мною і хатиною. Бог тобі поможе!

Розжалобили його ті слова, пожалів він її. Подивився тільки довкола — чи ніхто не бачить, як не виконує наказ. І пішов. На свою біду, другого дня батуринська бабуся вирішила подякувати найвищому начальнику за подароване життя, неспалену хату. Привели її до Меншикова.

— А хто ж тебе врятував, бабцю? — запитав він її.

— Не знаю, — чесно сказала вона. Тоді Меншиков поставив рядами все своє військо і промовив:

— Покажи, бабцю, хто він, я йому орден дам.

Довго йшла старенька солдатськими рядами і нарешті потрапила на солдата-рятівника, розцілувала його. Меншиков причепив орден на

даючись назад, побіг з саду до свого приятеля. Подив його ще збільшився, коли, розкривши просьбу, дізнався він, що граф не тільки велів суду повернути йому несправедливо забраний маєток, але ще й додатково задовольнити всі понесені збитки.

— Хто привів до Вашого Сіятельства цього прохача? — запитували згодом графа його приближені.

— Ніхто, — відповів він.

— Де ж ви його бачили?

— Ніде.

— А яким чином дійшла до вас просьба?

— Таким, яким і хитріший з вас не вмів би скористатися: вона пролізла через поріг...

12. Щедрий Кирило Розумовський.

Об'їжджаючи свої батуринські володіння, К. Розумовський примітив одну бідненьку хатину, яка стояла серед поля, і виявив бажання, аби вона була перенесена на інше місце.

— Не можна цього зробити, — сказав управитель. — Ця хатка належить козаку.

— Так купи її, — відповів граф.

— Він дуже гонористий, — продовжив управитель. — Хоче за цей шалаш три тисячі карбованців.

— Ти не вмієш торгуватися, — сказав граф. — Пришли його до мене.

І ось козак з'явився у призначений час в Батурин. Почались у нього переговори з графом. Останній доводив йому, що він занадто дорого просить за свою хату, при якій всього-на-всього десять чи двадцять десятин землі. Козак говорив же, що у нього було більше десятин, але графські хлопці їх відрізали. Насамкінець, після тривалого торгу, козак згодився збавити п'ятсот карбованців. Зраділий, мабуть, цій уступці, Кирило Розумовський відразу встав з крісла і витягнув з стола замість 2500 карбованців 5 тисяч карбованців. Віддаючи гроші козаку, він сказав:

— Дивись, щоб через три дні не було вже твоєї хати на моїй землі. Козак почав проситися:

— Кирило Григоровичу, я ж не встигну переселитися. Де я найду собі нове місце?

— Це моя справа, — відказав граф. Обернувшись до управителя, він продовжив:

— Відведи йому у кінці моїх володінь подвоєну кількість купленої у нього землі і збудуй на мій же кошт нову хату!

П Р И М І Т К И

1. Про бідне і багате місто

1. Записав краєзнавець Михайло Ісаєнко у 1860 році у Батурині (Черниговские губернские ведомости. — 1860. — № 14)

2. Мазепи і Мотрі дуб

«Гетьман-ловелас», «звабник» — такі означення щодо особи Івана Мазепи, що побутують і в сучасних дослідженнях, публікаціях, незважаючи на політичну реабілітацію головного керманіча України кінця XVII — початку XVIII століть, закріплюють у свідомості загалу інерційне негативістсько-скептичне сприйняття цієї неор-

динарної історичної постаті. Нічого дивного у цьому нема: адже які б важливі діяння не здійснив той чи інший діяч, авторитет політика у великій мірі залежатиме від дійсних моральних засад його поведінки. Цей бік життя у гетьмана найбільш вразливий. Мазепі, можливо, як ніякому іншому політику, «пощастило» на прискіп-лив увагу у свій час опозиції, заздрісників, а згодом навіть таких відомих поетів, як Байрон, Пушкін до його найпогаємнішого, найінтимнішого. Причиною тому, як не парадоксально, стали не стільки сюжетно-інтригуючі подробиці його біографії, а в першу чергу чітка державотворча політична лінія гетьмана, поразка політика-самостійника, який здійснив невдалу спробу знайти кращий шлях для свого народу.

Першим вистрілив облудним пером по Мазепі польський шляхтич Ян Пасек. У молоді роки він разом з майбутнім гетьманом України служили при дворі Яна Казимира, володаря Речі Посполитої. Я. Пасек, за всіма ознаками, був учасником протикоролівської змови. Юний Мазепа, дізнавшись про це, повідомив про змовників короля. Пажу Яна Казимира вдалось виправдатись, уникнути серйозного покарання, але про вчинок свого кривдника він не забув. Коли Мазепа на Лівобережжі України зробив запаморочливу кар'єру, був обраний гетьманом, заздрісний невдаха-мемуарист написав спогади, у яких незаслужено колишнього викричав. За його версією, шляхтич Фальбовський прощав «дон-жуана» Мазепу, який вчашав до його дружини, досить сороміцьким способом — прив'язав голого до коня і нустив: зухвальця через тернову лісову гущину. Ось, мовляв, якого хвойду вибрала Україна!

Коли ж історики почали вивчати подробиці цього «викриття XVII віку», то з'ясувалося, що у ньому, по суті, немає реального фактажу, зате більш ніж достатньо літературної гіперболізації. У цьому зв'язку польський дослідник Олександр Брюкнер назвав Пасека «неймовірним брехуном». Загалом до такого ж висновку прийшов і у XIX столітті київський архівіст Іван Каманін.

Чи ж був у той час закоханим Мазепа? Як свідчать документи, володимирський суддя Ян Загоровський у 1663 році подав розвідну справу проти своєї молоді дружини, у якій він знайшов чимало подарунків від 24-річного Мазепи. Ясна справа, цього звинувачення для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік, на нашу думку, постарався звинуватити дружину і її симпатика мало не в замаху на його життя. Оскільки Мазепа не був осуджений, то з цього випливає дуже простий висновок: доказів протиправних дій молодого шляхтича Загоровський не мав. Певно, все ж такі висловлені на суді підозри, взаємні кривдні образи вплинули на судовий процес, який більше всього завершився розлученням Загоровських. На це вказує така деталь. В одному з виданих тоді родовідників Ян Загоровський згадується вже з іншою дружиною — Софією Корчмінською.

Олена Загоровська 12 років позивалася з чоловіком за спадщину. Не знати, чи їй вдалося її виграти процес. А ось з Мазепою вони все ж таки, здається, одружились. У синодику Крупицько-Батурицького монастиря у поминальній на рід гетьмана я знайшов не тільки ім'я його батька, а й якоїсь Олени. Певно, це була перша дружина І. Мазепи, Загоровська, яка рано пішла з життя. Поряд з нею названі імена Євдокії, Варвари, Тетяни. Чи не були це від першого шлюбу діти, які загинули від якої-небудь морвиці чи набігу кримчан?

У 1674 році Іван Мазепа потрапив у полон до запорожців і, невдовзі помилуваний, служив на Лівобережжі Самойловичу. Можливо, на Правобережжі за його зраду до його родини вжили репресивних заходів?

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремаркс», подаючи 27 листопада 1703 року біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений на багатій вдові, яка померла у 1702 р., і «мав тільки одну доньку, що дуже скоро пішла з життя». За однією історичною версією, він одружився на дочці Білоцерківського полковника С. Половця Ганні Фридрикевич (вдові полковника Самуїла Фридрикевича), за іншою — на близькій родичці Прилуцького полковника Д. Горленка. На наш погляд, остання найбільш вірогідна. Адже Горленко був найближчим другом гетьмана.

Ганна Фридрикевич же ще раніше, 1663 року, стала дружиною Самуїла Фридриха. Отже, вона була на той час значно старшою Івана Мазепи: (найбільш авторитетні історичні джерела називають рік його народження 1639-м, що, природно, ставить під сумнів їх подальший шлюбний контракт).

Друга дружина, як повідомляє згаданий синодик, народила Варвару та Івана, які померли «младенцями». Отже, після 1702 року 63-річний гетьман залишився сам, не маючи прямих нащадків. На той час Іван Степанович, до речі, не почувався добре, виглядав набагато молодшим своїх років. Французький посол Жан де Блюз, який мав зустріч з гетьманом у 1704 році в Батурині, так описує його: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, верхшик з нього знаменитий. Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом, — свободолюбний і гордий, мало шанує тих, що ним володіють».

Природно, після смерті дружини гетьман-вдовіць мав право подумати про своє подальше особисте життя і насамперед про спадкоємця. Адже рід Мазепи по його лінії міг обіртатися на нього. Така була неприємна реальність. Він дуже бажав

мати дочку чи сина, але через певні обставини (чи хвороби дружин, чи інфекційні моровиці) діти помирали, залишаючи батькові сум та гіркоту. Мазепа часто приїжджав у Батурицько-Крупницький монастир молитися за померлих, перевіз сюди з Києва мощі святої Варвари, дарував ченцям значні кошти. Але доля його знову і знову не милувала.

У 1704—1705 роках гетьман зробив свій новий вибір — його обраницею стала дочка генерального судді Василя Кочубея Мотря, який на той момент сповнилося 16—18 літ. Звичайно, вікова різниця між дівчиною, що тільки досягла повноліття, і гетьманом була великою. Ми й сьогодні не сприймаємо схвально і без сумнівів подібні інтимні взаємини, а тим паче шлюби. Хоча у феодальному суспільстві вони були звичною річчю. Таким чином, батьки часто вирішували фінансові, майнові проблеми. Однак історики, які звинувачують Мазепу в облуді, збезчещенні Кочубеїв і т. п., не враховують одну важливу деталь: гетьман домагався руки Мотрі, яка відповіла йому взаємністю! Вона бажала вийти заміж за нього! Зрозуміти стан юного дівочого серця не важко: Іван Степанович для неї був у першу чергу уособленням мудрого керівника, шанованої всіма людини. Хіба він не міг зачарувати будь-кого своїм розумом? Той же Балюз згадував, що бачив у гетьмана розкішну бібліотеку, французькі та голландські газети, його вразило, як Мазепа з лікарями-німцями говорив по-німецьки, а з італійськими майстрами — по-італійськи!

До того ж, І. Мазепа був не тільки вдумливим політиком-державотворцем, а й чутливим й сердечним поетом. Його інтимна мова листів і ніжна, і зворушлива. «Щасливіші мої письма, що в ручентках твоїх бувають, ніжелі мої бідні очі, що тебе не оглядають», — писав він Мотрі.

Трагічно склалися взаємини між юною Кочубеївною та гетьманом. Мати дівчини відмовила гетьманові у його просьбі віддати заміж за нього свою улюбленицю. Дізнавшись про це, дочка Кочубея втекла у гетьманський палац. Гетьман, однак, змушений був відправити її назад додому. У своєму листі до любіи він виправдується:

«Мое серденько!

Зажурилеся, почувши од дівки таке слово, же Ваша Милість за зле на мене маеш, іже Вашу Милість, при собі не задержалем, але одослал додому. Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночи гвалтом і держить у себе місто наложниці. Другая причина, же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жаждою мірою витримати, да і Ваша Милість также: мусіли бисьмо із собою жити так, як малженство каже, а потім прийшло би неблагословеніе од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на той час поділ. І мні б же чрез тее В. М. жаль, щоб есь на-потом на мене не плакала».

Цей лист вказує на те, що гетьман був все-таки розсудливою і високоморальною людиною, яка не могла піти проти Бога і суспільних звичаїв заради особистої втіхи. Як видно з листування закоханих, вони виношували якісь плани для законного поєднання. Проте, на жаль, їх важко було здійснити без батьківського благословення. Історик М. Маркевич у 1843 році опублікував записку Мотрі Кочубей до Мазепи: «Пусть будет так, или не так, но наша любовь не изменится. Пусть накажет Бог несправедливому, а я, хоть любящи, хоть не любящи меня, буду, как обещала, до гроба тебя любить, и не перестану любить от всего сердца, на зло врагам моим».

Про цю клятву писав І. Мазепа: «Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, которіє мені не поеднокрот давала, же мене, хочь будешь за мною, хочь не будешь, до смерти любити обіцяла».

Поривання дівчини до гетьмана жорстоко гасила мати. Мотрю дома не тільки соромили, а й навіть «катували» (про це вона жалілась Івану Степановичу). З болем про знущання над своєю обраницею дізнався Мазепа. «Знав би я, як над ворогами помститися, тільки тв мені руки зв'язала», — зазначає він в одному з листів. В іншому він, як видно, змирився з невтішим присудом долі і просить кохану не вдаватися до крайнощів:

«Мое сердце коханое!

Сама знаєш, як я сердечне, шалене люблю В. М.; еше нікого на світі не любив. Так, Мое б тоє щастє і радість, щоб нехай їхала, да жила у мене; тільки ж я уважив, який конець з того може бути, а звлаща при такой злостини заедливости твоїх родичів. Прошу, моя любенько, не одміняйся ні о чом, яко оуж не поеднокрот слово свое і рученьку дала есь; а я взаемне, поки жив буду, тебе не забуду».

Поріднитись з гетьманом, якимось царським вельможею у ті часи вважалося нормально-позитивною справою. Чому ж Кочубей так вперто стояв на своєму? Чи не тому, що знали про наміри Мазепи, задумували здійснити шляхом доносу переворот і, відповідно, скинувши гетьмана з уряду, зайняти його місце?

У прагненні добитись свого Кочубей навіть не поразувався з почуттями своєї доньки. Її листи силоміць були відібрані і надіслані разом з доносом у Москву.

Пережити подібний глум дівчина не змогла. Мотря пориває з батьками і йде у монастир.

Письменник Б. Лепкий у своїй знаменитій трилогії помилково «видає» її за між за нового генерального суддю В. Чуйкевича. Насправді ж це побаралися його син Семен Чуйкович (Ніжинський полковий суддя в 1730—1734 рр.) з Катериною Кочубей. А вже у Любові Федорівни Жученко і Василя Леонтійовича Кочубея було два сини (Василь та Федір) і 5 дочок (Ганна, Катерина, Мотря, Параска, Марія).

За кілька кілометрів від Батурина стояв Кербутовський або Новомлинський монастир і, мабуть, сюди постриглася в черниці Мотря.

В одному з старовинних рукописів я знайшов згадку про те, що при облозі Батурина 1708 р. «приехала черница з монастиря девичего Новомлинского возком, и на возку будка простая, и в черничину одежку ее милости пани Кочубеева» перевдягнула і вивезла подалі від лиха. На мою думку, це була Мотря, яка порятувала матір від небезпеки. За деякими джерелами, вона закінчила вік монашкою і похована на кладовищі Пушкарівки, що на Полтавщині.

2. Мазепи і Мотрі дуб.

1. Легенду записав Іван Іноземцев (Батуринские памятники // Исторический вестник. — 1898. — т. 71. — март. — С. 1060).

3. Проклята Мотря.

1. Будинок полкової канцелярії, нині сховище стародруків та старожитностей Чернігівського історичного музею.

2. Легенду записав Б. Гринченко у XIX столітті. (Див. Гринченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях. Чернигов, 1895. — С. 134; Павленко С. «Нікого на світі не любив так...» // Голос України. — 1994. — 21 травня.

4. Мазепині скарби

1. Картини церковної жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. — Киев, 1911. — С. 62—63.

5. Портрет Мотрі?

1. Див.: Дьомін Л. Тут жили Пушкінські герої // Деснянська правда. — 1982. — 19 лютого.

2. Максименків.

3. Трофимов С. «Звездой блещат ее глаза»... // Литературная Россия. — 1968. — № 42. — 18 октября. — С. 20; Кашка В. Портрет Мотрі Кочубей // Сіверщина. — 1994. — Травень. — № 2. — С. 2.

4. Кашка В. Вказана праця.

5. Скалацький К. «То була гаряча і рішуча дівка!» // Голос України. — 1994. — 22 жовтня. Автор цієї статті наводить пояснення етнологів Вілена Савелійовича Уарзіати з Північноосетинського інституту гуманітарних досліджень: «В Осетии, в частности во Владикавказе, этот портрет... достаточно хорошо известен. Существует устойчивая версия, что на нем изображена представительница осетинской аристократии Фатима (домашнее имя — Леля, Алдатон Алдатова) — одна из первых осетинок, получивших образование в Париже еще в начале нашего века». Журнал «Художник» (1991 р., № 9) опублікував «батуринський» портрет «Мотрі» з підписом на картинці «Мисс Европа» Алдатова Лейла, 1910 год».

6. Мужня дочка дядя

1. Павленко С. Батурин — скорботна сльоза України // Деснянська правда. — 1991. — 14 грудня.

7. Нагорода Меншикова.

1. Павленко С. Батурин — скорботна сльоза України // Деснянська правда. — 1991. — 14 грудня.

8. Мазепина печера.

1. Записав М. В. Рклицький в Новгороді-Сіверську від міщанки Лукерії Шишки в 1894 році. Див.: Гринченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Чернигов, 1895. — Вып. 1. — С. 130.

9. Таємні ходи.

1. Кодаков О. Батуринські легенди // Радянське село (Бахмач). — 1967. — 20 травня.

2. Біля Бахмача стояв хутір Поросючка, де була заміська спочивальня для гетьмана І. Мазепи та його гостей. Описувачі Новгород-Сіверського намісництва у 1779—1781 роках зробили про це місце такий запис: «Хутор Поросючка (сотни Бахмачкой, растоянием) от хутора козака Годонки, между ветранными мельницами имеюшагось, в 3 верстах. Лежит при болоте, по одной стороне которого дом его сия-

тельства господина генерал фельдмаршала сенатора и разных ординов кавалера графа Кирила Григоріевича Разумовскаго деревяной, обзветшалою и при нем прикажчичих 3 хаты, а по другой под лесом каменной, з двумя деревяними (строения) флигелями (пустой). В сем хуторе никакого боле строения нет, а земли пашенной к оному принадлежащей немалое пространство, также и лесу строевого и дровяного довольно. Хлеб там пашут подданіе других деревень и употребляется оной на эконоом. расходы». (Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781). — К., 1931. — С. 409).

3. Бондаренко В. Пам'ятні місяці Батурина та його околиць // Радянське село. — 1971. — 13 липня.

4. Там само.

10. Скарби Батурина

1. Бондаренко В. Пам'ятні місяці Батурина та його околиць // Радянське село. — 1971. — 13 липня.

2. Там само. — 15 липня.

3. Иноземцев И. Батуринские памятники // Исторический вестник. — 1898. — Т. 71. — Март. — С. 1057—1058.

11. Хитрий прохач.

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993 — С. 589—590.

12. Щедрий Кирило Розумовський

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 590.

Публікація Сергія ПАВЛЕНКА.

СЛАВУТИЦЬКИЙ ОБЕРІГ

Сергій Леп'яко

ЧОРНОБИЛЬ У СЕРЕДИНІ XVI СТОРІЧЧЯ

Опис Чорнобильського замку, що друкується нижче, є унікальним джерелом з історії України середини XVI ст. Він відомий фахівцям, але надрукований у рідкісному дореволюційному виданні¹ і тому для широкого кола краєзнавців та шанувальників старовини майже недоступний. Між тим, цей документ дає нам загальне уявлення про Чорнобиль та його округу того часу.

Уряд Великого князівства Литовського, до складу якого до 1569 року входили українські землі, п'ять разів проводив описи (ревізії і люстрації) окремих регіонів України.² Це робилось з метою з'ясування ситуації на місцях. В описах фіксувались військово-стратегічні можливості земель (стан оборонних укріплень, військово-мобілізаційних резервів), рівень розвитку продуктивних сил (кількість населення, його категорії, заняття, повинності і податки), природничо-географічні особливості краю та ін.

Згідно з описом, у 1552 році Чорнобиль був зовсім невеличким. У документі перелічується менше двохсот прізвищ його жителів — зем'ян (шляхтичів), бояр, слуг та міщан. Якщо виходити з того, що за кожним із згаданих чоловіків — глав сімейств — стоїть ще п'ять-шість членів родини, то населення Чорнобиля становило не більше півтори тисячі чоловік.

Однак Чорнобиль усе ж вважався містом, оскільки він мав свій замок, та і на фоні інших населених пунктів виглядав порівняно великим. На той час Київщина була слабо залюдненою територією, а більшість населення проживала у дрібних селах по п'ять-десять-двадцять дворів. На Київщині налічувалось усього одинадцять міст, а у найбільшому серед них — Києві проживало шість тисяч чоловік.³

За своїм юридичним становищем Чорнобиль відносився до великокнязівських, тобто державних міст. Міське управління очолював війт, згаданий в описі, як «Іван війт». Теоретично, згідно із звичаєвим правом, ця посада була виборною, але у більшості випадків війт усе ж призначався. Він вирішував адміністративно-правові питання, пов'язані із життям міщан. Допомогу в управлінні йому надавали місцеві старшини — «тубільці старші». Конкретно у 1552 році це були Андрій Миткович, Сасон Зубар, Кузьма Королевич, Богдан Моїтсохович. У замку існувала окрема замкова адміністрація на чолі з урядником. Урядник віддав самим замком, організацією його оборони і ремонту, а також навколишніми великокнязівськими селами. Ім'я чорнобильського урядника в описі не згадується. Але відомо, що замок був перебудований за чо-

тири роки перед тим паном Заморенком. Можливо, саме він виконував тоді роль урядника чи намісника.

Далеко більше значення мала не чисто виконавча посада урядника, а посада державця замку. Право «держання волості» давало можливість державцю протягом кількох років бути не тільки адміністративним керівником краю, але і залишати за це собі частину місцевих доходів. Відомо цілий ряд імен державців Чорнобиля середини XVI ст. На час опису державцем Чорнобиля був київський воевода князь Фрідріх Пронський. Ще раніше, у 1544 році, Пронський намагався прибрати чорнобильський замок до своїх рук, перетворити його в приватну власність, але зустрівся з рішучим опором місцевих бояр. Проте доля «приватизації» все ж не оминула Чорнобиля. У 1564 році Чорнобиль перейшов у власність пана Філона Кміти.⁴

Замок служив військовим осередком округи, як в смислі оборонно-укріплення, так і в ролі військово-організаційного центру. Він був збудований згідно з давньоруською традицією з дерев'яних клітей (городен), які набивались глиною чи землею, і мав дві башти (вежі). З одного боку замку, від долини Прип'яті, йшов крутий схил, а із сторони міста було викопано неглибокий рів (до чотирьох метрів). Ревізор відзначав необхідність його поглиблення. Чорнобильський замок був найменшим серед подібного роду споруд на Придніпров'ї. Його розміри складали 22 на 17 сажнів (сажень = 194,88 см), тобто приблизно 44 на 34 метри. Для порівняння відзначимо, що сусідній Овруцький замок мав розміри 132 на 86 метрів, але він відносився до найбільших.⁵

Арсенал Чорнобильського замку теж був слабеньким — тільки десять рушниць, тоді як в інших замках озброєння було далеко потужнішим і включало у себе гармати різного калібру. Таке неприглядне становище Чорнобильського замку можна пояснити, насамперед, загальною неувагою уряду до оборони українських земель. Без державної ж підтримки утримувати прикордонні замки (а для Великого князівства Литовського все українське Придніпров'я було татарським прикордонням) у належному стані силами тільки місцевих жителів було неможливо. Водночас місцеве населення мирилось з подібним становищем у зв'язку з особливостями тактики антитатарської боротьби. Основне призначення українських замків полягало у захисті населення найближчої околиці від короткочасних наїздів татар. У більшості випадків татари обходили замки стороною і шукали легшої здобичі. Тобто, сама наявність відносно добре захищеного замку уже рятувала від татар. Чорнобиль же, в силу свого північного становища, таким нападам піддавався дуже рідко. Хоча, про реальність такої небезпеки свідчить той факт, що наприкінці XVI ст. Чорнобиль був спалений татарами, і замок було відбудовано лише у 1521 році.⁶

Крім військових функцій, замок виконував роль державного адміністративно-господарського центру округи (волості). Основні повинності населення були пов'язані з обслуговуванням замку. Це, насамперед, утримання його у належному стані, забезпечення продовольством (надання стацій) і транспортом (підводами). Порядок відбування цих повинностей жителями навколишніх сіл визначався по тижнях. Міщани також мали утримувати сторожу в замку і брати участь у полюваннях (ловах) урядників.

Важливе місце в описі займає перелік податків і митних зборів, які надходили в державну казну (на замок). Вони збирались як грошима, так і натурою і були досить різноманітними. Наприклад, збори від орної землі, від продажу меду і горілки, від «дівки, яка заміж іде» та ін.

Населення Чорнобиля складало в основному міщани, але були також зем'яни (шляхтичі), бояри і слуги. Зем'яни були повноправними землевласниками, а їхній обов'язок, позначений в описі, полягав у військовій службі («проти людей неприятельських їздити»). У тексті названо вісім зем'янських дворів, але не всі їхні власники проживали у Чорнобилі. Бояри і слуги, а їх було більше двадцяти чоловік, поряд з військовою, виконували по розпорядженню урядника і різноманітну державну службу.

Серед чорнобильських зем'ян були і досить відомі в масштабах Великого князівства Литовського особи. Так, Оникій Горностай зробив блискучу придворну кар'єру. У 1539 році він служив руським писарем великого литовського князя і одночасно польського короля Сигізмунда I Старого, а наприкінці життя був дипломатом і господарським маршалком. Інший зем'янин — Криштоф Кмітич — служив господарським дворянином (теж придворна посада) і довгий час був державцем Овруцького замку. Він був найбільшим місцевим землевласником, оскільки тримав у своїх руках тринадцять сіл Чорнобильської волості. Його племінник і спадкоємець Філон Кміта уславився як воєначальник у часи Лівонської війни проти Московії, а потім був смоленським воеводою. Як уже згадувалось, у 1564 році за королівською даниною він отримав Чорнобильський замок у приватне володіння, що було логічним завершенням поширення землеволодінь Кміт на Чорнобильщині.⁷

Що стосується міщан Чорнобиля, то особливий інтерес становить аналіз їхніх прізвищ. У XVI ст. прізвища, як позначення роду, ще остаточно не устоялись. Тому при записах у документи нерідко потрапляли буденні вуличні прізвиська, які фіксували одну з очевидних для оточуючих ознак згаданої людини. Інша справа, що пізніше, по факту запису вони вже ставали прізвищами. Для історика найбільш цікавими є вказівки на рід занять або місце походження окремих чорнобильців. Так, серед міщан Чорнобиля були бондарі, гончарі, ковалі, кухмістри, чоботарі. Найбільше серед «професійних» прізвищ було кухмістрів (поварів). Це пояснюється, насамперед, тим, що у містечку були замок і панські двори. Очевидно, що кухмістровичами також позначено і приналежність кількох людей одному з тимчасових державців Чорнобиля пану Миколаю Кухмістровичу-Дорогостайському (наприклад, «Комар Кухмістровича»). Серед прийшлих до Чорнобиля людей зустрічаються Волинець, Мозирянин, Мстиславець, Свислочанин та ін. Серед них виділяються туровці — дев'ять чоловік, що свідчить про тісний зв'язок населення різних місцевостей долини Прип'яті.

Якщо звернутись до інших прізвищ, то поміж іншими хотілось би виділити таке рідкісне прізвище, як Шостак. Можливо, що його носій мав пряме відношення до одного з козацьких полковників кінця XVI ст. Шостака. Такий же зв'язок з відомими козацькими діячами можна припустити і щодо декількох родин Чорних. У будь-якому випадку, немає жодного сумніву, що серед занять чорнобильців були поширені «козакування» та «уходництво», тобто виправи на дніпровський «низ» для занять дромислами (рибалством і бджільництвом) у поєднанні з боротьбою проти татар. Якщо відомо, що у середині XVI ст. чимало жителів північних білоруських земель займались уходництвом на «низу», то у чорнобильців не було ніяких підстав відставати від них. Можливо, саме на це вказують такі типово козацькі імення міщан, як Месник, Лихолист, Товстовух, Кривопуст, Нехліб.

Таким чином, опис Чорнобильського замку 1552 року дійсно відкриває нам маловідомі сторінки минулого.

1. Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 587—592.
2. Боряк Г. В. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV — середини XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990. — С. 146.
3. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 22.
4. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 178—180.
5. Порівняння замків див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Київ—Львів, 1907. — Т. 7. — С. 37.
6. Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С. 180.
7. Там же. — С. 159—160, 162.

Додаток

ОПИС ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ЗАМКУ 1552 РОКУ.

Чернобыль за держаня князя Фредриха Пронскаго, воеводы Киевскаго.

Замокъ. Чернобыльскій отъ четырехъ годовъ людми тутошными господарскими а землянскими и церковными; справою землянина тутошнегожъ негда Заморенка роблея с дерева соснового, не облепливанъ.

Городен всякъ 18, вежицы две: у вышки ровны съ обланками, у бланокъ оконъ не дороблено, ани столбъ, просторонность посередь замку удалъжъ сажень 22, впоперекъ 17, мостъ передъ замкомъ на паляхъ добръ, робять мосту того середину на самомъ рову мешане, а по концамъ волощане. Приступъ до замку отъ реки Припети трудный, а отъ места ровно, яко по столу, низжи только чрез перекопецъ, а глубины перекопецъ тотъ двухъ сажонъ; а такъ потребуетъ замочокъ тотъ перекопу глубшего а повышенія горы отъ места и просторонства большого; воды въ замку ани жадное живности нет; брони телико ручницы 10 воеводиныхъ; сторожа наймаеть наместникъ, яко кого можетъ уеднати.

Повиноватство подданныхъ: О повиноватстве подданныхъ поведили, водлугъ листа господарскаго присягнувши, тубыльцы старшіе: Андрей Митковичъ, Сасонъ Зубаръ, Кузьма Королевичъ, Богданъ Моитсоховичъ, бояре, а Иван войтъ.

Работа замковая а стаця и подводы. Повинны замокъ робити, подводы и стацы давати вси, яко господарские такъ землянские и церковные, подданне со всихъ сель повету Чернобыльскаго, а на ймя села тые: напервей по Днепру з низу села монастыра Печерскаго: Своромъ, Тарасовичи, Новоселки, Ошитковичи, Глубово, Сороковичи, Навозъ, Ленево, Гдень, села: Полозовичи, Теремцы а Ладыжичи. На Припети и по Тетереви села: Рохтичи, Дитяковцы пановъ Горностаевъ, Оранос Печерскаго, Приборцы пана Юсифа Немировича, Пироговичи, Василево, Коташевичи имене Проскуриннос, Мойсейковцы Федорово Браславскаго имене, другое село Печерскаго, Обуховичи Проскуриннос, Левковцы пана Ельцово, Максимовцы на рече Бобрини пановъ Горностаевъ, Кобаны на Уши пана Горностаевъ, Оникіево именны а есачники на Уши пана Суриновы, Соколовцы есачники на Уши, Варевцы на Ушижъ Суриновыхъ. Копачевы есачники Кухмистровичовъ на Припети, пащуть а живутъ въ городне, Шепеличи, есачники на Припети, с. Николы Пустынскаго на поле, Довглады есачники на Припети князя Сенскаго, Белоберезцы Суриново на Припети жъ, Кожужковцы на Припети Бискупа Киевскаго и ишие села по всемъ повете Чернобыльскомъ и Овруцкомъ повинны стацей и подводы давати и держати при замку, на переймы отмечаючися чергами по неделямъ; первая неделя слыветъ Чернобыльская Андрей Митковичъ з братею своею... у месте, а с ними на одной недели потужники ихъ: Копачевцы, Лодыжане, Перемицы, Опачичинцы, Соколовцы, Илинцы; другая неделя Белогородцкая, той недели потужники: Довглецы, Толстые Лесь, Шепеличи, Масоновичи, Кожужковичи, Андронъ у Гатчину, третяя неделя Овруцкое волости; Варевичи, Смолиговичи, Антоновичи, Верековичи, Белый Берегъ, Кобаны, Максимовичи; четвертая неделя: Навозъ, Леневъ Кгдень, Сороковичи, Глубово, Ошитковичи, Тарасовичи, Своромль.

Служба землянская. Земляне Чернобыльские повинны противъ людей неприятельскихъ ездити при воеводе Киевскомъ и лежати при немъ в Киеве въ часъ непокойный.

Служба з мешанъ а з волощанъ. Мешане и волощане передъ тымъ, кгда замку в Чернобыли не бывало, але только дворъ с пашнею, хоживали тогда на толоку орати и жати на справе дворной.

Пашня дворная. Земли на имя Млынища а Бельцовичи пахивано ни дворъ, а теперь земли тые держать мешане, а землянинъ Заморенокъ; и млын дворный бывають у Лихнишахъ.

Сторожа остроговая. У воротъ остроговыхъ наймають сторожа мешане вси, дають сторожу на годъ съ дому каждого: по грошу польскому, по решету жита, по пяти плитокъ соли, по ковшику хрупъ.

Доходы урядниковъ. Мыто, обвстка, подушное, померное; торговцы дають на замокъ мыта съ товару каждаго отъ копы по 2 гроши и с коровановъ также. Обвстки отъ головы старшее по грошу, отъ слугъ або наемниковъ давати обвстки грошъ а подужчины отъ воза грошъ, а отъ меры збожья по пенезу. Мыто рыбное: с комяги рыба тридцатая на замокъ; от воскобойни на годъ полторы копы гроший.

Капцизна. Корчемный платъ на врадникажъ идетъ, а теперешнего году капцизна отъ меду у отъ горелки, и от купцовъ мыто, и помарное, и воскобойня, все то продаю на годъ за 100 копъ грошей мещанину Киевскому Чередчею.

Вижовое вина повежное. Вижованя грошъ, а отъ города отъехавши, помилное, вина водлугъ статуту, повежного 3 гроши.

Куницы отъ жениховъ и вдовецъ. Отъ девки, кгда замужъ идетъ, будъ за тутоняго або за чужогородца, куница враднику 12 грошей, а отъ вдовы 30 грошъ, а змирская куница 12 грошей.

Куницы отъ пашенъ. Мещане, котырые пашуть земли, дають отъ того враднику на годъ каждый за куницу по 12 грошей, приходитъ всякъ тыхъ куницъ пашенныхъ и иншихъ году 10 копъ грошей, а иншого 11, або и 14. бо не завжды ровно пашниковъ бываетъ.

Озера. Озера замковые: Подниве а Выйковъ уступный по одной тони, а Велемель западное; волочить озера тые врадникъ с половины с тыми, чий неводъ, а хто помагаетъ волочити; а Глушецъ уступное на устьи Припети, однажъ тона, а иншее закочивають у двое тое озеро; озеро замково, што пожиточнейшо, держитъ панъ Оникей Горностаѣ, повседаючи данину себе господарскую.

Езы. Повинны передъ тымъ езы господарскии на Припети быти; недели: Чернобыльская, Белогородская, Овруцкая, каждая свой; а теперъ, хтоколевекъ езь на Припети держитъ, повиненъ дати с него на замокъ рыбу тридцятую.

Ловы. Бояре, мещане и слуги вси, котырые у месте дома своими живутъ, повинны первую порошею ездити з урядником у ловы трикротъ по одному дню, а на сренъ также трикротъ по одному дню.

Бобровые гоны. По Уши речце всен по речку Илинку, а на Норине, а на Вересни, а на Припети у верхъ от замку у трохъ милях по земляскимъ и боярскимъ берегомъ бобры ловятъ на воеводу Киевскаго; сего году 9 убили; а земцы одно до другыхъ повинны провожать бобровниковъ.

Есачники. Андрей Мятковичъ с племянемъ своимъ и потужшики ихъ Порхомовича а Лупинковичи есачники слыли, повинны дават воеводе Киевскому на годъ 30 грошей, стогъ сена, а меду преного 4 ведерца, котыхъ ведерцъ 15 у кадъ. Теперъ есачники тые осажены отъ воеводы на службе конной. У земли есачники уходовъ мають: два чоловека пана Киселевы: Пашко и Логвинъ, живутъ у месте, дають есачизны: копу грошей, меду 8 ведерцъ, сена 2 стоги, а закосного 2 гроши пану своему, а первый то давано на замокъ.

Островъ. Противъ места и замку на Припети, межи реки и речицы, островъ немалый, всему месту пожиточный, здавна господарскій, тепер поведають даниною тотъ островъ держитъ землянищъ Заморсножъ.

Мещане. Гапонецъ Мстислсвецъ, Якимъ Бондаръ, Коровчиная, Митко Сурьяновичъ, Корисецъ Глушенинъ, Барабанъ Кухмистровъ, Василій Курьяковичъ, Олексиецъ Имихоневичъ, Комаръ Кухмистровича, Богданъ Кухмистровича, Мартинъ Курдана Кухмистръ, Иванъ Новаденъ, Костя Кривопустъ, Купецъ войтовъ зять, Олексей Круневичъ, Пилипецъ Тивунъ, Мишко Занкевичъ, Яцко Пилипецъ, Гончаръ Василецъ, Иванъ Догатко, Иванъ Волянecъ, Давыдецъ Олкашанинъ, Василій Прокоповичъ, Гира Петровъ зять: Герасимъ Илвовичъ, Окула Уласовичъ, Малей Шашичъ, Гаврило Козель, Гапонъ Туровецъ, Олейко Рудаковичъ, Якимецъ Шикевичъ, Блежецъ Бахаръ, Герасимецъ Москаликъ, Скоруба Глушенинъ, Сергей Кухмистръ, Нестръ Черный, Омелянецъ Чытершинъ, Лаворъ Урупа, Логвинъ Киселевъ, Иванъ Кузнецъ, Нестръ Кухмистръ, Пилатъ Туровецъ, Тишко пастухъ, Сачко, Макавецъ, Свислочанинъ, Ельдокимецъ, Евхимъ Гладкевичъ, Кузьма Широковое зять, Василь Пилиповичъ, Маринъ Княжипчикъ, Мария вдова, Евсей с братомъ, Антонъ братъ Герасимовъ, Дорошко Крупевичъ, Иванъ Станкевичъ, Олексеецъ Глушенинъ, Иванъ Кожолка, Зенко ребеникъ, Петръ Кухмистровичъ, Ломака Кухмистровича, Яковецъ Тишкевичъ, Оникеецъ Кухмистровичъ, Зенякъ Супронъ, Сидоръ Зинкевичъ, Коробка Онопрей Кухмистръ, Микита Кузнецъ, Антонъ Сланковичъ, Ярмолка Шашличъ Кухмистръ, Родко Сопичанинъ. Остапъ Тростяниникъ, Торабура, Семенецъ Кривородкевичъ, Шостакъ, Харитонъ Кухмистровичъ, Митко Москаликъ, Юрко пана Горностаевъ, Иванъ Косько, Прокопчя, Подобехъ Кухмистровича, Романъ Калениковичъ, Василій Маковка, Федотъ братъ же ихъ, Сачка Глушенинъ, Робка Глушанка, вдова, Гринецъ Глушенинъ, Михаилъ Кузнецъ, Иванъ Полубочковичъ, Кунецъ Мозыренинъ, Хиломонъ Глушенинъ, Степанъ Горностаевъ, Максимъ Кладейковичъ, Матвей Сказка, Иванъ Шиловъ зять, Иванко Черный, Санецъ Глушенинъ, Трухонецъ Туровецъ, Гришь Шикалевичъ, Жданъ Волковичъ, Донецъ Завалеевичъ, Данило Сетковичъ, Михаил Туро-

вечь, Васечко Чоботарь, Ходоръ Коленко, Федько Завалей, Матвей Чепнаръ, Ходоръ Кривоустъ, Федко Грипиничъ, Мышко Слазний, Мышко Бондарь, Остапъ Бречи-нецъ, Микита Чоботарь, Александръ Лукашинъ, Еско, братъ его, Вавель Поротко, Ланко, братъ его, Гринка пана Горностаевъ, Ярмоло Косовичъ, Иванъ Нехлебъ, Ва-сильй Скочка, Мишко Шило, Еремей Туровець, Мартин Туровець, Манецъ Завале-евичъ, Яковъ Гриневиць, Иванъ Королько, Мартынъ Петровичъ, Тимошко Кузнецъ, Иванъ Микитичъ, Данилецъ Гопановичъ, Василий Лячич, Мишко Заморенковъ, Фе-дошковая вдова, Потапъ Стрелець, Кроско Кузенковъ, Андрей Бондарь, Денись Чо-ботарь, Федько Чорный, Харко Туровець, Шетинъ Глушенинъ, Князковая вдова, До-рошко Горьстаевъ, Супронъ пана Горностаея, Лоховъ Киселевъ, Яковъ Круткевичъ, Кузьма Месникъ, Андрей Лихолистъ, Василий Толстоухъ, Микита Чоботарь, Иванъ Плаховичъ, Панько Петровичъ, Андрей Горбатый, Микита Полозовъ, Авула Урвитичъ, Яковъ Крычевецъ, Занько Туровець, Клишко Петровичъ, Шимонецъ Мищечко, Па-вель Туровець, Иванъ Старижъ, Иван Коваль, Семень Петриковецъ, Петровъ Чобо-тарь, Еско Левковичъ пана Горностаевъ.

Домы землянские в месте. Домъ пана Оникневъ Горностаевъ; домъ пана Кришто-фовъ Кмитыча; домъ пана Полозовъ, домъ пана Заморенковъ; домъ пана Суриновъ; домъ пани Проскуриное; домъ пана Киселевъ, домъ Ельцовое.

Бояре. Игнатъ Круневичъ, Богдан Круневичъ, Козма Круневичъ, Онопрей Круне-вичъ же, Зинъ Круневичъ, Зубарь Сосонъ, Добрыло Зубарь, Грышко Зубарь, Сидоръ Зинкевичъ, котораго землю упросиль небожчикъ Заморепокъ.

Слуги. Павелъ Матвеевичъ съ братомъ Михаиломъ; Романъ Калениковичъ съ братомъ Иванов; Иванъ Сузыкъ; Федоръ Азбука; Андрей Миткевичъ а братаничи его: Карпъ а Микита, Оникий братъ его Иванъ Гуркевичи; Яковъ Ботутянко.

Друкується за виданням: Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 587—592.

МІСТО, ЯКЕ ЛЮБЛЮ

Серед людей, які зводили Славутич, ціла когорта незвичайних, майже легендарних особистостей. Вони принесли сюди сяйво свого розуму, полум'я сердець, багатющий фаховий і життєвий досвід, гаряче бажання допомогти атомникам, країні. І сьогодні у Славутичі тепло згадують їх. Та варто вимовити ім'я і прізвище першого голови міської Ради Олександра Панькова, як з уст співрозмовника один за одним злітають епітети: «прекрасний, чудовий, неповторний». Це до певної міри інтригувало, захоплювало і насторожувало. Про активність Олександра Тимофійовича промовисто говорить тогочасна преса. І, звичайно ж, утриматися від спокуси, чи, мабуть, швидше необхідності зустрітись і порозмовляти з Паньковим я не зміг. Він очолює зараз Білоцерківську податкову інспекцію, навантаження величезне, та все ж ми побачилися. Ось що повідав мені О. Т. ПАНЬКОВ:

— Хоч я глибоко вірю у святість і пріоритет так званої «маленької Батьківщини», хоч, напевне, нічого ріднішого, ніж Горлівка, для мене немає, однак, важко не погодитися з думкою одного з філософів минулого століття про те, що батьківщиною пролетаря стає місце його проживання, роботи, оточення, в якому той перебуває. Звичайно, так лише частково. Бо де б я не жив, де б не працював, у пам'яті Донбас, земля моїх батьків. Там, у шахтарській родині, я став на ноги, там ріс, мужнів, гартувався. Закінчивши середню школу, вступив до Харківського політехнічного інституту, де одержав фах інженера-хіміка. А разом з ним — направлення до Білої Церкви. 1971 року вступив на береги Росі. Працював на заводі «Радіокераміка» спершу рядовим, а згодом старшим інженером, заступником начальника цеху. Мене помітили, рекомендували звільненим секретарем комітету комсомолу. За півтора року роботи на цій посаді вдалося зробити дещо корисне і цікаве, що й привернуло увагу партійного керівництва. Так я опинився у промислово-транспортному відділі Білоцерківського міськкому партії. Був інструктором. Та минуло досить небагато часу, і мене обирають першим секретарем міськкому комсомолу. Цьому посту я віддав чотири роки. Вміння мислити гостро і тверезо, енергія і молодість робили свою справу. Мене несло, як на крилах. І все вгору та вгору, як писав поет. Заворг міськкому партії, перший заступник голови міськради. Зі мною рахувалися, радилися.

І коли в пресі та по радіо замиготіли повідомлення про спорудження нового міста енергетиків Чорнобильської АЕС, мене викликали перший секретар Київського обкому Компартії України Григорій Іванович Ревенко та голова обласної Ради народних депутатів Іван Степанович Пліущ. Так і так, мовляв, є думка направити тебе на важливу ділянку — будівництво Славутича. При Київській обласній Раді створюється організаційний комітет по створенню Славутицької міської Ради народних депутатів. Розумієш, на будівельному майданчику кілька тисяч чоловік. Вони працюють. Але ж, крім роботи, у них сотні проблем. Житло, харчування, медичне обслуговування, дозвілля. Всього не врахуєш, а враховувати потрібно. Цей процес не можна лишати напризволяще. Наміри були правильними, і я погодився без оглядин.

Так у лютому 1987 року опинився в Славутичі. Скажу відверто, побачивши дрімучий ліс, гори снігу, якісь, на перший погляд, жалюгідні вагончики, я засумував. Настрій у мене був препоганий. Десь там тепло й затишок, дружина і діти, друзі і знайомі. Та це тривало недовго. Невідкладні турботи засмоктали мене, змусили думати тільки про одне: тут має бути нове місто! І я мушу піклуватися про людей і ще раз про людей. І я мушу створити тут міську Раду!

До цього я вже знав, що існує селище Зелений Мис, яке складається з 13 теплоходів, де жили і працювали робітники та інженери, члени урядової комісії і спеціалісти. Працівники станції добиралися на місце роботи хвилини за сорок, зміна тривала 12 годин. Одна вахта міняла іншу. Навантаження на працюючих було величезне. Це тисло на людей фізично і морально. Люди знали, що для них будується місто, але до новосіль ще так далеко. А тут виникла нагальна потреба розміщати будівельників Славутича. Найлегше було перегнати кораблі від Зеленого Мису по Дніпру до села Неданчичі. Так і зробили. Один за одним швартувалися дизельелектроходи «Шевченко», «Росія», «Вірменія», «Азербайджан» та інші. Селище назвали «Якір». Це, власне, і був початок Славутича, якщо говорити про його населення. Звідси вирушали на роботу зодчі нового міста. Звичайно ж, умови життя мало пасували цій високій назві — зодчі. І ми вже думали, як їх поліпшити. Тому зробили другий крок — ближче до станції Нерафа почали будівництво селища Лісове. Темпи вимагали свого, і на широких рукотворних висипах, укритих снігом, виростали конструкції, які зводилися легко і швидко. Це — німецькі «бранденбурги», фінські «майстри», чеські «зрупи». Їх оперативно заселяли всі, хто був причетний до спорудження нового міста. А люди їхали і їхали. Їх зустрічали, поселяли, розподіляли за дільницями. На 1-е травня ми вже мали свою невеличку площу — золотистопіщану — де провели скромний мітинг. Вже діяли найнеобхідніші інститути влади — прокуратура, міліція, загс. Кожен займався своєю справою, формуючись і зміцнюючись. Прибув Володимир Петрович Удовиченко. Вибирали місце для майбутньої міськради, точніше, для оргкомітету, до складу якого входило 12 чоловік. Функціонували фінвідділи, відділ для розгляду заяв і скарг трудящих, оргінструкторський, який займався створенням виборчих дільниць, висуванням кандидатур до депутатського корпусу майбутньої міськради. Ми шукали людей, які могли б працювати у нас. І знаходили. Передовсім хотілося б назвати Лідію Григорівну Леонєць, яка очолила загальний відділ. Ми раді, що не помилилися в цій чесній і сумлінній людині. Лідія Григорівна приєдналася до нас і увійшла до «трійки» (я і Удовиченко), яка несла на своїх плечах головний тягар передвиборних і всіляких інших турбот. Ще в оргкомітеті ми створювали міцні передумови для справжньої, а не паперової влади. Коли ж 2 липня 1987 року відбулася перша сесія Славутичької міської Ради і мене обрали її головою, влада набрала зриміших і конкретніших рис.

Моя особиста позиція трималася на «трьох китах». Перший: зробити міську владу сильною і дійовою; мусимо не папірці підносити у партійні органи, а вирішувати, розв'язувати усі насувні проблеми. Тому я наполіг на введенні до складу виконкому депутатів (а перед цим ми їх кандидатури висунули), які мають авторитет, вплив і можливість для конкретної роботи. Це — директор ЧАЕС М. П. Уманець, керуючий трестом «Славутичатоенергобуд» В. М. Свинчук, генеральний директор виробничого об'єднання «Комбінат» Є. І. Ігнатенко та інші. Другий: утверджувати себе не як чиновника, а фахівця; я добре знав будівництво, бо вів у Білоцерківській міськраді це питання. І коли приходив на об'єкти, то не виглядав дилетантом з портфелем, а говорив по суті, конкретно, вносив ділові пропозиції, які приймалися. Третій: ні в якому разі не ставати у позу представника влади, не гоноритися, не «качати права», не зловживати службовим становищем, займатися виключно ДІЛОМ. Я хотів сформувати такий колектив, де б воедино злилися сивий досвід і чорняве молодецьке завзяття. І це мені з товаришами на якомусь періоді вдалося.

Знаюся, у Білій Церкві були свої масштаби роботи. Але тут, куди кинула кращі сили вся країна, вони були зовсім іншими, незрівнянно більшими.

Наведу приклад. Споруджувалася котельня потужністю 150 гекалорій для опалювання міста і промислової зони. Нормативні строки її будівництва — близько двох з половиною років.

У травні місяці вирили котлован, а 10-го жовтня цього ж року котельня дала перше тепло. Ми почали приймати житло! Всього за півроку збудували гігантський об'єкт!

Цей подвиг будівельники здійснили завдяки Василю Трохимовичу Кизимі, ушавленому зодчому, Героєві Соціалістичної Праці. Він підшукав гарних спеціалістів, уміло організував їх взаємодію. Було застосовано суміщений монтаж. Як тільки заклали фундаменти під котли, разом з їх монтажем почалися об'язка трубопроводу, зведення колон, укладання перекриття. Гармонія, ансамбль! До чого ж злагоджено, гарно, феноменально!

А ось ще один приклад.

Колектив Тартуського домобудівного комбінату змонтував 72-квартирний будинок протягом місяця! У естонців, як і взагалі у всіх прибалтійців, треба вчитися і вчитися! Вони працювали у три зміни з однією резервною зміною. А матеріали — панелі, перекриття, столярку — везли автомобілями, залізницею, повітрям. 24 робочих дні і — стоїть будинок. Коробка. Екстраклас!

Між іншим, найкращих слів заслуговують і представники інших республік. У кожного загалу був свій неповторний почерк. Прибалтійці — висока якість робіт, відмінна організація будівництва, зразкова акуратність. Єреванці все робили чисто по-вірменськи: двері фанеровані, ручки дверні анодовані, паркет мозаїчний. До цього додати ще й рожевий туф. Грузини вкладали у будову свій кавказький характер, темперамент, гостинність. До них завжди хотілося йти. Борис Євдокимович Щербина, голова Урядової комісії, ніколи їх не обминав.

Однаке, буду правдивим до кінця. Змальовуючи будівництво Славутича, всі ми і преса та радіо й телебачення у тім числі не шкодували солодкавих фарб, лаку. Ніхто не заперечить: була міцна й надійна взаємодія, взаємовиручка, був єдиний трудовий порив. Але було й інше. Відлуння подій Сумгаїта і Карабаха дало резонанс і у Славутичі. Тим більше, що вірменський і азербайджанський будмайданчики містилися поряд. Та ще й якийсь молодий вірменин підрізав азербайджанця. Що тут зчинилося! Вірмени оголосили страйк. Колона азербайджанців хотіла рухатися на Чернівці. Очі вчорашніх сусідів-побратимів горіли, як нагострені ножі. Мурашки пробігали по спині. Вірмени зажадали виділення їм літака. Злітаємо додому, побачимо, чи живі наші рідні. Ми за ними заскучали.

Міська рада, міськомком партії зреагували негайно. З Борисполя в напрямку Єревана відправився чартерний рейс з вірменськими будівельниками. Вони повернулися через місяць. Спокійніші, врівноваженіші. Продовжили роботу. Втихомирилися і азербайджанці.

Для нас це було уроком: ленінська дружба народів може дати тріщину!

Не забуду введення в експлуатацію першого будинку. Це зробили ленінградці в своєму кварталі. Колектив тресту «Північзахбуд» під орудою заступника керуючого Володимира Харитоновича Бібаєва підніс прекрасний дарунок. Борис Євдокимович Щербина, побачивши його, сказав, що в такому будинку сам би хотів жити. А Михайло Пантелійович Уманець схвильовано примовляв: «І моїм людям такі будинки! І моїм людям такі будинки!».

Услід за цим здав будинок в українському кварталі Юрій Порфирович Васидевич. І теж прекрасний, зручний, затишний! А далі пішли прибалтійські котеджі. Ось така була черговість здачі житлових об'єктів.

Це нас радувало. Але й засмучувало. Будівельники гнали квадратні метри, рапортували про здачу будинків, під гаслом «вперед і вище» прагнули завоювати шану і авторитет. І це добре, та не зовсім. Бо недобудованими залишалися магазини, їдальні, дитячі садки, школи, побутові блоки.

Генеральний проектувальник Київ ЗНДІЕП спланував місто дуже цікаво і привабливо. Загальноміський центр близький і доступний з усіх боків. У кожному кварталі своє соціальне середовище. Виходить атомник з під'їзду і, будь ласка, — магазин, побутовий блок, школа, дитсад, фізкультурно-оздоровчий комплекс. А хочеш потрапити до універмагу, Будинку культури, концертного залу, на стадіон, не полілуйся — трохи пройдишся.

Атомника можна зрозуміти: на дорогу туди й назад — тобто до робочого місця й додому, треба затратити мінімум дві години, робота, перевдягання, миття тощо. Кожна хвилинка на вагу золота!

Так ось на тобі всі зручності у кварталі!

Архітектори спланували, будівельники реалізують їхні плани. Ми ж вимагали від них паралельної забудови — споруджувати будинки і соціально-побутові блоки.

На жаль, знаходилися супротивники, які доводили, що головніше за житло нема. Враховуючи всю гостроту житлової проблеми, я наполягав на паралельній забудові. Мене підтримав Уманець: «Справді, заженемо людей у голі квартири, а що далі? Робити так робити!». І коли втрутився Борис Євдокимович Щербина, повністю зайнявши мій бік, справа, як кажуть, була вирішена. Хоч і боліло трохи: чому наших людей обов'язково потрібно згорі душити? Чому самі вони не додумаються до елементарного? І хоч все ж соцкультпобут дещо відставав, великого розриву ми не допустили...

Несподівано виникла ще одна складна проблема. У тиші кабінетів було заплановане будівництво будинків з розкішними чотири-п'ятикімнатними квартирами. А що виявилось на ділі? Приїхали і на будівництво, і на станцію (багато кадрів на ЧАЕС не повернулися) переважно одинаки. Кому давати такі квартири? Звичайно, з розрахунком на далеку перспективу, можна виділяти. Але ж під боком сотні юнаків і дівчат, літніх людей, які НЕГАЙНО потребують житла! Що робити? Довелося терміново переорієнтуватися на спорудження малосімейок, гуртожитків.

Виринула нова заковика. Виробниче об'єднання «Комбінат» Мініатоенерго СРСР, яке було замовником, виступило з пропозицією: прилучити до Славутича і його працівників. Сам генеральний директор об'єднання Михайло Олександрович Седов висунув цю думку і остаточно її сформулював: треба розширювати місто до 30 тисяч жителів. Проти замовника не попреш, та й, справді ж, люди без житла! За московським кварталом знову почали різати ліс, перевертати та вивозити землю, втягнули у цю справу всю Україну, а особливо індустриальних велетнів — Харків, Дніпропетровськ. Давай розширяться.

І мені пригадався період на початку будівництва, про який я ще не сказав. Розроблялися різні варіанти місцезосташування майбутнього міста енергетиків. Була пропозиція зробити його супутником Чернігова. Ідея прекрасна. Обійшлося б значно дешевше. Але далеко до

АЕС. Пропонували Іванків. Немає залізниці. Нишпорили по Придніпров'ю — Йолча, Неданчичі і обрали середню точку поблизу Неданчич.

Партійне керівництво і уряд дуже квапилися. Шукали козири у великій політиці. Світ мусить побачити, що партія і радянська влада і вві сні бачать лише благополуччя людини. Сталася страшна аварія, а партія і уряд будують місто для енергетиків, покінчили з вахтовим методом роботи на станції. Про це йшлося і на засіданні Урядової комісії, де мені довелося бути присутнім.

Кинулися будувати, де там! Болото виявилось дуже підступним. Без солідного наміву діла не буде. А це ж не менше року на осідання і устояння ґрунту — на всі усадочні процеси. Фундаменти повинні бути у таких випадках свайні. Прощай темпі! Прощай турбота про людину! Дірка в політиці!

Ось тоді й вирішили перенести Славутич на 12 км далі, якраз до станції Нерафа.

Між іншим, про назву міста. Славутичем його назвав Федір Ілліч Боровик, світла, мудра голова.

На станцію Нерафа їздили і не раз Борис Щербина, Володимир Маломуж, запросили з Москви голову Державного комітету з гідрометеорології Юлія Антоновича Ізраєля. Провалилися замірювання, здійснення, інші дослідницькі процедури. І лише після цього Ю. Ізраєль та міністр охорони здоров'я країни Є. Чазов підписали папери, які стали дозволом на спорудження нового міста. Це був відповідальний крок і момент, бо за посадку міста на цьому місці рано чи пізно хтось мусив відповідати. Висновок про те, що місце чисте, пішов на ім'я М. Рижкова. Але ми знали, принаймні і сьогодні я переконаний, що ті папери були «липовими». Перевіряли ж лише на цезій. А на плутоній?

Та повернемося до пізніших проблем. Місто мало розширюватися. Будівництво набирало більших масштабів і вимагало вищих темпів. Якби брати роботу в дистильованому плані, все б здавалося нормальним. Але ж людей не профільтруєш! У них свої звички, забаганки, потаємні бажання. Тим паче, що тепер експлуатаційники і будівничі перебували ніби в одній упряжі. І тим, і тим треба було житло в одній мірі. Отже, вони виступали тепер за одне.

І те одне полягало ось у чому: мало не на кожному кроці мене зустрічали працівники станції з єдиною вимогою: «Давай горілку! Мало горілки! Що для такої маси один магазин?». Не будемо закривати очі на атомників: п'ють вони, як кажуть, аж гай шумить! І гуляють славно! Правда, й дітей клепають, як на кувадлі. До них приєдналися і будівельники: «Давай горілку!». Що було робити? Довелося відкрити ще кілька магазинів. До горілчаного бунту доходити не хотілося...

Об'єднавшись із виробничим об'єднанням «Комбінат», ми добре продумали пропорції розподілу житла: все ж це було в першу чергу місто енергетиків. І коли настала пора вручати ордери, перші отримали атомники. Ордер № 1, пригадую, вручили кавалеру ордена Трудового Червоного Прапора, бригадиру слюсарів цеху централізованого ремонту ЧАЕС Валентину Миколайовичу Єжову. Ордер № 2 отримав директор АЕС М. П. Уманець. Новоселами стали машиніст паротурбінного цеху В. А. Печерський, оператор хімцеху С. В. Герун, слюсар М. Б. Губко та інші. Були у цих лавах і лікарі, вчителі, працівники усіх виробничо-побутових сфер. Ми дотримали принципу гармонійного розвитку міста. Адже місто — це не лише ЧАЕС і в/о «Комбінат». Місто — це вже спільність людей, яким одне без одного не прожити...

Якось на одній із зустрічей атомники знову притисли мене до стінки: «А скажіть-но, товаришу голово, звідки отримуватимемо ковба-

су?». — «У нас два пункти. — Київський і Чернігівський м'ясокомбіна-ти». — «Київський можна, а от з Чернігівського продукцію одержувати не бажано. Зона невідходяща. А як із сортаментом?».

Відтоді я зрозумів, що з такою публікою верхоглядом бути не можна. Докопуються вони, почав докопуватися і я. Щоразу, ведучи розмови з начальником відділу робітничого постачання, вимагав, щоб продукція була вищих сортів, кращої якості...

З одного боку неспокійно, клопітко жилося, а з другого — радісно: раз до тебе звертаються, значить, з тобою рахуються, значить, вірять, що ти зробиш, що ти не пішак, а фігура...

Керівництво ЧАЕС у особі М. П. Уманця і його помічників дійшло твердого висновку: і колектив атомної, і будівельники, і вся обслуга — це єдина сім'я. Тільки як бути? На станції працівники одержують велику заплатню, а ті, хто їх годує, хто створює їм дозвілля, лікує їх, вчить їхніх дітей мають у чотири-п'ять разів менше. Напрошувалося невітшне порівняння: «чорні» й «білі». То там, то сям спалахувало невдоволення. Моральний клімат коливався. Тоді й став Михайло Пантелійович перебирати потроху під своє крило і відділ робітничого постачання, і школи, і культурні заклади, і спорт, і всю мережу обслуговування. Тепер, по суті, все було в одних руках, можна було працювати на ВСІХ ЛЮДЕЙ. Це — велика перемога. Хоч і до цього робилося немало в цьому напрямку.

Соціальною сферою ми впритул зайнялися ще в селищі Лісовому. Василь Трохимович Кизима — молодчина! — прив'язав і плавальний басейн, і їдальню, і продовольчий магазин, за ним — промтоварний, блоки побутового обслуговування. Потім ще три їдальні збудував. Ну, а коли з'явився тенісний корт, людські обличчя засвітилися радістю і вірою. А через деякий час відбулися великі змагання, сама Анна Дмитрієва, чемпіонка СРСР, приїздила...

Наробки селища Лісового ми «потягнули» до Славутича. У кожному кварталі — фізкультурно-оздоровчий комплекс, так званий ФОК. І соціально-побутові блоки. На жаль, нині покійний, головний архітектор міста Анатолій Андрійович Готальський запропонував назвати квартали: київський, московський, ленінградський, вільнюський, ризький, ереванський, азербайджанський, таллінський, білгородський і т. д. Є у місті вулиці магістральні, як, скажімо, — Дружби народів, Героїв Чорнобиля. Є внутріквартильні. А є просто квартали, без вулиць. Скажімо, київський квартал, будинок такий-то, квартира така-то... Оголошили конкурс на герб. Надійшло десь із півсотні малюнків. А коли сіли за стіл обговорювати, почалося звичайне: а хіба без того можна? А про це чому забули? Так за мого перебування з гербом і не вирішили... Затвердили герб уже без мене.

Вважаю, що причетний до запровадження гарної традиції у Славутичі: Дня міста. Перший ДЕНЬ відбувся у першу суботу червня 1988 року. Це — грандіозне свято, прекрасне свято. І зараз намагаюся брати участь у ньому... Воно дороге для мене тим, що започаткувало перші кроки до розв'язання проблеми дозвілля славутичан. Поміркуйте самі: заробітки у них пристойні. Є за що випити і закусити. Будівлі, споруди — хіба погана оболонка? Та мене пекло: а що буде в ній? Яка начинка? Ресторани, пивнички, бари, кафе, різного ґибу забігайлівки? Ні, цього нам не вибачить майбутнє! Не можна пускати на слизке людську масу! Це приведе до страшних наслідків. Сімейні люди ще туди-сюди. Дружина, діти. А молодь? Напрацюється, нагуляється, переспить. І знову по колу? Ні, треба до хліба ще й духовності. А її ж необхідно виховувати-плекати з колиски. Тих, хто прибув, у колиску не покладеш, не заспіваеш над ними «ой, коте-коточку!». А видовище

треба дати! Ідея стара, як світ — з давньої Греції, з давнього Риму! Тільки ж через віки! ДЕНЬ МІСТА став першим кроком на шляху до втілення задуму. Атомники — люди гоноровиті. Ми, мовляв, працюємо, як леви, не шкодуємо свого здоров'я, копійку маємо. І якщо до нас приїдять знаменитості, то, значить, нас шанують, поважають, дахуються з нами, мають нас за неабияких людей.

І вже на першому ДНІ МІСТА славутичан вітали такі «зірки», як Євгенія Мірошніченко, Анатолій Паламаренко та інші. Людям було що згадати, про що поговорити на дозвіллі...

У вирі буднів не все побачиш, не про все подумаєш. І я дуже вдячний тим непосидючим, що знаходять стежку до шаблів влади і підкачують нам. У проєкті Славутича гаражів у місті не передбачалося. Планувалися відкриті стоянки. Але людина є людина. Придбала машину, поставила у дворі. Щось забарахлило — диркоче мотор, вилітають гази. І шум, і сморід. На відкритій стоянці не розкладеш інструменти, не будеш копатися... Виділіть гаражі!.. Зробили!.. Чи дачні ділянки. Жителі багатопверхових велетнів почали заздрити тим, хто мешкає у котеджах: у них, мовляв, є шматочки землі, де можна куц агрусу чи смородини посадити, грядку обробляти... А ми що гірші? Почали виділяти дачні ділянки. І не куцаки, а соток по 8—10, хай люди працюють...

Мало не випустив медицини. Ще в Лісовому у нас була медико-санітарна частина № 126, перший медпункт. Стаціонару не було. Велось тільки амбулаторне лікування. Пригадую, двох перших начальників, головних лікарів. Хороші хлопці. Але якісь занадто заціклені на адміністративних нотах. Не ескулапи, а більше — чиновники. А от останній — Шиленко — скажу, знахідка. Екстрасенс, їй-право... Подивіться, заспокоїть, погладить, дасть щось випити. І то вже само по собі лікувало. Я не раз бував у нього: здоров'я, як віск, почало танути. Днів 3—4 на місяць я лягав під крапельниці... Тяжко доводилося...

Шкода, що за мого перебування не ввели ми в експлуатацію вчасно бодай головного корпусу і стаціонарної поліклініки... Нас приспало те, що, мовляв, є медико-санітарна частина, люди лікуються. Все гаразд... А лікарню зводили українці. Ми на них менше тиснули. Свої — встигнуть, нікуди не дінуться... Діжку котили на приїжджих. То — гості, побудуть і втечуть. Отож треба з них усе вичавити!.. Ще раз повторюю: люди є люди. А ми — теж люди... Коли кинулися, необхідно було наздоганяти. А знаєте, що таке наздоганяти...

При мені було введено в експлуатацію школу № 1. Скажу, що проєкти ми обирали найкращі. Всюди — басейни, спортивні та актові зали, солярії тощо. Все найсучасніше, найкраще. Михайло Пантелійович купив комп'ютери. Отож мали комп'ютерні класи. І досі чую перший дзвоник.

Дбали про розвиток фізкультури і спорту. Я про це вже трохи казав. А тепер додаю: закладалося все ще в проєкті. Адже атомник, приїхавши з роботи, мусить розрядитися, розкріпачитися, одержати позитивні емоції. Пригадуєте, тенісний корт у Лісовому? Так оте Лісове було преамбулою до великого фізкультурно-спортивного спектаклю...

Кілька слів про кількох людей, які вкарбувалися в душу. Величне спасибі Василю Трохимовичу Кизимі. Він був начальником головного виробничого розподільчого управління, фактично керував усією будовою. Як підрядник. А замовником було виробниче об'єднання «Комбінат» Мінатоменерго СРСР (начальник вже згадуваний М. О. Седов, його заступник з капітального будівництва Плотников. Забув ім'я, бо називали його всі Полікарповичем). Дивовижні це були люди. Особливо Полікарпович... А Уманець! Михайло Пантелійович, як ото шта-

нгіст надважкої категорії, придивляється, зважує, а потім бере вантаж, підносить догори і вже потім грається з ним, як хоче, зрозуміло, на відміну від атлета. Він уміє так обгрунтувати питання, так його подати, що не відкрутишся. Як почне: раз, два, три. Як цвяхами прибиває підшву...

На засіданнях урядової комісії, яку проводив щомісяця її голова Борис Євдокимович Щербина, він завжди добивався прийняття своїх пропозицій. Причому не силоміць, а логікою мислення.

Коли вже торкнулися Щербини, не можу не відзначити його величезної працелюбності, широти поглядів, принциповості, порядності. Одразу ж з вертольота Борис Євдокимович ішов на станцію. Ходив по цехах, стежив за спорудженням «укриття»-саркофага, цікавився ходом дезактивації. Наступного дня їхав на будівництво Славутича. Взував чоботи і — трюхикав од об'єкта до об'єкта. Не минав жодного комплексу, з людьми розмовляв, розпитував про їхні потреби... І вже тільки тоді сідали за стіл для розмови. Борис Євдокимович завжди говорив тихо, без жестикуляцій, але було чути, як муха пролетить. Якось він звернувся до мене:

— Маю дані про те, що й досі не запущений у роботу хлібозавод...

— Так, Борисе Євдокимовичу, — відповідаю. — Ситуацією я володію. З вини будівельників затримка. Постачальники не підвезли необхідного устаткування...

— Гарно ти говориш. І той винен, і той. А хліб кому потрібен? Людям, твоїм виборцям! Вони ж віддали за тебе свої голоси. А ти ховаєшся то за одного, то за другого. Тут же Возняк сидить, мій референт. Достукайся до нього. Зрештою, до мене добийся!.. А діло мусиш зробити!..

Чесно кажучи, у мене й досі вуха горять, коли згадаю цю розмову.

Було приємно, що Борис Євдокимович не був шаблістом. Налетів, порубав, порозбивав. Це не в його стилі. Глибоке вивчення проблеми, мудра виваженість, вникнення у всі деталі, а вже потім — пропозиції, висновки...

Гадаю, що читачам буде цікаво дізнатися про деякі деталі, пов'язані з приїздом на ЧАЕС та до Славутича першого президента СРСР Михайла Сергійовича Горбачова. Публікації про це були скупі, сухі, грішили загальщиною.

Як відомо, Горбачов перебував у Славутичі в кінці лютого 1989 року. Певна річ, про його приїзд ми дізналися значно раніше. Треба ж готуватися! І ось почали думати, де він зупиниться, куди піде, що захоче побачити. Днів за десять перед цим приїхала бригада готувати страву для Михайла Сергійовича та Раїси Максимівни. Чим займатися людям? Пили горілку, розважалися. Правда, приїздив міністр з метою вирішення питання про продукти: де їх брати? які саме? і скільки? Натякнув, що борщ із пампушками має бути обов'язково. А ми думали, де житимуть президент і його дружина. Підшукали котедж, мобілізували Кизиму, давай, Трохимовичу, не підведи! На першому поверсі має жити він. На другому — вона. Робить туалет йому і їй окремо. Щоб усе блищало. А тут народ валом валить, хоче зустрітися з президентом, поговорити від душі. Куди ж він одразу приїде? Ми самі не знали. Потім скомандували — зустріч відбудеться на протилежному від в'їзду кінці міста. Люди ринули туди. А по трасі в напрямку Славутича мчать шість машин по три у два ряди. Десять через кожних кілометрів п'ять вони перешиковуються. Коли минули Михайло-Коцюбинське, пролунала чергова команда — зустріч відбудеться у школі. От лишенько! Під-

няли на ноги школу. Туди поплив потік шанованих людей, ветеранів війни і праці. Терміново шукали рушники, коровай. Одне слово, все кипіло-вирувало. Аж за кілька хвилин до призначеного побачення ще одна команда — гість хоче спершу зайти до міськради. Захекуючись, всі кинулися туди. Добре, що недалеко. Машиною ж не поїдеш — таке планування. Передислокувалися. Але ж тут марафету належного не навели. Подекуди виднілася грязюка, вода. Проте це не злякало подружжя. Обминаючи калюжі, прямували до приміщення міськради. Подорозі Михайло Сергійович тиснув людям руки, кидав репліки. У кабінеті моєму я хотів, було, проявити джентльменські якості і зняти пальто Раїси Максимівни та повісити в шафі. Але напереріз мені кинувся амбал і відсторонив мене. І раптом Михайло Сергійович кличе мене пальчиком. Підходжу.

— Слухай, у тебе є тут де поспіяти?..

Я розгубився. Ревенко ж попереджував: перевір у першу чергу туалети, щоб там папір, рушнички... А я не встиг глянути... Веду президента до клозету. Все відбулося нормально.

Коротка розмова і знову в автомашині: Михайла Сергійовича чекають на ЧАЕС. У той час, коли делегація входила у приміщення станції, в якихось нетрищах атомного молоха пробігла чи миша, чи порушив спокій пацюк. Спрацювала сигналізація, довелося глушити реактор. Блок, на якому чекали президента, зупинився. Але про це нікому нічирк! Все має бути гаразд. Михайло Сергійович і Раїса Максимівна зі свитою йдуть переходами, цехами, відділеннями, їм розповідають, як працює ЧАЕС, як пильнують за цим висококваліфіковані фахівці, показують схеми, прилади. Мовчать лише про те, що зараз все це не діє. Державні і партійні діячі, академіки і менші клерки теж сприймають усе, як належить. Слава богу, пронесло!

Потім — прес-конференція. Хтось із керівництва каже президентові:

— Ось перший секретар міськкому партії, голова міськвиконкому. Вони найкраще знають становище, вони розкажуть...

— Ім і так дістається. Давайте послухаємо Щербину, Веліхова, Ізраєля...

Під час розмови Михайло Сергійович все ж захотів почути голос з місця:

— Десь тут був перший секретар міськкому, хай скаже слово...

І В. Г. Лук'яненко, і я готувалися до виступу. Намічали подякувати високим гостям, партії і уряду, сказати, що зроблено багато, а потім... є у нас кілька гострих проблем, які не розв'язуються, потрібна Ваша допомога, Михайле Сергійовичу...

Та не так сталося, як гадалося. Від несподіванки В. Г. Лук'яненко зашарівся, тільки й спромігся на банальне: у нас все гаразд, Михайле Сергійовичу, велике спасибі Вам, усім гостям за допомогу і турботу про станцію, про Славутич... Прозвучало ще кілька подібних фраз... Задум провалився, змазався...

Президент дуже поспішав до Києва, там мала відбутися зустріч з партактивом України. Досить швидко він від'їхав.

Підкреслю ще одну деталь. У зв'язку з приїздом Горбачова в нашу зону було кинуто не менше тисячі працівників міліції, переодягнених у цивільний одяг і майже двісті чекістів. І досі дивуюся: навіщо було везти стільки служивих, щоб захистити виразника інтересів народу від того ж таки народу, власного народу?.. Маразм та й годі!

...Минула весна, літо 1989 року. Восени здоров'я моє різко погіршало. Не вилазив із лікарні. До речі, поряд зі мною лежав і Уманець. Його доймав лейкоцитоз...

Чим далі, тим гіршим ставало моє здоров'я. Дуже жаль було розлучатися з містом, яке полюбилося, з містом, якому віддано стільки сил і енергії. Тут жили вже і дружина, і донька. Славутич був моїм. Але я відчував — доведеться виїздити...

Звернувся до Григорія Івановича Ревенка. Той спершу спробував перевести розмову на легкий тон, мовляв, невже не витримаєш, такий молодий і симпатичний. Та коли ознайомився з висновками лікарів, занепокоївся:

— Кепські, брат, справи. Ну, що ж, заслужив ти, дамо роботу в Києві, квартиру...

— Ні, Григорію Івановичу! — твердо сказав я. — Хочу повернутися до Білої Церкви. Там — моя юність, там — мої друзі, знайомі, там — моя душа...

Все це було правдиво, крім одного: добру половину душі я залишив у Славутичі, місті, яке й досі люблю. Коли їду до Славутича, то, піднявшись на міст над залізницею, звідки відкривається панорама міста, відчуваю щем у грудях і часом тепло сльози, що збіжить ненароком по щоці...

Записав С. РЕП'ЯХ.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

З НОТАТОК ПРО ПРАДІДА О. П. ДОВЖЕНКА—

ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА

У ті грізні зимові дні Велика Вітчизняна війна стрімко повертала голоблі на Захід. Радянська Армія звільняла окуповану ворогом Україну. Живі зустрічали живих, Уклонялися пам'яті тих, хто загинув у фашистських катівнях.

У визволеному Києві розшукав свою матір і Олександр Петрович Довженко. Звідти він привіз її до себе в Москву. А вже 15 грудня 1943 року занотував:

«Сьогодні мати довго розповідала про батька, діда, прадіда, прабабу...».

То була її гірка сповідь про тяжке минуле. Те минуле, в якому всі Довженкові предки «прожили свій вік нещасливо».

Видатний український митець тоді вже думав про написання автобіографічної кіноповісті і, слухаючи розповідь матері, немовби воскрешав у пам'яті історію свого роду.

Прадід Тарас теж займав у ній своє місце...

Дід, прадід, предки Григорій, Карпо — звідки вони, якого, так би мовити, кореня? У творчій спадщині Олександра Петровича відповіді на це не знаходимо.

Зате дає її відомий дослідник народної культури північно-східної України Ю. С. Виноградський. За його свідченням, предки Олександра Петровича прибули в Сосницю з Полтавщини.

Услід за Юрієм Виноградським сучасні довженкознавці С. П. Плачинда, В. Г. Дончик, С. Л. Коба та інші стверджують, що сталося це на початку XVIII століття. Саме тоді, коли людність Сосницького повіту тісно пов'язувала свої економічні проблеми з півднем Чернігівщини та Полтавщиною.

Туди на продаж відправлялися дошки, різноманітний посуд, а звідти на північ замість сохи поволі наближався залізний плуг, появлялися сільськогосподарські машини, знаряддя.

Центром виробництва дерев'яного посуду було в Сосницькому повіті село Тихоновичі. Чумаки, які приїздили з Полтавщини, там за овес і сіль щороку вимінювали близько тисячі возів дерев'яного посуду, джки, ночви, ковганки, барила, колеса, дошки. Деякі з чумаків, улодобавши Придесення, оселилися в цих краях. Отже, в тому числі був хтось і з предків Довженка. А найдавніший — Карпо, що про нього збереглися записи в документах — народився в Сосниці не пізніше 60-х років того ж таки XVIII століття.

У світлі цього існує досі твердження О. Т. Гончара, що «Довженко і рід його, починаючи від далеких пращурів, — типові сіверяни» і що вони «могли бути дружинниками князя Новгород-Сіверського», відверто кажучи є нічим іншим, як усього лиш літературно-художнім домислом.

За тими ж документами, син Карпа Довженка Григорій народився в 1786 році. А Григорійів син Тарас — у 1812-у.

Сини Григорія, внуки Карпа мешкали в Сосниці якраз у тій її частині, де жили чумаки Павло, Мусій, Митрофан та інші Довженки. Називалась вона Покровським Заріччям. Там проходив шлях на Борзну. Ним чумаки виїздили на південь.

Отже, Тарас Григорович, так би мовити, зарічанський. Хоч є відомості, що спочатку він жив на В'юнищі, потім переїхав на Заріччя».

Від Тараса бере початок і сосницьке прізвисько всіх Довженків — Тарасовичі.

«У той час...», — читаємо спогад С. О. Литовчика, — Довженків ніхто на прізвище не називав. Спитай: де живе Семен Довженко? Довго думатимуть, а то й не скажуть».

А спитай: де живе Тарасович Семен (син Тараса — В. П.) чи Тарасович Петро (син Семена — В. П.)? Кожен скаже».

За наявними свідченнями, портретні риси прадіда Олександра Петровича Тараса вимальовуються вже на період його глибокої старості. Було йому тоді років дев'ятьма чи сто. Був він весь білий, середній на зріст, рівний, тонкий. Мав сиву вицвілу бороду, привітні очі, натружені з мозолями руки. Ті руки, які «нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові, а «знали труд і мир, щедроти й добро».

Взимку прадід не виходив з хати. Зате влітку часто й подовгу сидів під грушею, або ж грівся під сонечком на траві.

Носив він, пригадують, подертий картуз чи шапку, драні чоботи, постולי, старі розтопані валянці, штани з пофарбованого полотна. Мав овечий кожух.

На Заріччі була в Тараса стара велика хата з двома коморами, садок, близько десятині землі. Взимку хату й хліви заносило снігом, а весною — заливало водою. Після води хата сохла все літо, і внизу її стінах постійно росли гриби.

Прадід Тарас був чудовим оповідачем. Як домашній наставник, він відіграв неабияку роль у дитинстві Сашка. На відміну від народних утішок пісенного типу, його численні усні примовляння, що мали розмовно-заспокійливий характер, постійно заворожували малого.

Звернімось до «Зачарованої Десни».

«— Цить Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, — пише О. П. Довженко, — коли я починав чогось там ревти, — не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдем на сінокіс на Десну, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки такі ніжні...

І я — читаємо далі, — тихенько, самими кінчиками пальців, одривався од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки».

Прадід, як бачимо, вміло пробуджував у Сашкові любов до природи, до її таємниць і дивної неповторної краси. І хоч мати іноді дорікала, що «колись давно, ще за старих часів», змій носив уночі йому гроші в трубу, хлопець ніколи не пов'язував з його образом якихось нечистих сил. Він твердо вірив у Тарасову ширість і благородність, у непричетність до міфів своєї забобонної матері.

У «Зачарованій Десні» Сашків прадід Тарас, мабуть, тому й виступає як уособлення народної мудрості, душевної щедрості і простоти.

Прадід був чумаком, знав багато різних чумацьких історій, а, крім усього, був охочий до співу. Отже, постійно викликав до своєї особи неабиякий інтерес.

З сусідами і своєю дружиною Марією жив мирно. Любив господарство, худобу, землю. На Заріччі мав дві корови, коней, свиней. Все збирався добре пожити в достатку, але так сіромаха й помер у старій своїй домотканій свиті, не розбагатівши.

Маючи двох синів — Семена й Самійла, Тарас Григорович тривалий час жив з ними під одним дахом і тільки згодом, вже як женився й молодший, відділив старшого — допоміг Семену побудуватись на В'юнищі.

В'юнище, що взяло собі назву від річки В'юнки, нині злилося з Сосницею. А тоді вважалось окремим населеним пунктом — передмістям повітового центру. І в ньому, поблизу давно відомих сосницьких п'яти кутів, з'явилась немудра селянська хата, що виросла, «як печериця, між грушею і погребом».

«Не змовчалися в ній ніхто й ніколи заволодівати світом, — напише потім про цю оселю О. П. Довженко, — чи поневолювати сусіда, не було в ній бучних бенкетів, ні великих урочистих зустрічей, не грали органи, ні оркестри в її тісних стінах і не засідали далекорозумні дипломати. Не було в ній, будемо говорити, щастя, не було тривалих радощів. А було в ній плачу і смутку багато і вельми багато журби...».

У тій хаті й народився свого часу видатний український митець.

Прадід подеколи жив там у сина Семена. Але найбільше йому подобалось на Заріччі.

За існуючими відомостями Тарас Довженко майже нічим не вирізнявся серед інших сосницьких старожилів. Ні багатством, ні розумом, ні хоробрістю. Зате, будучи втіленням совісті й честі роду, він глибоко поважав людей, а люди віддячували йому тим же.

Ця риса передалася в спадок і його великому внукові, геніальному автору «Зачарованої Десни».

Віталій ПРИГОРОВСЬКИЙ.

БОГДАН—БОГОМ ДАНИЙ

400 років тому народився Богдан Хмельницький — один із найвидатніших синів нашого народу, творців української державності.

Носив він прозоре і символічне ім'я, котре означає «богом даний». Це ж чи подібне значення мають, до речі, імена у багатьох народів світу — Теодор, Федот, Тодос, Феодосій, Федір, Дорофій, Досифей, Ганнібал, Гудайберген, Алаверди, інші.¹

Проте, як відомо, Хмельницький мав ще й ім'я Зиновій. Як стверджував у 1834 році відомий український вчений, перший ректор Київського університету Михайло Максимович, Хмельницького звали саме цим іменем, а ім'я Богдана він одержав від «народу свого».²

Масою також авторитетну думку історика Івана Крип'якевича, який, посилаючись на документи, свідчив: «Ім'я Хмельницького Богдан — було народною формою церковного імені Теодор; Хмельницький був іменинником 27 грудня в день Теодора Навчертанного, Духовенство, а також козацька старшина в урочистій обстановці називали Хмельницького Зиновієм; мабуть, це було його друге ім'я, як бувало в ті часи, але сам Хмельницький ніколи не підписувався Зиновій, а лише Богдан».³

Отож Богдан... Не пощастило цьому давньому дохристиянському імені, з огляду на своє язичницьке походження, потрапити до православного календаря, на відміну від римо-католицького, ні за життя Хмельницького, ні пізніше. Мовознавець, професор Київського університету Алла Коваль в одній зі своїх праць наводить такий дивний запис із XVII століття: «Козак Богдан, а имя ему бог весть...».⁴ Суть цих слів очевидна — ім'я справжнім не вважалось.

Та все ж у Богдана Хмельницького було чимало тезок-сучасників. Звернемося за підтвердженням до Чернігівської переписної книги 1666 року — цінного джерела з української історіографії, яка досьогодні залишалася поза увагою дослідників нашої минувшини.

Власне, і відкривається книга цим іменем: «Город Чернигов, а в нем: мещанин Богдан Кирилов, детей у него три сына — Тихон да Матвей да Лаврин, торговою человеком...».⁵ У Чернігові серед багатьох чоловічих імен зустрічаємо також міщан Захара Богданова,⁶ Тимофія Богданова⁷ та Богдана Федорова,⁸ довідуємося про професії багатьох з них: Кузьма Богданов — «кожевник»,⁹ Богдан Кононов — «резник»,¹⁰ Андрей Богданов — «котляр»,¹¹ Богдан Васильєв — «швец».¹² У крамаря Ісака Григорьєва «два сына: Юрия да Богдан».¹³

Не дуралися цього не церковного імені й в інших куточках тодішньої Чернігівщини: у місті Любечі жив «мещанин Богдан Игнатов»,¹⁴ у місті Седнівці «Богдан Петров»,¹⁵ у селі Смичин селянин Сидір Богданов обіймав посаду війта.¹⁶ Селянами були також Іван Богданов¹⁷ із села Петрушина та Богдан¹⁸ (по батькові чи прізвищу у рукописі книги не прочитується) із села Янівки, а «бобыль Данила Богданов»¹⁹ із села Чортотришки.

У часовій площині 1666 року, як бачимо, відбилися імена трьох поколінь людей. Найбільше носіїв імені Богдан серед представників старшого покоління, котрі жили в один час із Хмельницьким. Майже стільки ж їх і серед чоловіків середнього покоління, власне тих, кого внесено до Переписної книги, як господарів міщанських та селянських дворів. Зовсім мало Богданів в числі дітей останніх. Очевидно, це пояснюється певною тенденцією зменшення кількості не церковних імен (скажімо, й таких виразно язичницьких, як Ждан, Хотян, котрі зустрічаються у Книзі).

І все ж ім'я Богдан, завдяки авторитету і заслуженій славі Хмельницького, здобутими ним ще за життя, уподовж майже трьох з половиною століть зостається в лошані нашого народу, давно стало символом, що відповідає змісту імені — «богом даний».

Володимир САПОН.

Джерела і література:

1. Коваль А. П. Життя і пригоди імен. — К., — С. 90.
2. Цит. за: Коваль А. П. Вказана праця. — С. 32.
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 66—67.
4. Коваль А. П. Вказана праця. — С. 32.
5. Центральний державний архів давніх актів Росії. — Ф. 124. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 17.
6. Там само. — Арк. 21.
7. Там само. — Арк. 30 зв.
8. Там само. — Арк. 42 зв.

9. Там само. — Арк. 69.
10. Там само. — Арк. 49 зв.
11. Там само. — Арк. 56 зв.
12. Там само. — Арк. 26 зв.
13. Там само. — Арк. 26 зв.
14. Там само. — Арк. 232.
15. Там само. — Арк. 297.
16. Там само. — Арк. 327 зв.
17. Там само. — Арк. 123.
18. Там само. — Арк. 208.
19. Там само. — Арк. 128.

СВІДКИ МИНУЛОГО

Вирує навколо нас життя. «Швидкоплинний час», — інколи думаємо ми. Ще більше думаємо про це, коли розглядаємо предмети, які дійшли до нас з глибини століть. А їх, зокрема, монети, а іноді й цілі скарби знаходять при оранці полів, копанням ям, прокладанні каналів і траншей.

У другій половині XIX століття Чернігівською губернською архівною комісією було зареєстровано до 80 випадків таких знахідок на території нашого краю. Вони є свідками багатьох подій в історії держав і народів, про які немає письмових згадок.

Перший грошовий знак був карбований у V столітті до нашої ери в стародавньому Римі. Ще в глибоку давнину жителі нашого краю вели торгівлю з ним. Про це розповів скарб, знайдений в 1873 році в селі Пашково, недалеко від Ніжина. Разом з іншими коштовностями тут було 1312 римських срібних монет часів правління Юлія Цезаря, Нерона, Доміціана, Трояна, інших римських імператорів.

У пізніші часи наші предки підтримували торгів з'язки з народами Близького Сходу. Про це розповіли два скарби, знайдені в 1875 і 1897 роках в селі Яриловичах Городнянського повіту. Знайдені тут арабські монети датуються 21—628 роками нашої ери.

Великий, складний і цікавий шлях розвитку російської монети, вклад якої у світову грошову систему досить значний. Географія скарбів, писемні джерела свідчать про те, що до кінця X століття Київська Русь не мала своєї монети. Про перші вітчизняні карбовані грошові знаки розповідають нам скарби, знайдені в 1852 році на Ніжинщині. Викопані тут монети належать до 988—1157 років.

Феодална роздрібленість, татаро-монгольська навала зруйнували господарське життя країни. Багатства, створені працею місцевого населення, текли до рук золотоординських ханів. Ширилися повстання проти них. У 1283 році виступили проти монголо-татар жителі нашого Присейм'я.

У період національно-визвольного піднесення наш народ прагнув відновити перервані давні економічні зв'язки з слов'янськими народами. Про це свідчить скарб, знайдений селянами в 1875 році на території села Обмачева. У ньому було 30 працьких грошів, карбованих у 1305—1306 роках чеським королем Вацлавом II.

У час, коли карбувалися монети, роль грошей на Русі відігравали гривні. Зокрема, одна з них, у вигляді іконки-медальйона, була знайдена в 1821 році в Чернігові. Дослідження їх показали, що вони були декількох видів: нашийні, вагові, а потім і грошові.

Звільнення від татарського гніту, економічне піднесення сприяли розширенню торгівлі зв'язків. Так, у Новгороді-Сіверському в 1901 році були знайдені срібні монети Московського князівства і міст Пскова та Новгорода XIV — початку XV століть.

Поступово виникали дрібні грошові одиниці. Уперше на Русі відкарбував із злитку рубля сто денежок Дмитрій Донський. Звідси й сучасні «рублі», «деньги».

З утворенням централізованої Російської держави на початку XVI століття, з розширенням економічних зв'язків, в 1534 році за указом Івана IV (Грозного) карбується нова, загальнодержавна монета з зображенням на лицьовій стороні вершника з списом. Звідки походить і сучасна назва — копійка, від слова «копье».

Своєрідним був грошовий обіг на території сучасної України. Тут, крім литовських і польських грошей, в обігу знаходилися монети майже всіх країн Європи: талери, шеляги тощо.

З приєднанням України до Росії царський уряд замінює польські гроші на російські. Але ще тривалий час в Україні була поширена велика кількість закордонної валюти.

Дальший економічний і культурний розвиток вимагав корінних змін в монетній справі. Реформою за Петра I була створена нова грошова система, на відміну від вагової, на десятичній основі. Суть її в тому, що копійка відноситься до основної грошової одиниці, як один до ста, решта ж номіналів, що знаходяться між ними і поза ними, тобто монети вартістю більше карбованця, мають другорядне значення і при підбиранні визначаються тільки арифметичним розрахунком.

По цьому принципу вперше в Росії була винайдена канцелярська ррахівниця.

Реформа відбувалась протягом двадцяти років. Нова російська монета полегшувала розрахунки, робила легшими торгівлі зв'язки.

У процесі розвитку торгівлі виявилось, що платіжну функцію всередині країни можуть виконувати знаки, що не мають самостійної вартості. У 1769 році були випущені перші російські паперові гроші.

Володимир ЗАДКО.

ПОВЕРНЕННЯ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА

У музеї М. Коцюбинського 30 вересня цього року, в межах «Дня Софії», та науково-практичної конференції «Спадщина Софії Русової та її значення в духовному і національному відродженні України», проведеного Чернігівським відділом Союзу Українок, на якій йшла мова про видатного педагога, професора, члена Уряду Української Народної Республіки, одну з фундаторок Союзу Українок, Софію Русову та її педагогічне вчення, відбулася презентація Чернігівської міської організації Педагогічного товариства імені ще одного видатного педагога та ще одного нашого земляка — Григорія Ващенко.

Видатний український педагог, професор Григорій Ващенко народився 23 квітня 1878 р. в селі Богданівці, що на Прилуччині (нині — Чернігівська область), в старій козацькій родині. Помер в Мюнхені (Німеччина) 2 травня 1967 року.

З природи м'який і мрійливий, побожний і віруючий, Григорій бажав стати священником і навчався в духовних семінаріях в Ромнах і в Полтаві, де в той час давали міцні знання і непогану освіту. Тут під впливом творів Т. Шевченка, Л. Українки та інших класиків української літератури в нього пробуджується національна свідомість і Григорій навіть пробує свої сили у поезії та літературній прозі українською мовою, а знайомство з такими видатними в майбутньому політичними і суспільними діячами, як, наприклад, Симон Петлюра, ще ефективніше формує світогляд юнака. Проте подальше навчання у духовних навчальних закладах тодішньої Росії розчарувало молодого Ващенко, бо вже у Московській Духовній Академії він яскраво побачив забриханість і скептицизм, безвір'я та цинізм священників православ'я московського зразка. Закінчивши Академію, Григорій не схотів бути священником і з 1903 року починає вчителювати в Полтавській Єпархіальній жіночій школі.

Революція 1905 року застає Ващенко викладачем Полтавської комерційної школи, але за його симпатії до революціонерів проти московського самодержав'я його переслідують і молодому викладачеві доводиться кілька разів переїжджати — то в Росію, то на Поділля — і лише у 1912 році він знову має змогу повернутися до Полтави, де продовжує викладацьку діяльність і в комерційній школі, і в духовній семінарії, і в жіночій гімназії. Ставлячись творчо до роботи вчителя, Ващенко цікавиться науковими розробками з педагогіки та психології. Зокрема, великий вплив на нього в цей час мали роботи видатного вченого, лікаря-педагога і психолога Петра Лестафта.

Революція 1917 року, створення Української Центральної Ради поставили перед шкільництвом нові завдання і, перш за все — розбудови національної системи освіти. Уряд молодой України в ті важкі часи розумів важливість цього завдання і повсюдно створював курси перепідготовки вчителів. Як лектор на таких курсах у Полтаві, Прилуках, Ромнах Григорій Ващенко наполегливо працює над піднесенням рівня національної свідомості і патріотизму вчителів та викладає новий зміст в програму навчання та виховання молоді. У кінці 1917 року він стає лектором Полтавського Учительського інституту, а з 1918 року — доцентом психології Полтавського Університету.

Відданість справі свого народу та його державності, незламність у світоглядних національно-релігійних переконаннях Григорія Ващенко зустрічали як підтримку з боку студентів, так і глибоку приховану ворожнечу з боку викладачів — росіян та зденационалізованих українців-«малоросів». Ці люди не пропустили зручного моменту і коли в серпні 1919 року Полтавщину окупували денікінці, «мазепинця» Ващенко заарештовують і лише чудом він уникає розстрілу.

Та ось громадянська війна закінчена. Ващенко продовжує педагогічну діяльність, хоч дедалі більше переконується, що нова, тепер вже комуністична, влада зовсім не

зацікавлена у збереженні душі українського народу, його споконвічних традицій, мови та культури. Навпаки, прикриваючись новою ідеологічною машкарою, російський імперіалізм продовжує свою колонізаторську, русифікаторську діяльність ще з більшою жорстокістю та неприхованим цинізмом.

Деяке полегшення принесли роки так званої «українізації», а фактично — де-русифікації України. У цей час Ващенко стає професором педагогіки і завідуючим кафедрою педагогіки у Полтавському педагогічному інституті, керівником аспірантської групи, видає свою педагогічно-дидактичну працю «Загальні методи навчання», яка стала підручником всіх учбових закладів в Україні.

Та репресії проти української інтелігенції не забарилися. Вже 1933 року праці Ващенко вилучають з ужитку і знищують як «буржуазно-націоналістичні», а їх автора звільняють з роботи і на нього заводять «справу». Лише втеча з України в Росію та робота в Сталінградському педагогічному інституті врятувала Ващенко в той момент. Повернутися в Україну йому вдається тільки 1940 року.

Прихід німецького окупанта в Україну застав Ващенко в Полтаві, де він знову працює, стає редактором газети «Полтавське Слово», поскільки вище шкільництво було припинене. Але, не побажавши відступати на Схід із «переможною» Червоною Армією, він не чекав добра і від її повернення. Тому 1944 року педагог Григорій Ващенко виїжджає з України на Захід, а невдовзі стає професором Українського Вільного Університету у Мюнхені, де і пропрацював решту свого, такого непростого, життя. Саме тут, на землі Баварії, було написано найбільше праць Ващенко, які і склали основу його педагогічної та виховної системи. Серед них — «Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру», «Загальні методи навчання», «Основи естетичного виховання», «Завдання виховання української молоді», «Виховання мужності і героїстів», «Виховання любові до Батьківщини» та багато, багато інших.

Широта кругозору Г. Ващенко, його фундаментальне знання української історії і розвитку етнопсихології українського народу дозволили йому стати на високий ступінь в трактуванні педагогічних проблем під кутом вирощування молодого покоління у відповідності з психоструктурою українця, збудованої протягом століть. Г. Ващенко, високо цінуючи людську гідність, неодноразово підкреслює, що в перенесенні на народ вона дає поняття національної гідності, втрата якої в народних масах веде до звиродніння народу, який стає логноєм для поневолювачів. Навпаки, наявність національної гідності в народі надає йому стійкості і витривалості й веде до героїзму, якщо нація в небезпеці.

Велику увагу Григорій Ващенко приділяв формуванню світогляду українця, основанийому на релігійному, ідеалістичному світоспринятті. Показуючи, що матеріалізм як філософія, є чужий українській духовності, Ващенко доводить, що прийняття його за свою філософію, ми перестаємо бути собою, втрачаємо своє національне самобутнє «Я».

Мету життя людини, а отже, і мету всього виховного процесу, Григорій Ващенко формулював, як службу Богові і Україні. І ця служба полягає, перш за все, у виконанні найважливішої заповіді — любові до ближнього: любові до членів родини, до роду і народу, до всього людства. Але людство в своєму розвитку сформувало національні спільноти — нації, — які живуть на своїх територіях, зберігають і боронять їх і своїх членів. До найважливіших ознак нації належать мова і культура, які стають ніби душою нації. Життя нації залежить від її спроможності захистити себе від зовнішніх агресорів та внутрішніх хвороб. Такий імунітет дають здорові традиції, що передаються з роду в рід і творять національну пам'ять: «Любити Україну — її природу та звичаї». Але найбільш успішною формою захисту для нації є її власна незалежна держава. Усвідомлення цієї істини спонукає членів нації до тісної солідарності і служби їй. Така є логіка національно думачої людини, таким є ващенківський імператив виховання «Бог і Україна».

Велику роль у вихованні приділяв Г. Ващенко молодіжним організаціям, які мають тісно співпрацювати зі школою і з родиною. Завданням їх, крім виховання патріотизму, має бути плекання винахідливості та творчості.

Наче зазираючи у наш сьогоднішній нелегкий день, Григорій Ващенко застерігав своїх учнів перед легковаженням проблеми посткомуністичного суспільства, в якому залишається ще багато намулу комуністичної системи, який доведеться прочищати протягом довгого часу. Це стосується в першу чергу освітньо-виховної ниви, де комуністична система запустила глибоко свої стереотипи. Позбутися їх буде чи не найважчим завданням нових педагогічних кадрів, але ці нові кадри теж ще треба виховати.

Поданий вище короткий огляд педагогічних поглядів нашого видатного земляка свідчить про актуальність для сучасного стану освітнього процесу в Україні як педагогічної системи Григорія Ващенко, так і його виховного ідеалу. Зараз, коли старі ідеологічні схеми розвіялися вітром історії, вчитель, — навіть той, який щиро хоче працювати на ниві української освіти, не кажучи вже про тих, хто свідомо ухиляється від нових підходів, ховаючи свою нездатність або небажання за дешевою дема-

гогією, — не має чітких, науково обґрунтованих рекомендацій щодо ведення виховної роботи в нових умовах. Тому сьогодні педагогічна спадщина Григорія Ващенко — неоціненний скарб для вчителів, вихователів дитячих садків, для студентів педінститутів. А оскільки держава, зайнята економічними проблемами, не спроможна зараз приділити належну увагу питанням освіти та виховання, створення Педагогічного товариства імені Григорія Ващенко, яке бере на себе пропаганду поглядів та педагогічної системи видатного педагога, видання та поширення його праць, є надзвичайно на часі.

Побажаємо новоствореному Товариству всіляких успіхів, на освітній ниві!

Раїса РЕШЕТНИК.

ДРАГОМИРОВ НА ДУНАУ

Цього року виповнюється 165 років з дня народження видатного воєначальника, уродженця Конопотщини, Михайла Івановича Драгомирова. Про його життя і діяльність написано досить багато, тому варто обмежитись одним епізодом, який чомусь майже не цікавив дослідників. Автор має на увазі блискучу операцію російських військ у російсько-турецькій війні 1877—1878 років — форсування Дунаю, яка була здійснена під командуванням нашого земляка.

Ця війна залишила слід у світовій історії, як війна, під час якої балканські народи отримали незалежність від Туреччини. Формальним її початком став оголошений 12(24) квітня 1877 року царський маніфест, згідно з яким в той же день російські війська перейшли румунський кордон. Метою війни оголошувалось покращення долі християнських народів, які знаходилися під турецьким гнітом.

Після переходу румунського кордону російські війська рушили в напрямку Дунаю. Просування військ гальмувалось весняним бездоріжжям і слабкістю румунської залізниці, котра унеможливила заплановані перевезення військ. Лише в двадцятих числах червня розгортання Дунайської армії можна було вважати закінченим. Після цього розпочалась підготовка до форсування Дунаю. Фактичним керівником цієї операції був генерал-майор М. Драгомиров. На той час він був уже відомим теоретиком військової справи, займав посаду командира 14-ї піхотної дивізії. Ця операція була для нашого земляка чудовою можливістю перевірити свої теоретичні погляди на практиці. Тому в переддень воєнних дій М. І. Драгомиров писав із Зімніци: «Пишу перед великим для мене днем, де з'ясується, чого варта моя система виховання і навчання військ і чи варті ми обое, тобто я і моя система, чого-небудь». Цікаво, що більшість призовників у частинах, підпорядкованих нашому землякові, були з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Згідно з планом ведення війни форсування Дунаю було заплановано в районі Сістово. Остаточне рішення було прийняте на нараді в Турну-Магуреллі 22 червня. Згідно з ним форсування Дунаю повинно було початися в ніч з 26 на 27 червня (ці і всі наступні дати — за новим стилем, прим. — І. Л.) у Зімніци-Сістово. Наступ доручено очолити М. І. Драгомирову з його дивізією, посиленою кількома іншими підрозділами. По закінченні форсування біля Зімніци-Сістово повинен бути наведений міст і проведена переправа інших військ головних сил Дунайської армії.

Особливу увагу М. І. Драгомиров звернув на збереження повної таємниці місця і часу форсування. Практично всі накази і розпорядження про переправу віддавались лише усно. Навіть понтонним батальйонам не було дано письмового маршруту, і до місця переправи їх вів офіцер штабу армії. Всім особам, які безпосередньо не брали участі в операції, місце, і час формування або взагалі не повідомлялись, або повідомлялись в останній момент. З загальними положеннями переправи, без повідомлення місця і часу, генерал-майор Драгомиров ознайомив командирів частин своєї дивізії ще 24 червня, але остаточно вказівки дав лише вранці 26 червня і до того ж командирам лише тих підрозділів, що були призначені в склад першого рейсу десанта.

Розподіл на посадку всієї дивізії М. І. Драгомиров провів лише о 17 годині 26 червня. Із складу головної квартири (штабу — прим. І. Л.) пункт і час форсування знала дуже обмежена кількість осіб, навіть царю Олександру II точний пункт форсування був повідомлений лише о 12-й годині 26 червня. Призначені для переправи війська підводились до районів дислокації тільки в ніч на 26 червня, до того ж вони розташовувались в Зімніці так, щоб ні в чому не змінити її звичайний зовнішній вигляд. З цією метою було заборонено встановлювати палатки, війська розташовувались в садах і за будинками або кущами, особливо ретельно були сховані від спостерігачів з південного берега Дунаю артилерія, понтони і обози. Весь район розташування військ перед форсуванням був оточений, щоб не допустити проникнення у нього турецьких шпигунів. Вихід із цього району до Дунаю для водопою і купання був дозволений лише невеликими партіями по черзі.

Ознайомлення командного складу Волинського полку, котрий повинен був першим переправлятися, з місцевістю південного берега Дунаю в пункті майбутнього форсування М. І. Драгомиров з метою збереження таємниці провів із саду своєї квартири, яка для цього була вибрана в зручному для спостереження місці, звідки Драгомирову вдалося добре ознайомити офіцерів полку — до командирів рот включно — з пунктами посадки, висадки, із шляхом руху понтонів і районами дій після висадки, і в той же час нічим не видати туркам проведеної таким оригінальним чином рекогносцировки. Нарешті, з метою збереження таємниці форсування, ремонт доріг і наведення мосту через протоку біля Зімниці були зроблені лише в ніч з 26 на 27 червня.

Перед початком висадки наш земляк звернувся до особового складу військ із словами: «Брати, нам випала доля першими переправитись через Дунай. На нас дивиться вся Росія. Пам'ятайте, брати, для нас немає вибору: або через Дунай, або у Дунай».

27 червня о 2-й годині ночі несподівано для ворога передові частини російських військ на веслових залізних понтонах під прикриттям темряви розпочали переправу. Турецькі аванпости помітили понтони першого рейсу вже недалеко від берега. Розпочався обстріл, були запалені вогні на сигнальних стовпах, і до місця висадки російських військ по тривозі рушили турецькі війська від Сістова і Вардена. З настанням ранку вогонь противника посилювався. З підвищення стріляли ледве не впритул по припливаючих до берега понтонах. У відповідь з північного берега Дунаю відкрила вогонь російська артилерія. На неї було покладено вирішення особливо важливого завдання — забезпечити успіх переправи і вести боротьбу з турецькою артилерією. З цим завданням російські гармати справились блискуче. Такий успіх досягнутий завдяки тому, що російська артилерія була ще напередодні зорієнтована на боротьбу з турецькою і зайняла на північному березі Дунаю вигідні позиції.

Першим солдатам, які висадились на протилежному березі, довелося забиратись на круті схили, підсаджуючи один одного. Наступні підрозділи 14-ї дивізії у впертому бою допомогли закріпити і розширити плацдарм на південному березі Дунаю. У кінці другого — на початку третього рейсу на південний берег переправився Драгомиров із своїм начальником штабу, начальником 16-ї піхотної дивізії генерал-лейтенантом М. Д. Скобелевим і з ад'ютантом головнокомандуючого. Після того, як на плацдармі була зосереджена значна кількість військ, Драгомиров поставив завдання розширити його. Михайло Іванович прийняв рішення оволодіти сістовськими висотами, наступ на які розпочався об одинадцятій годині ранку. До третьої години дня Сістова і висоти, що його оточували, були захоплені російськими військами. На цьому закінчилась блискуча операція по форсуванню Дунаю. Стратегічне значення цієї операції було величезне: Дунайській армії відкривався шлях у Болгарію. Вдале подолання водної перепони дало можливість переправити армію в чверть мільйона чоловік при незначних втратах (800 чоловік).

Фахівці, що вивчали досвід форсування Дунаю російськими військами, зазначали, що призначення М. І. Драгомирова керівником десанту виявилось винятково вдалим. Михайло Іванович був чудово знайомий з теоретичним аспектом цієї справи — йому належала праця «Про висадку десантів у стародавні та новітні часи». Втілення його поглядів у життя закінчилось, як було зазначено вище, блискуче. Відзнакою нашому землякові стало нагородження Георгіївським хрестом третього ступеня. Михайлові Івановичу також було присвоєно звання генерал-лейтенанта.

XIX століття не знає іншого прикладу переправи такої кількості військ вночі через велику річку під вогнем противника. Досвід форсування російською армією Дунаю до наших днів вивчається у військових академіях багатьох країн, як блискучий приклад форсування водної перепони великою кількістю військ.

А війна продовжувалась. Наступною блискучою сторінкою російського бойового мистецтва стали бої на Шипці. У них брала участь і 14-та піхотна дивізія під командуванням М. І. Драгомирова. На жаль, участь нашого земляка у цих подіях була недовгою — під час боїв 24—26 серпня 1877 року Михайло Іванович був поранений у ногу і відправлений на лікування. Тяжке поранення спричинилось до того, що наш земляк на все життя залишився кульгавим.

Проте і порівняно недовга участь Михайла Івановича у цій війні залишила слід у серцях болгарського народу, якому генерал допоміг звільнитись від турецького гніту. Достатньо сказати, що два болгарських села — у Великотирнівському і Перницькому округах — носять ім'я Драгомирова. До речі, разом із драгомирівцями у боях брали участь і бійці 13-го Нарвського гусарського полку під командуванням полковника Олександра Олександровича Пушкіна — сина великого російського поета.

Виходячи з вищенаписаного, можна було б гадати, що Михайлу Івановичу судилася в Конотопі нев'яуча слава. Проте сталося інакше — багато років тавро «за-

пеклий монархіст», «реакціонер» заважало справжньому визнанню його заслуг у військовій справі. Приємно зазначити, що останнім часом становище поступово змінюється — вулиця, де стоїть будинок видатного генерала (сьогодні там розташована станція швидкої допомоги) отримала назву Драгомирова, в періодиці (аж до «Красной звезды» включно) з'являються публікації про нашого земляка, а немовби в честь 115-річчя операції, про яку йшлося вище, коло будинку, де жив Михайло Іванович, з'явився пам'ятник генералу Драгомирову, як символ того, що Конотопщина багата видатними людьми.

Ігор ЛИСИЙ.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В ЧЕРНІГОВІ

Магдебурзьке право — надання містам широкого самоуправління — типовий елемент західно- і східноєвропейської історії. У середні віки воно було розповсюджене майже по всій Європі. Зародження цього права пов'язують з німецьким містом Магдебургом, яке здавна вважалося «вільним містом». З захопленням Польською державою українських земель це право надавалося з метою якомога міцніше закріпити міста за собою. Першим містом України, що отримало самоуправління, був Львів. Це сталося у 1356 році. Магдебурзьке право надавалося містам під впливом у першу чергу міркувань економічного характеру: воно приводило до збільшення чисельності міського населення взагалі і ремісників та купців зокрема. Крім цього, здійснюючи цей захід, Польська держава намагалась також залучити на свій бік різними пільгами і перевагами симпатії міського населення, утворивши з міщан слухняний, відданий їх інтересам прошарок.

З 1618 року, коли Чернігівщина була включена до складу Польської держави, спочатку в Чернігові мало місце замкове управління на чолі з комендантом, але невдовзі, в 1623 році, Чернігів отримав від польського короля Сигізмунда III привілей на Магдебургію в ньому. Зокрема, зазначалось: «сей город пограничный Чернигов находится на месте, выгодном к обороне, положением и стенами не только сам нападения неприятельские отражать, но и границам коронным зацитою быть может, желаем того, дабы как наибольшее оной укреплялся, расширялся и украшался... а дабы в нем люди, особливо купечественные и всякие собирались, право магдебургское по примеру других городов наших упривилегированных всем тем, которые в городе нашем Чернигове или в предместьях города живут и впредь жить будут, надаем, призволяем и сею привилегиею нашего вечного утверждаем». Магдебурзьке право Чернігову було також підтверджене в 1634 році Володиславом IV і в 1650 році Яном Казиміром. У зв'язку з наданням Чернігову магдебурзького права, в місті було створено місцевий орган самоуправління — магістрат на чолі з війтом. Першим чернігівським війтом став шляхтич Ян Куновський, який виконував одночасно і обов'язки коменданта фортеці. У магістраті (ратуші) засідали райці (радники), які здійснювали адміністративне управління міщанами. Але права магістрату не розповсюджувались на солдат місцевого гарнізону, козаків, духовенство, українську і польську шляхту. Деякі феодали мали на території Чернігова непідвласні магістрату земельні володіння, так звані юридики. У міському суді правили лавники, присяжні, які обиралися з числа міщан.

Мешканцям міста надавались певні привілеї. Насамперед міщани (купці, ремісники й інший люд міської кондиції) звільнялися як своїми особами, так і майном від іншої юрисдикції і підкорялися тільки магдебурзькому праву. Місту було надано збічні земельні території, які служили джерелом прибутків. Чернігівським міщанам також дозволялось організовувати «всякие торги и купли разные», що, як правило, здійснювались на ярмарках. Міщани також звільнялися від ряду повинностей: підводної, обов'язку ходити на рибну ловлю для старост, від військового постюю. Крім того, надавались можливості «всякому мешанину... меди, пива варить, солоди робить, горелку курить... всякому мешанину черниговскому... за две мили вниз и вгору от города... рибу ловить» та ін.

Але, незважаючи на такі пільги й привілеї, в Чернігові існували певні обмеження самоуправління. Так, службовці місцевого магістрату не обиралися, а призначались королівською адміністрацією. Право призначати війта мав лише польський король, і війт призначався в більшості випадків з числа польських шляхтичів. Поляками за походженням були, як правило, й всі чиновники. За чернігівськими міщанами закріплювалися певні податки і повинності. Так, вони повинні були «солоди и всякий хлеб в мельницах Его королевских молоть и платить за мліво по ревизорскому установлению». Їх зобов'язували також брати активну участь у будівництві і ремонті вітряків (доставка робочої сили і необхідних матеріалів), ремонтувати паркани, рити рови. Міщани Чернігова також несли військовою повинність. Вводилися мита і податки

* Використано російський переклад документа.

на торгівлю і промисли. Крім цього, є підстави стверджувати, що певні з вищезгаданих пільг насправді не надавались, а створювали лише зовнішню їх видимість.

Таким чином, наділення Чернігова магдебурзьким правом мало прогресивне значення. Магдебургія в певній мірі обмежувала залежність міста від свавілля феодалів, надавши йому право на власний суд, земельну власність, звільнення від багатьох феодальних повинностей, а найголовніше — на самоуправління. Але, як видно з вищесказаного, самоуправління було надто обмеженим. Апарат примусу повністю зосереджувався в руках шляхетської адміністрації, а центральний уряд, будучи надто слабким, виявився нездатним в певній мірі захистити місто від посягань магнатів і шляхти. Певне становище в управлінні, по суті справи, безроздільно належало польській адміністрації. Міщани терпіли значний національно-релігійний і соціальний гніт. Все це призвело до участі населення Чернігова в національно-визвольній боротьбі в роки селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII століття і Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.

Олександр ГАЛУШКО.

ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ДЛЯ ШИРОКОГО КОЛА

У 1994 р. в Сумах побачила світ книга В. Б. Звагельського «Літописні міста Сумщини. З нашої давнини». Книга відкривається нарисом про Путивль, де в стислій формі передано події, згадані у письмових джерелах, розповідається про археологів, які вели розвідки і розкопки у місті, найважливіші археологічні знахідки. Поряд із «чистою» інформацією йде і художня оповідь про час штурму міста загонами хана Менгу. Доречно було б у зв'язку з цим згадати про знайдений на початку XX ст. грошовий скарб гривень на території міста. Крім того, можливо, доцільно було б вказати на суперечності в інтерпретації дати побудови храму між Г. К. Вагнером, В. А. Богусевичем і Б. О. Рибаківим. Ситуація така, що і досі неясно, коли ж його було зведено — чи у часи Ігоря Святославича, чи в середині XIII ст., буквально напередодні навали Батия.

За такою ж схемою будуються оповіді про Глухів, В'яхань, Попаш, Вир та інші міста. Щодо дитинця Глухова, то й досі не вдається його локалізувати — наскільки змінилося місто за віки, що відділяють нас від давньої Русі. Виникнення міста слід віднести до ранішого, ніж середина XII ст. часу. Зовсім не випадковими є знахідка скарбу X ст. з околиці Глухова — Веригино, досліджені І. Абрамовим на початку XX ст. кургани між містом і с. Годуновкою також датуються X—XI ст. Ці факти доцільно було б назвати у рецензованій книзі. Слід також уточнити, що на фотографії серед речей з розкопок 1991 р. (с. 17) є зображення мініатюрного горщика, випадково знайденого у середині 80-х років на посаді Глухова.

У нарисах про В'яхань і Попаш В. Б. Звагельський спирається передовсім на дані Ю. Ю. Моргунова, тоді як з'явилися й нові, здобуті експедицією по вивченню шляху Булгар — Київ (О. П. Моця, А. Х. Халіков і ін.). У 1993 р. дитинець В'яханя оглядали українські дослідники О. П. Коваленко, М. Сагайдак, а також канадський М. Димник.

Досить великий нарис присвячено Виру, розташованому на території сучасного м. Білопілья. Пам'ять про дослідження В. А. Богусевича жива у місті і по сьогодні, адже це чи не єдине в Сумській області історичне місто (і хіба що також Глухів), де намагаються дотримуватися охоронного режиму археологічних пам'яток. Слід зауважити, що на с. 35 книги помилково, очевидно, вжито термін «місто» замість «дитинця» при означенні площі.

У нарисі про Ромен слід було б акцентувати увагу на тому, що в урочищі Підгородок локалізується дитинець міста, тоді як Монастирище є його околицею. Ромен досліджував також М. Семенчик, йому вдалося навіть провести розкопки на могильнику, пізніше варварськи знищеному.

Досить лаконічно охарактеризовано дані про літописний Зартий. Чи не найбільший нарис про Липовицьк, котрий, можливо, локалізується на околиці м. Сум. Єдине з чим важко погодитися у даному нарисі — це з тим, що головною функцією Зеленогайського археологічного комплексу було обслуговування торговельних операцій Хазарського каганату. Швидше всього, як на мене, то функція обслуговування торговельного шляху (Булгар — Київ) домінує у кінці X — середині XII ст., про раніший час у житті Зеленогайського археологічного комплексу говорити поки що важко, оскільки дослідження пам'ятки лише розпочалися і матеріалів цього часу (IX—X ст.) зібрано недостатньо, щоб зробити висновки про цілковиту спрямованість даного населеного пункту на зовнішню торгівлю.

Непросто вирішити й питання про локалізацію Ігорєвого сільця в с. Ігорівці Буринського р-ну Сумської обл. В умовах половецької загрози, що різко зросла в районі верхів'я р. Сули у другій чверті XII ст. і було, до речі, однією з причин зане-

паду Зеленого Гаю, наврод, щоб Ігор Ольгович тримав тут таке багате господарство. Швидше мова може йти про Подесення, куди половці потрапляли лише як союзники руських князів при міжусобицях.

Завершує нариси післямова, в якій підсумовано викладений у книзі матеріал, зазначено можливість відкриття нових археологічних об'єктів, «знайдення» ними своїх давніх імен. Одне з них можна назвати уже сьогодні — це Нічан, згаданий у «Списку руських городів: далеких і близьких» кінця XIV ст., з яким слід ототожнювати Ніцахський археологічний комплекс. У кінці книги вміщено довідкові матеріали — про дослідників давньоруських міст території Сумської обл., а також термінологічний словник.

Наведені вище уточнення і недоліки не можуть вплинути на високий рівень оцінки книги, призначеної насамперед для широкого кола читачів. Маючи за плечима 3-річний досвід викладання у середній школі, можу з певністю сказати, що учителям Сумської обл. в цьому поталанило, адже про здобутки археологів вони дізнаються не із сумнівних газетних публікацій авторів, котрі і в очі не бачили розкопок, а безпосереднього учасника досліджень.

Книга вийшла у світ завдяки підтримці кількох організацій. Слід зазначити, що взагалі на Сумщині побачили світ кілька видань з археології у 1994 р. Це відбулося без участі державних органів охорони пам'яток історії та культури, в чому особисто я бачу добру прикмету. Виявляється, справа може робитися і без «мудрого керівництва», яке обходиться державі в чималу суму. От якби ці кошти ще й переключили на справжню роботу.

Віктор ПРИЙМАК.

ВДАЛИЙ ДЕБЮТ

1995-го року в редакційно-видавничому відділі обласного управління по пресі побачила світ збірка «Біле латаття». Її автор — Станіслав Маринчик, дебютант з Ніжинська, заслужений працівник культури України, відмінник народної освіти, відомий кіносценарист та початкуючий письменник. До першої його збірки увійшли повісті, оповідання, поезії та сценарії документальних фільмів, написані в різний період.

Повість «Біле латаття», що дала назву всій збірці письменника, присвячується солдатським вдовам Великої Вітчизняної війни. Вона — про пристрасне кохання двох молодих людей, поруйноване війною. Повість хвилює читача своєю щирістю і простотою. Студентка медвузу, в роки війни медсестра військового госпітально, Оксана, по закінченні війни не змогла працювати за фахом, бо кров і страждання викликали в неї спалах страшної хвороби. Адже сама була покалічена не тільки тілом, а й душою. Вона вирішує стати вчителем математики. І не випадково: знала, що при вивченні цього предмета їй рідко зустрінуться слова «війна», «бомба», «медицина». Адже проклята війна навки розлучила її з коханим, і білі лілеї стали не тільки символом краси та цноти, але й провісниками великої біди, адже саме їх подарував Оксані Борис того червеного ранку, коли вони ще не знали, що почалась війна, яка зруйнує їхнє щастя. Мабуть, бабусина легенда про те, що нищити білі квіти казкової краси — великий непрощений гріх, була правдою.

По війні Оксана Костянтинівна стала директором школи, виростила чудового сина, зберегла в собі порядність, чесність, людяність, зіткнувшись у житті з черствістю і байдужістю. Читаючи повість, мимоволі захоплюєшся цією жінкою і хочеш бути схожим на неї.

Теми сучасного життя порушені автором в повісті «А чи винен у цьому бог?». Цей твір присвячений матерям воїнів-афганців. Завуч школи Надія Глібівна, син якої служив в Афганістані і від якого вже шість місяців не було вістей, поставила в чернігівській церкві свічку «за здоров'є». Про це стало відомо в рідній Андріївці. До речі, дія відбувається ще за радянських часів, коли відвідування церкви вважалося чи не державною зрадою. Проти Надії Глібівни виступив весь педколектив, райвно і навіть чоловік, який був парторгом колгоспу. Але мати вірила, що її син живий, тому знову і знову просила у бога допомоги. І в душі її росла і перебувала сила, досі невідома їй, якась тривожна, але радісна. І саме ця сила додала їй наснаги вистояти й не схилити голови.

Тема майже всіх оповідань автора — минула війна. І це, мабуть, не випадково. Адже книжка вийшла в рік 50-річчя Перемоги над фашизмом.

Гіркі роздуми майора Дорошенка під час відступу глибоко хвилюють читача. Це — в оповіданні «Летіли журавлі». Фашистський літак, виринувши з-за хмар, розстріляв журавлиний кліч. Досі Дорошенко бачив помираючих людей, але ніколи не чув, щоб так квиліла птиця, прощаючись із життям. І щось гостре та важке прохромало його серце. Бійці мстили фашистському звірові за рани, за смерть, за руйни, за друзів, яких не дорахувались, і... за журавлі.

Не залишає байдужим і оповідання «Вишневий цвіт». Тут йдеться про те, як стара жінка врятувала дівчинку Машу, що потрапила в полон. Ця дівчина виявилась її родичкою. У бабусиній хатині цвіла вишнева гілочка, як символ непереможності і сили. Чоловіча дружба і самопожертва, мужність і порядність — це теми інших оповідань Станіслава Маринчика — «Партизанська пам'ять», «Рукавички», «Бабине літо». У них типові персонажі, прості сюжети, зрозуміла мова, захоплюючий виклад.

До першої збірки нашого земляка ввійшли також вірші: «Перше побачення» (1955), «Співає сніг», «Замріявся я...» (1960), «Зимового ранку» (1965), «Надвечір'я», «Мати» (1970), «Я вже дід» (1985). Останній вірш «Берега коси зелені...» написаний в 1995 році і присвячений солдату-переможцю, тому:

«хто над світом
звитяги прапор підійняв,
хто вже ніколи не залишить,
солдатських незабутніх лав».

Хочеться сказати кілька слів і про кіносценарії Маринчика. Вони розповідають про наших сучасників, що плідно працюють як на колгоспній ниві («Версти Олександра Тири», «Вірність»), так і творять прекрасне на радість нащадкам. «Співець рідного краю» — про скульптора Василя Пилиповича Швидченка, «Творець незвичайного» — про Миколу Яковича Піщенко, уміельця-кераміста з Ічні, Герой кіносценарію «Людина і дерево» — член Спілки художників України, різьбяр по дереву Антон Штепа.

Всі ці люди — дійсні особи, що живуть і творять на нашій чернігівській землі.

Хочеться вірити, що Станіслав Маринчик незабаром порадує нас новими творами здобутками, адже дебют його можна вважати вдалим.

Наталія ВЕРЕНЯ.

ЩЕ ОДНА МАЛОВІДОМА СТОРІНКА МИНУЛОЇ ВІЙНИ

Закінчилась друга світова війна. Багато було написано художніх та документальних творів про цей страшний час. У книжках розповідалось про діючу армію, про партизанський рух, про підпілля та про роботу в тилу.

Але про один бік лихоліття намагались не згадувати зовсім або згадувати мимохідь.

Не всі в той час змогли евакуюватись у глибокий тил. І багато юнаків та дівчат нашої країни було насильно вивезено на примусові роботи до фашистської Німеччини. Не обійшло це тяжке випробування і молодь нашого краю.

Чернігівщина була окупована німецькими загарбниками у вересні 1941 року. П'ятдесят тисяч молодих чернігівців стали невільниками. Різня їм дісталась доля: деякі з них стали оstarбайтерами, працювали у бауерів, на заводах, дехто потрапив до концтаборів та тюрем, інші згоріли у крематоріях.

Та не хотіли змиритися з тим, що відбулось, молоді наші земляки. І в Німеччині вони шукали шляхи для боротьби проти фашизму: руйнували обладнання, тікали з таборів, брали участь в Русі Опору.

І добре, що багато імен цих людей повертаються із забуття, про них почали говорити і писати. Саме їм присвячена художньо-документальна повість Якова Ковальця «На Україну повернись», яка вийшла у Чернігові в 1995 році.

Яків Феофанович Ковалець відомий в нашій області журналіст. Він народився 20 грудня 1946 року в селищі Талалаївці на півдні Чернігівщини. Закінчивши з відзнакою філологічний факультет Сумського педінституту, вчителював, працював у районній газеті, очолював лекторську групу обкому комсомолу. Нині — завідувач відділу патріотичного виховання газети «Гарт». Прозові та поетичні твори Я. Ковальця були надруковані у альманасі «Вітрила», колективних збірниках, журналах України, Польщі, Чувашії. Він автор книжок «Зірниця тривоги», «Не розлучаються двоє», «Росте тополя у Чернігові», «Стрічка на кубанці», «І вони оживуть» та ін. Підготував до друку публіцистично-дослідницьку книгу «Сверський слід», збірку віршів про складну драматичну долю України «Веретено». У співавторстві із Л. Студьоновою написав книгу нарисів про Чернігівське підпілля «Заклинання сліду».

Єдиний від України журналіст Яків Ковалець взяв участь у відзначенні 50-річчя визволення в'язнів Бухенвальду. Він був там разом з колишніми в'язнями цього концтабору, такими, як А. Д. Шабель, І. Й. Смик, І. Є. Баранов, О. М. Шедько та іншими. Вони й стали ще раніше героями його повісті «На Україну повернись».

Зі сторінок цієї невеликої, більш ніж скромно оформленої книги, звучать голоси цих людей. А. Шабель, голова обласної організації борців антифашистського опору, член президії Української Ради, в'язень 3-х фашистських таборів розповідає про створення у Чернігові обласної організації колишніх в'язнів концтаборів, борців антифашистського опору, про установчу конференцію цієї організації.

Далі ж колишні в'язні розповідають про те, як їх силоміць вивозили до Німеччини, яких знущань та поневірянь вони зазнали, та не скорилися, знаходили в собі сили боротися, шкодити ворогу на кожному кроці, хоча це їм і дорого коштувало. Вони чудом залишилися живими, перенісши на собі всі страхоття катівень гестапо та концтаборів.

У заключному розділі «Нескорена околиця» автор книги розповідає про повстання у Яцівському концтаборі на околиці Чернігова. Це важливо, бо багато чернігівців не знають про цю сторінку життя свого рідного міста.

У канву прозового твору органічно увійшли й поетичні рядки із циклу «Останній автобус на Бухенвальд». Вони не стали тут зайвими.

Але дещо недоречним здається в цій книжці — цитування офіційних документів про виплату компенсаційних платежів громадянам колишнього СРСР, про пенсії в'язням фашизму. Можливо, цей матеріал і потрібен, але його краще було б помістити в додатку до повісті.

Безсумнівно, ця книга являє певний інтерес для тих, хто вивчає історію Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині.

Лариса ЧУДОВСЬКА.

КОНВАЛІЇ ЛЮБОВІ

В осінньому Чернігові, де все частіше дають про себе знати холодні, сірі дощі, запахом конваліями поезії про кохання. А розцвіли вони, світлі і чисті, в новій поетичній збірці відомого чернігівського поета Василя СТРУТИНСЬКОГО «Ожина з твоєї долоні». Вабить очі силует молодої, стрункої, довгокосої жінки, винесений на титульну сторінку книги.

Ожино, моя оживино!
Тебе оживиною зву.

Невже ще є такі розкішні коси в українок, невже ще її величність Любов не загубилася у нашому житті-хаосі, де все знецінюється? Ні! Стверджує поет — любов жива і вічне її джерело — це жінка.

Краплина теплоти — це Ти,
Струмочок доброти — теж Ти,
І річка швидкоплинна — Ти.
І море — Ти,
яке не обійти.

Отож «Ожина з твоєї долоні» — це поетичний гімн любові і жінці. А цілющим джерелом для ліричного героя віршів залишається перше кохання.

...Сповіді іренія гірка,
Мов розкаїтла гілка
приморожена:
Справжню я любов усе шукав —
А знаходив
першої
продовження.

Ліричний герой прагне почуттів високих і любові небуденної, бо

...Чоловіки прагнуть глибокого вогню
кохання,
Щоб спалахнути яскравіше,
І потім довго
не оберталися
на попіл.

Який же ідеал жінки бачиться поету? А відповідь він дає цими поетичними рядками:

Стрічаються жіночі душі,
мов глибоко земля,
Де вогонь.
Невичерпний.
Вічний.

Кохання до жінки у віршах переплітається з любов'ю до рідного краю, до тієї маленької батьківщини, де, як мовиться, зарита пуповина кожного з нас.

**Сріблиста гілочка гіркою долину
Бентежно пахне стежкою додому...
Здається, ластівку смагляву обжену,
Аби скоріш на пагорок знайомий.
Тут кущ калиновий з Дідівської руки
Жилаво закорінився у землю,
Душа криниці не зміліла за віки,
Котру від першоподиху приємлю.**

Ліризмом, щирістю почуттів, світлим подихом весни віє від Василевих поезій, а ще — бунтом проти всього, що заважає людині жити повнокровним життям, бути щасливою на цій землі.

**Світло білих беріз
Глиб душі осява,
Як прекрасно відчуть,
Що душа ще жива!**

Звичайно, не всі вірші рівнозначні, а деякі, як і оцеї, де є такі рядки

**«Анітрохи тебе не любив,
Анітрохи мене не любила,
То чого ж, ніби два голуби,
В накрохмалене ліжко влетіли...».**

було б краще записати на згадку в альбом якійсь привабливій особі жіночої статі, ніж виносити на всепрочитання.

Але більшість поезій дихає свіжістю, образністю, розмаїттям епітетів і метафор. Вони, як величальна коханню. А ще хороший подарунок, який зробив поет самому собі напередодні свого 50-річчя.

Хай же запахнуть Василеві вірші конваліями любові у багатогранному понятті цього слова усім, хто доторкнеться до його поетичного слова.

Валентина ГРОМОВА.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

ХРОНІКА ПАВЛА ПОЛУБОТКА

[Підготовка до друку, передмова і примітки Олександра Коваленка]

Чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України Павло Полуботок (1660—1724) залишив помітний слід у вітчизняній історії. Його уперта протидія політиці Петра I, який прагнув звести нанівець автономію Гетьманщини, становить яскраву сторінку визвольних змагань українського суспільства.

Роздуми над гіркою долею Батьківщини, напевне, спонукали Павла Полуботка — вихованця Києво-Могилянського колеґіуму, у якому він здобув відповідний вишкіл — заглибитись у минувшину. У всякому разі Павло Полуботок упорядкував стислу хроніку з історії України, яка охоплювала події 1452—1715 рр. Як було встановлено у процесі її підготовки до друку, головним джерелом хроніки був один із слисків так званого Чернігівського літопису XVIII ст. — саме звіди запозичено близько 70% інформації, наведеної Павлом Полуботком. Походження решти відомостей з'ясувати поки що не поталанило. Крім того, складається враження, що упорядник часом занотовував їх, як-то кажуть, по пам'яті — інакше важко пояснити плутанину в датуванні історичних подій, що трапляється в тексті. Зрештою, Павло Полуботок дотримувався загальноприйнятої натовді методи компонування історичного матеріалу, яку не без сарказму схарактеризував у передмові до видання Чернігівського літопису відомий український історик Олександр Лазаревський: «упорядник... списував на аркуші паперу різні історичні факти, які вичитував у подібних історичних творах і котрі чомусь звертали на себе його увагу. Зібравши достатню кількість таких фактів, упорядник розподіляв їх у хронологічному порядку, переписував начисто і залишав нащадкам».¹

Зміст хроніки досить традиційний для історіографічних пам'яток тієї доби. Головну увагу в ній приділено військово-політичній історії України, почасти Росії та Польщі, змінам у складі вищої церковної ієрархії, аномальним природним явищам і стихійним лихам. Термінологія хроніки, зокрема вживання слів «зрадив» (по відношенню до гетьманів, які виступали проти московського уряду) та «взятий» (щодо політичних бранців царату) засвідчують, що упорядник загалом дотримувався російської орієнтації, хоча й відстоював автономний устрій козацької держави.

Близько 1716 р. Павло Полуботок передав рукопис хроніки своєму зятеві Якову Марковичу, який доповнив її деякими відомостями, а потім і сам почав фіксувати події політичного та приватного життя. Відтак хроніка Павла Полуботка започаткувала унікальний «Дневник» Якова Марковича, котрий він вів упродовж 1717—1767 рр. Саме у складі цього «Дневника» хроніку Павла Полуботка у 1859 р. опублікував Олександр Маркович,² а у 1893 р. — на більш високому археографічному рівні — Олександр Лазаревський.³ Але, як не дивно, відтоді й позараз пам'ятка не стала об'єктом спеціального дослідження.

Текст хроніки Павла Полуботка подається за виданням Олександра Лазаревського у перекладі сучасною українською мовою із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей ориґіналу. Доповнення, що належать Якову Марковичу, друкуються напівжирним шрифтом. Слова, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком запитання (?). Примітки до публікації мають на меті допомогти читачеві краще зорієнтуватися у подіях, згаданих в хроніці, й виправити наявні у тексті пам'ятки фактичні помилки, зумовлені станом української історіографії XVII—XVIII ст.

Джерела та література:

1. Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и Коломацкие челобитные / С предисловием Ал. Лазаревского. — К., 1890. — С. 3.
2. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Издание Александра Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 454—460.
3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.) / Издание «Киевской старины» под ред. Ал. Лазаревского. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 1—6.

	1452
Турки Константинополь узяли.	
	1497
Ляхи з волохами війну точили, і волохи ляхів били і, побравши багатьох у неволю, у плуг запрягали, орали оними і жолуддя засівали, що і до цього часу Лядською зветься Дібравою, за Котнором на горі, до Ясс їдучи.	
	1577
Земля траслася.	
	1591
Бидло вельми здихало, і невидимо по вікнах були слова написані.	
	1614
Цар Феодор чернцем став.	
	1617
Війна Сагайдачного.	
	1622
Петро Конашевич Сагайдачний помер.	
	1625
Комісія (?) війна.	
	1630
Іов Борецький, митрополит Київський, помер.	
	1633
Перша війна московська Шеїнова на Смоленськ за царя Михайла Федоровича.	
	1634
Тиміш помер. Арендаренка гетьманом учинено.	
	1635
Кумейська війна.	
	1647
Петро Могила, митрополит Київський, помер.	
	1648
Хмельницький у Барабаша листи украв і війну першу почав. Того ж року ляхи з України повтікали.	
	1649
Обраний zostав на королівство Жикгмунт Казимир Третій.	
	1650
Берестецька війна. Того року Хмельницький з козаками ляхів бив, Калиновського, Маховського та інших багатьох у неволю татарам віддано, а других побито.	
	1651
Хмельницький царю Олексію Михайловичу з усіма козацькими військами покловився.	
	1654
Дрижипільська війна.	
	1655
Цар Олексій Михайлович Вільно і Берестя-Литовське взяв. Того ж року наказного гетьмана Івана Золотаренка під Старим Бихом простий чоловік, засівши, забив з мушкета, і тіло його проваджено через Ніжин до Корсуня, де, під час похорону його, церква Святого Миколи з людьми згоріла.	
	1656
Селівестр Косов, митрополит Київський, помер.	
	1657
Хмельницький помер. Сильвестр Косов, митрополит Київський, помер.	
	1658
Іван Виговський zostав гетьманом і царю московському присягу виконав. Пушкаря вбито.	
	1659
Під Конотопом була битва. Юрася Хмельницького гетьманом учинено після зради Виговського.	
	1660
Хмельницький зрадив, і Василя Шереметева у неволю взято.	

1661

У Києві, за воеводи Івана Ржевського, татари багато людей порубали і у неволю побрали. Йорданський монастир паненський спалили. Того ж року Сомка гетьманом учинено.

1662

Хмельницький чернцем став, а на його місці став гетьманом Павло Тетеря.

1663

Під Ніжином була велика рада війська московського і козацького, і там учинено гетьманом Брюховецького, Сомка і Васию страчено у Борзні.

1664

Була на небі мітла із зірок, і одна сходила з полуночі на захід сонця, інша з вечора на захід сонця, котра комета тривала тижнів зі два.

1665

Гетьман Брюховецький до Москви їздив і, одружившись там, з великим жалуванням повернувся. Того ж року монастир Межигірський вигорів.

1666

Воеводи стали по українських містах.

1667

На Задніпру учинено гетьманом Петра Дорошенка. Тоді ж під Чигирин турки приходили у превеликій силі.

1668

Брюховецького вбито на Говтвах за Зіньковом.

1669

Учинено гетьманом Дем'яна Многогрішного.

1671

Королем обрано у Польщі Михайла Вишневецького Корибута.

1672

Многогрішного до Москви взято. Того ж року цар турецький з ханом кримським і Дорошенком Кам'янець-Подільський узяв, і того ж року став гетьманом Іван Самойлович.

1674

Григорій Ромодановський з гетьманом Самойловичем Дорошенка у Чигирині взяли. Мурашка Волоську землю воював; залогу турецьку у волохів узяв. Того ж року Ладижин узято і Умань; уманцям голови лулено, дітей забирано і, вибравши дванадцять тисяч, у неволю запроваджено.

1675

Помер у Чигирині митрополит Тукальський. Того ж року турки виходили під Чигирин і, побачивши війська великі московські, повтікали. Того ж року цар Олексій Михайлович помер.

1676

Помазаний на царство цар Феодор Олексійович.

1678

Чигирин узято.

1679

Війська великі стояли під Києвом, очікуючи бусурманського приходу.

1680

Зима була барзо легка, да суша була велика.

1681

Цар Феодор Олексійович помер, і стрільці, що збунтувалися, багатьох бояр побили.

1683

Помазано на царство царів Іоанна і Петра Олексійовичів.

1686

Перший похід під Перекоп, у якому поході гетьмана Самойловича узято, а замість нього Мазепу гетьманом учинено.

1689

Сарана була. Того ж року другий був похід під Перекоп.

1695

Казикермен узято. Того ж року цар Іоанн Олексійович помер.

1696

Азов узято. Тоді Яків Маркович народився.

1697

Цар Петро Олексійович ходив до іноземних країв.

1699

Голодний рік був. Леонтій Свічка, полковник Лубенський, помер.

1700

Святійший патріарх Андріан помер.

1701

Під Ругодев ходили.

1702

Зими не було, тільки тиждень сніг лежав. Гамалія Гришко помер.

1703

Івана Івановича, полковника Охтирського, узято.

1704

Іустин Базилевич митрополитом став Бігородським, і Ругодев узято того ж року. Яків Лизогуб, полковник Чернігівський, помер.

1706

Цар Петро Олексійович з усією армією був у Чернігові і, коли чинено огляд у полках драгунських і піхотних, світлого дня, перун у церкву Трійці Святої вдарив. Михайло Миклашевський, полковник Стародубівський, убитий від шведів. Іван Миронич, полковник Переяславський, взятий.

1707

Києво-Печерська фортеця будувалася козацькими військами. Варлаам Ясинський помер.

1708

Булавін був з'явився на Дону, якого розбито. Того ж року Кочубеєві та Іскрі шії втято, і того ж року Мазепа зрадив, а гетьманом став Іван Скоропадський. Тоді митрополитом став Іоасаф Кроковський.

1709

Під Полтавою була генеральна баталія з шведом, де шведські війська розбиті zostали, а король шведський з Мазепою у малолюдді утік до Бендер.

1710

У Києві була моровиця, і того ж року в Чернігові на Подолі почасті була, тільки ускоромилася.

1711

У Чернігові, Седневій й Сосниці була моровиця і по багатьох селах. Того ж року за Прутом цар Петро Олексійович баталію з турками чинив. Після закінчення тієї баталії для здійснення примирення послані до Порти Оттоманської при великому візирі послі царської величності Петро Павлович Шафіров з Михайлом Борисовичем Шереметевим. Того ж року війська були під Кам'яним Затонем і, вивозивши звідти борошняні запаси до Орла і до інших містечок Полтавського полку, Кам'яний Затон, Самар і Кодак розкидали. У тому поході пан Михайло Максимович, пан Тризнич, суддя полку Чернігівського, і пан Стефан Войцехович, реєнт канцелярії військової, померли. Тоді ж і сарана була. Того ж року преосвященного Іоанна Максимовича на Сибірську взято митрополію.

1712

Стояли війська московські понад берегом Дніпровим, почавши від Лоева аж до Навозу, для котрих мости козаки поробили були через Дніпро, тільки ж не переходили на той бік, але пішли до Смоленська.

1713

Війська козацькі стояли під Києвом і робили вал, почавши від Московського городу повз Либідь до Подолу. Того ж року обраний zostав на архієпископію Чернігівську архімандрит Новгородський на Стрітення Господнє Антоній Стаховський, а, посвятившись, приїхав на престол до кафедри мало не (?) перед Різдвам Христовим.

1714

Посли царської величності Петро Павлович Шафіров, Толстой, Бестужев і Михайло Борисович Шереметев відпущені з Порти Оттоманської після учинення мирних договорів, звідки повертаючись Михайло Борисович Шереметев у дорозі помер, і тіло його припродажено до Києва і поховано у монастирі Печерському. Король Шведський з Орликом пішов у свою землю, а Горленко, полковник колишній Прилуцький, з товаришами прийшов на Україну і затриманий у Глухові, а потім узятий до Москви, де під Дівичим мешкав з Максимовичем, Антоновичем і Ломиковським. Василь Савич, полковник Лубенський, помер.

1715

Відпущені з Москви пан Михайло Гамалія, Кандиба та інші на Україну, а в Новгородку став сотником колишній протопол Гадяцький Федір Лисовський. Того ж року місяця червня 10 дня преставився у Тобольську преосвященний митрополит Сибірський його милість отець Іоанн Максимович. У Глухові в місяці березні 13 числа упали верхи церкви Святої Трійці мурованої, вдень опівдні. Того ж року в грудні генерал Рен у Польщі помер. Того ж року, вже взимку, гетьман Іоанн Скоропадський у військо вийшов і стояв у Гадячі сам, а побіля нього полки усі. Цього року влітку генерал-майор Баур помер.

Примітки

1497. Ляки — поляки. Волохи — мешканці Волощини або Валахії, яка натовді являла собою окреме князівство під протекторатом Туреччини. Зараз — історична область Румунії.

1614. Очевидно, йдеться про Федора Івановича, який царював у Московщині в 1584—1598 рр. і, за словами сучасника, «от младенчества даже и до конца живота своего... о мирских ни о чем попеченія ямея, токмо о душевном спасеніи».

1617. Козацьке військо під проводом гетьмана П. Сагайдачного брало участь у поході польського королевича Владислава на Москву, що відбувся насправді у 1618 р.

1625. Цього року після боїв між козацькими загонами та польським військом, що точилися влітку — восени на Полтавщині, було укладено компромісний Куруківський договір. Задля його реалізації було створено спеціальну комісію. Ймовірно, саме цей факт і мав на увазі упорядник хроніки.

1630. Київський митрополит Іов Борецький помер у березні 1631 р.

1633. Під час війни з Польщею у 1632—1634 рр. російською армією командував Михайло Шеїн.

1634. Тимоша Орендаренка було обрано гетьманом у 1630 р. після придушення козацького повстання і страти його керівника Тараса Федоровича. У 1634 р. козацьке військо під орудою Тимоша Орендаренка брало участь у російсько-польській війні на боці Речі Посполитої.

1635. Битва під Кумейками, що на Черкащині, між козацьким і польським військами відбулася у грудні 1637 р.

1648. У хроніці згадано поширений в українській історіографії XVII—XVIII ст. переказ про те, що напередодні Визвольної війни Богдан Хмельницький буцім-то викрав у реєстрового старшини Івана Барабаша королівський привілей на козацькі «вольності».

1649. Після смерті Владислава IV королем Речі Посполитої у листопаді 1648 р. було обрано Яна II Казимира.

1650. Битва під Берестечком, що на Волині, між військом Богдана Хмельницького та польською армією відбулася наприкінці червня — на початку липня 1651 р. Згадка про успішні бойові дії повстанців відноситься, напевне, до 1648—1649 рр.

1651. Як відомо, Богдан Хмельницький разом із Військом Запорізьким «поклонився» московському цареві Олексію Михайловичу на Переяславській раді в січні 1654 р.

1654. Дрижипільська битва або битва під Охматовим, що на Черкащині, у якій зійшлися, з одного боку, козацьке та московське війська, а з іншого — польська армія й татарські загоны, відбулася у січні 1655 р.

1655. Під час військової кампанії 1654—1655 рр. російська армія разом з козацьким корпусом Івана Золотаренка оволоділа столицею Великого князівства Литовського Вільно (Вільнюсом) та іншими містами. Наказаний гетьман Іван Золотаренко загинув під Старим Биховом у Білорусі у жовтні 1655 р. Трагедія, що сталася під час його похорону в Корсуні, набула широкого розголосу в Україні.

1656. Київський митрополит Сильвестр Косов помер у квітні 1657 р. Яків Маркович виїхав помилку упорядника, продублювавши цю інформацію під 1657 р.

1658. Іван Виговський був обраний гетьманом у 1657 р. Полтавський полковник Мартин Пушкар, який разом із кошовим отаманом Запорізької Січі Яковом Барабашем очолив антигетьманське повстання, загинув у червні 1658 р. під час облоги Полтави.

1659. У битві під Конотопом, що на Сумщині, в липні 1659 р. козацьке військо завдало поразки московській армії. Після того, як Іван Виговський внаслідок невдалої спроби замирення з Річчю Посполитою на підставі Гадяцької угоди 1658 р. склав свої повноваження, гетьманом у 1659 р. було обрано Юрія Хмельницького.

1660. У жовтні 1660 р., у Слободищах, що на Житомирщині, Юрій Хмельницький уклав з польським урядом угоду, на підставі якої Україна поверталася до складу Речі Посполитої. Київський воевода Василь Шереметев під час бойових дій потрапив у полон і був виданий поляками кримським татарам.

1661. Яким Сомко став наказним гетьманом Лівобережної України у 1660 р.

1662. Юрій Хмельницький відмовився від булави і постригся в ченці у 1663 р. Гетьманом Правобережної України тоді ж було обрано Павла Тетерю.

1663. Так звана Чорна рада відбулася в червні 1663 р. на околиці Ніжина. Участь в ній брав представник царського уряду Д. Великогагін на чолі загону російського війська. Гетьманом Лівобережної України було обрано кошового отамана Запорізької Січі Івана Брюховецького. Його опонентів наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка (Васюту) та інших старшин було заарештовано і у вересні 1663 р. страчено у Борзні, що на Чернігівщині.

1665. Іван Брюховецький перебував у російській столиці восени — взимку 1665 р. Там він підписав Московські статті, що дедалі обмежували політичну автономію Гетьманщини, одружився з князівною Долгорукою і одержав боярський титул та щедрі земельні пожалування.

1666. На підставі Московських статей 1665 р. царські воеводи і російські військові залоги з'явилися у Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Острі, Кременчуку і Кодаку.

1667. Мешканець Лівобережної України, Павло Полуботок називає Задніпром (Задніпров'ям) Україну Правобережну, гетьманом якої у 1665 р. став Петро Дорошенко.

1668. Гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького було вбито обуреними його політикою козаками у червні 1668 р. поблизу с. Диканьки, що на Полтавщині.

1669. Дем'ян Многогрішний був обраний гетьманом Лівобережної України на старшинській раді у Новгороді-Сіверському наприкінці 1668 р.

1671. Міхал Корибут Вишневецький був обраний королем Речі Посполитої у 1669 р.

1672. Цього року Дем'яна Многогрішного було усунуто від влади і заслано до Іркутська, а гетьманом Лівобережної України став Іван Самойлович. Правобережне козацьке військо під проводом Петра Дорошенка брало участь у бойових діях проти польської армії на терені Поділля на боці Туреччини і Криму.

1674. Петро Дорошенко капітулював перед військами боярина Григорія Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича у вересні 1676 р. Різню в Умані й Ладижині влаштувало турецько-татарське військо, яке в 1674 р. вдерлося на Правобережну Україну.

1675. У цьому повідомленні йдеться, очевидно, про так званий перший Чигиринський похід турецько-татарського війська, що насправді відбувся влітку 1677 р. Російський цар Олексій Михайлович помер у лютому 1676 р.

1678. Турецько-татарське військо оволоділо Чигирином влітку 1678 р.

1681. Російський цар Федір Олексійович помер у травні 1682 р. Тоді ж у Москві спалахнув стрілецький бунт.

1683. Іван і Петро Олексійовичи були проголошені царями у 1682 р.

1686. Згаданий у хроніці «перший похід під Перекоп» об'єднаного російсько-українського війська відбувся у 1687 р. Провину за його невдачу було покладено на гетьмана Івана Самойловича, внаслідок чого його позбавили булави, яку перебрав Іван Мазепа.

1695. Казикермен — турецька фортеця на пониззі Дніпра. Цар Іван Олексійович помер у 1696 р.

1696. Азов — турецька фортеця у гирлі Дону, яку було здобуто російською армією за участю лівобережного козацького війська.

1701. Ругодев — старовинна назва міста Нарви, що у Прибалтиці, поблизу якої на початку Північної війни точилися бої між російською та шведською арміями.

1704. Чернігівський полковник Яків Лизогуб помер у 1698 р., а 1704 р. помер його син, також Чернігівський полковник Юхим Лизогуб.

1707. Варлаам Ясинський, який помер у серпні 1707 р., був Київським митрополитом.

1708. Кіндрат Булавін — ватажок повсталих донських козаків. Представники козацької старшини Василь Кочубей та Іван Іскра були страчені за донос на гетьмана Івана Мазепу, який невдовзі у жовтні 1708 р. підняв на Лівобережній Україні антиросійське повстання і перейшов на бік шведського короля Карла XII. На вимогу російського царя Петра I на старшинській раді у Глухові гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Скоропадського. Юсаф Кроковський став Київським митрополитом у жовтні 1707 р.

1711. У цьому повідомленні йдеться про Прутський похід російського війська під час війни з Туреччиною 1710—1713 рр. На підставі Прутського трактату Росія мусила зруйнувати кілька фортець на терені Запоріжжя. Чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича було призначено митрополитом Сибірським і Тобольським у березні 1712 р.

1714. Пилип Орлик — гетьман-емігрант, який успадкував булаву після смерті Івана Мазепи.

СУМСЬКІ «СЛОВО»-ЗНАВЧІ КОНФЕРЕНЦІЇ

Геніальна пам'ятка літератури Київської Русі «Слово о полку Ігоревім», будучи винятково оригінальним і цінним за ідейно-художньою сутністю твором, впродовж уже двох століть, а саме з часу його відкриття (в кінці XVIII ст.) і першої публікації (1800 р.), заслужено користується світовою славою. Це пояснюється у великій мірі його актуальністю, активним перегуком з нашою сучасністю. Щирий заклик до єднання в боротьбі з силами зла, що загрожують мирному життю «ратаїв» — простих трудівників, геніально закарбований невідомим автором у «Слові», ще довго хвилюватиме читачів і слухачів. Не випадково його 800-річчя відзначалося 1985 року за ухвалою ЮНЕСКО в світовому масштабі, бо це твір неперехідного значення, ідеї миру й гуманізму якого близькі народам усього світу.

Автор «Слова о полку Ігоревім» пристрасно виразив життєво важливі інтереси поспільства Київської Русі свого часу, приділивши пильну увагу найактуальнішим проблемам. У його полі зору перебуває історичне життя і повсякденна діяльність як князівсько-феодальної верхівки, так і простолюду. Славлячи героїзм на бранному полі в ім'я захисту батьківщини, автор «Слова» ратував не за війну, а за мирне життя на рідній землі. Активна боротьба за нього — ось у чому гуманістичний пафос цього славетного твору.

«Слово о полку Ігоревім», з'явившись у кінці XII століття, з новим інтересом почало сприйматися після його відкриття. Воно відразу стало предметом пильного дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених.

З особливою силою спалахує інтерес до «Слова» в часи ювілеїв. Це стосується, зокрема, його 800-річчя, яке яскраво засвідчило посилену увагу до цього твору громадськості, насамперед його дослідників.

Характерно, що під час підготовки та відзначення ювілеїв «Слова о полку Ігоревім» дуже помітно зростає інтерес до нього не лише в наукових центрах, але й на периферії. Переконливим свідченням цього можуть бути результати сумських наукових конференцій, присвячених проблемам «Слова».

Підготовка до 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» у Сумах, у першу чергу в педінституті й обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, розпочалася заздалегідь. За десять років до ювілею була видана (під рубрикою Сумського педінституту) брошура автора цих рядків «Проблеми хронології, авторства й реставрації тексту «Слова о полку Ігоревім» (Суми, 1975), якій передували газетні статті про зв'язок цього твору з древньою Чернігово-Сіверщиною, що викликало, зосібна у місцевій пресі, цілий ряд передювілейних публікацій і визначило основний напрямок майбутніх сумських «Слово»-знавчих конференцій (у загальному визначенні також у новій редакції згаданої брошури — «Проблеми вивчення «Слова о полку Ігоревім». Суми, 1980).

Ювілейних «Слово»-знавчих конференцій у Сумах проведено три — в 1983, 1984 і 1985 роках. Спочатку було вирішено організувати лише одну конференцію, а саме напередодні ювілею — у 1983 р. Однак її успіх спричинився до появи ще двох наступних, а також подальших — вже не ювілейних сумських «Слово»-знавчих конференцій, цикл яких планується замкнути теж ювілейною конференцією у 2000-му році (присвяченою 200-річчю першого видання «Слова»). В цілому таких конференцій відбулося вже сім (і заплановано ще три до 2000 року). До кожної з них виданий збірник розширених тез доповідей і матеріалів.

Характерною рисою сумських «Слово»-знавчих конференцій є те, що вони мають проблемно-тематичний характер. З тої чи іншої проблеми на цих конференціях обговорюються різні точки зору і формуються оптимально об'єктивні їх розв'язання. Учасники конференцій в атмосфері обміну думками та дискусій визначають провідні тенденції, захищають свої позиції.

Перша сумська «Слово»-знавча конференція (1983 р.) була присвячена найважливішим проблемам «Слова» (див.: Актуальные проблемы «Слова о полку Ігоревім».

Суми, 1983), включаючи й ті, «які так чи інакше пов'язані з давньою Чернігово-Сіверщиною. До них належать: уточнення часу і визначення місця виникнення «Слова», з'ясування географічної і соціальної приналежності його автора, а також розкриття деяких питань, пов'язаних з маршрутом походу Ігоря» (там же, с. 5). Переважна більшість учасників цієї конференції підтримала думку про те, що досліджувана пам'ятка написана в літньо-осінній період (пізнього літа — ранньої осені) 1185 року на Чернігово-Сіверщині близько до Ігоря Святославича людиною, найвірогідніше його радником, літописцем і співцем, а в минулому — учителем-наставником. Ця точка зору висловлювалась не тільки в доповіді голови оргкомітету сумських «Словознавчих конференцій» (автора цих рядків), а й таких учених, як М. Ф. Котляр, В. М. Мельник, Б. Л. Корогод, І. З. Баскевич та ін. На цій же конференції було підняте (С. С. Воїновим) актуальне питання про створення у Новгороді-Сіверському музею «Слова о полку Ігоревім», яке ставилося і на трьох наступних конференціях, доки, нарешті, не було в певній формі реалізоване в кінці 1990 року.

Перша сумська «Словознавча конференція одержала високу оцінку громадськості (про це свідчать відгуки в місцевій пресі, газетах «Советская культура», «Радянська освіта», журналі «Пам'ятники України» та ін.), що надихнуло її учасників, переважно вчених Чернігово-Сіверського регіону. Їх особливо зацікавили питання про зв'язки «Слова» саме з цим древнім краєм. Ось тому було вирішено провести другу сумську «Словознавчу конференцію на цю тему, яка й відбулася 1984 року (див.: «Слово о полку Ігоревім» і Чернігово-Сіверщина. Суми, 1984). Конференція підтвердила приналежність автора «Слова» до Чернігово-Сіверщини, яка є «материнською землею цієї унікальної пам'ятки східнослов'янської старовини». Було підкреслено також, що «автором або співавтором Чернігово-Сіверського літопису, перш за все «літописця» Ігоря Святославича, і автором «Слова» є одна і та ж особа» (с. 7), про що говорилося і на першій конференції (Актуальные проблемы..., с. 11).

1985 року — у власне ювілейний рік «Слова» — відбулася третя сумська конференція, йому присвячена, на тему зв'язків цього немирущого твору з нашою сучасністю (див.: «Слово о полку Ігоревім» і наша современность. Суми, 1985). На ній розглядалися тогочасні трактовки головніших проблем «Словознавства», включаючи питання хронології і пошуку власного імені автора «Слова», що привело до заперечення спроб датувати цю пам'ятку 1186—1188 і пізнішими роками (а не 1185 р.) і тим більше приписувати її князю Володимирі Ярославичу. Тут же намітилися нові трактовки причин походу Ігоря на половців, що знайшло своє подальше продовження на п'ятій (1990 р.) конференції.

Всі три сумські ювілейні конференції, а також публікації їх учасників отримали схвальні відгуки ряду спеціалістів (див., наприклад, щорічник «Наука і культура», вип. 19. К., 1985, с. 273—276; збірник «Літературна панорама. 1986». К., 1986, с. 244, 247, 248 та ін.). Було визнано, що «Суми стали своєобразним центром підготовки к 800-літтю «Слова о полку Ігоревім» (Петр Ткаченко. Слава Ігоревой рати, М., 1987, с. 87), що сформувалася «сумська група дослідників «Слова» (Степан Пінчук. Чарівне зерно поезії. К., 1986, с. 268). До речі, цю групу називати сумською можна лише відносно, лише за місцем проведення її конференцій. Адже в них брали участь, крім співробітників Сумського педінституту та різних обласних організацій (пам'яток історії та культури, «Знання», любителів книги, журналістів, музеїв), співробітники Академії наук України, працівники Чернігівського, Харківського, Кам'янець-Подільського, Київського, Курського педінститутів і Ужгородського університету, викладачі та вчителі училищ і шкіл Путивля, Гомеля, Лубен, письменник Володимир Малик та ін. Поруч з відомими знавцями «Слова» в сумських конференціях брали участь його шанувальники, аспіранти, студенти, краєзнавці. Отже, згуртувався значний колектив, який зажадав подальшої діяльності в царині освоєння і дослідження знаменитої пам'ятки. Так виникла ідея заснування постійно діючого семінарію по вивченню «Слова о полку Ігоревім» при Сумському педінституті, який розпочав роботу з кінця 1986 року (а закінчив її в 1992 р.). Цей семінарії продовжив справу, провівши у Сумах три наступні «Словознавчі конференції (1988, 1990 і 1992 рр.).

Перша наукова конференція учасників сумського семінарію по вивченню «Слова о полку Ігоревім» відбулася в 1988 році. Її темою стало обговорення наслідків і перспектив дослідження цього твору за матеріалами, що з'явилися у зв'язку з його 800-річчям (див.: Результати і перспективи дослідження «Слова о полку Ігоревім» (по матеріалам, появившимся в зв'язі з його 800-літтем). Суми, 1988). Вона була четвертою в ряді сумських «Словознавчих конференцій». На цій конференції виступили з доповідями й нові учасники, в тому числі з Академії наук України, Брестського педінституту та ін. Конференція, підбиваючи підсумки зробленого за період підготовки і святкування ювілею «Слова», відзначила вагомий внесок «сумської групи» його дослідників у загальну «Словіану», в цілому схваливши ті шляхи розв'язання основних проблем досліджуваного твору, які визначилися на попередніх трьох конференціях. У кінці збірника розширених тез доповідей і матеріалів подається орієнтовний тематичний план сумських наукових конференцій з 1988 до 2000 року, які мають відбуватися один раз у два роки.

Друга наукова конференція учасників семінарію по вивченню «Слова» (п'ята в загальному рахунку сумських «Словознавчих конференцій») пройшла 1990 року. В

Ті організації взяли участь уже не лише Сумський пединститут і обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а й Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук України. Учасниками стали, крім ряду попередніх, «Слово»-знавці нових регіонів України й Білорусії, а також Москви, Ленінграда, Смоленська, що засвідчує зростання авторитету сумських конференцій:

Темою цієї конференції було з'ясування історизму і обставин виникнення «Слова» (див.: «Историзм и обстоятельства возникновения «Слова о полку Игореве», Суми, 1990). Ті учасники внесли немало нового в розуміння сутності історизму «Слова» і тих причин, які викликали його до життя, включаючи причини походу Ігоря Святославича на половців восною 1185 року та визначення місця знаходження Тьмутаракані. В основному висновок зв'язав до того, що цей похід був обумовлений комплексом історичних причин, диктувався «їх егоїстичними інтересами, і економічними та політичними обставинами, які тиснули на новгород-сіверського князя», що похід його «зовнішню обітню не відрізнявся від звичайного сепаратного воєнного заходу, а по суті мав більш широкі і серйозні плани» (там же, с. 5). Це не могло не вплинути на характер появи і зміст «Слова».

Сумські «Слово»-знавчі конференції стали зразком для деяких інших конференцій. Так, не без їх впливу проведено в жовтні 1986 року чернігівську обласну науково-методичну конференцію, присвячену 800-річчю «Слова», конференція в Путивлі на тему «Слово о полку Игореве» і Путивльщина» (січень 1987 р.), дві зональні конференції в Пермі під девізом «Слово о полку Игореве» на Уралі» (1988 і 1989 рр.). Це одне з свідчень плідності роботи сумських «Слово»-знавчих конференцій. Головним же показником цього є публікації їх учасників у спеціальних і популярних виданнях, які в переважній більшості схвально сприйняті як спеціалістами, так і рядовими читачами. А таких публікацій з'явилось немало, що підтверджують бібліографічні матеріали, розміщені в збірниках останніх сумських конференцій, а також недавно видана бібліографія публікацій по «Слову» 1968—1987 років, підготовлена Пушкінським Домом (Слово о полку Игореве. Библиографический указатель (1968—1987 гг.). Л., «Наука», 1991). З цих публікацій можна визначити такі: «Як читати «Слово о полку Игоревім» (Суми, 1986); «Слово о полку Игореве» в современных русских и украинских переводах (70—80-е годы)» (Харків, 1992), «Вивчення «Слова о полку Игоревім» у середній школі» (Суми, 1993), «Основні проблеми і деякі нові аспекти вивчення «Слова о полку Игоревім» у вищій школі» (Суми, 1995).

Про сутність і значення п'яти сумських наукових конференцій (1983—1990 рр.), присвячених проблемам «Слова о полку Игоревім», говорилось на перших читаннях Новгород-Сіверського музею-заповідника цієї пам'ятки (див.: Первые научные чтения. Н.-С., 1991, с. 28—30). У 1992 і 1994 роках відбулися чергові шоста й сьома конференції, на яких визначилися нові завдання українських дослідників «Слова».

У шостій (третьій і останній по лінії семінарію) сумській науковій конференції взяли участь уже не лише дослідники «Слова о полку Игоревім» України і представники «Слово»-знавчої науки Білорусії та Росії, але й репрезентатори вивчення цієї пам'ятки української діаспори (див.: Проблеми хронології і авторства «Слова о полку Игоревім» у сучасному трактуванні. Суми, 1992). Йдеться насамперед про академіка, професора Гарвардського університету (США), а нині директора Інституту сходознавства Академії наук України Омеляна Прицака, який виступив з доповіддю «Два етюди із студій про «Слово о полку Игоревім», а також охарактеризував деякі праці своїх колег. Крім цього, доктор філологічних наук, завідувач відділом давньої літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук України О. В. Мишанич зробив доповідь «Слово о полку Игоревім» у дослідженнях зарубіжних українців». Це внесло свіжий струмінь у вивчення всебітньо відомого твору, з ряду його проблем відкрило нові аспекти, викликало дискусії, а головне — зумовило постановку питання про необхідність об'єднання сил у справі глибшого дослідження «Слова», зокрема про створення з цієї метою всеукраїнського центру або хоча б осередку. Учасники шостої сумської конференції зійшлися на тому, що такий осередок фактично вже існує, що його місце — в Сумах, де відбулося вже кілька наукових конференцій з проблем «Слова», а тому саме тут — при кафедрі світової літератури пединституту — слід створити замість семінарію республіканський осередок. Цю ініціативу підтримали Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук України і Міністерство освіти України. Отже, створення осередку по вивченню «Слова о полку Игоревім» набуло надійну гарантію, хоча його робота ускладнюється проблемою фінансування, що стосується в першу чергу витрат на видання матеріалів конференції, а також кращих робіт їх учасників.

Сьома республіканська наукова конференція (будучи першою по лінії республіканського осередку по дослідженню «Слова») відбулася в Сумах 1994 року. На ній визначилась важлива проблема специфіки «Слова о полку Игоревім» (див.: Специфіка «Слова о полку Игоревім» як літературної пам'ятки. Суми, 1994). Ця конференція підтвердила здатність республіканського осередку вирішувати важливі питання «Слово»-знавства, що настійно потребує глибокого освоєння в даній галузі національних надбань. У той же час ми не маємо навіть повної бібліографії праць про «Слово» українських дослідників, укладання якої є нелегким завданням. До його вирішення

вже є певні підступи, частково здійснені й учасниками сумських конференцій. У цьому напрямку слід активізувати й поглиблювати роботу. Крім того, необхідно створити біо-бібліографічну персоналію найвідоміших українських дослідників «Слова». Це буде сприяти належній оцінці ролі й місця нашого «Слово»-знавства в світовій галузі цієї науки, сутності внеску українських учених у її розвиток. Взагалі розробка проблеми розвитку української науки про «Слово о полку Ігоревім» вкрай необхідна, оскільки вона впродовж майже двох століть або замовчувадалась, або «прислужувалась» до російського «Слово»-знавства. Ось чому наукове освітлення історичного шляху саме українського «Слово»-знавства є одним з актуальних завдань, яке постає перед учасниками сумських наукових конференцій і всіх українських дослідників «Слова».

Щойно нагадані завдання тісно пов'язані з теж давно назрілою проблемою створення українського енциклопедичного словника «Слова о полку Ігоревім» (зразки подібних робіт уже з'явилися в Білорусі і Росії). Потреба в цьому велика. Однак підготовка українського словника зі «Слово»-знавства є справою дуже копіткою і трудомісткою. Таку складну працю не можна успішно виконати без наявності наукового «Слово»-знавчого центру, організація якого є очевидною необхідністю.

Нові завдання, які постають перед українськими «Слово»-знавцями, обумовлені самим життям, розвитком нашої науки в світлі сучасних вимог. Їх здійснення можливе лише при згуртуванні сил дослідників «Слова о полку Ігоревім» України та української діаспори, а в ряді випадків ще й при допомозі знавців цієї пам'ятки Росії, Білорусі та деяких інших країн.

Павло ОХРИМЕНКО.

ПРО АВТОРІВ

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Чернігівського педінституту.

ДЕМЧЕНКО Тамара Павлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського педінституту.

КОВАЛЕЦЬ Яків Феофанович — краєзнавець, завідувач відділом Чернігівської обласної молодіжної газети «Гарт».

КАРНАБЕД Андрій Антонович — краєзнавець, кандидат архітектури, член-кореспондент української академії архітектури, проживає у Чернігові.

МОРОЗОВ Олександр Сергійович — старший науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею.

СКРЕКА Микола Іванович — начальник ремонтно-будівельного цеху ЧАЕС.

ДЕЙНЕГА Олена Миколаївна — майстер готельного комплексу «Котеджі» у Славутичі.

БОЙКО Володимир — аспірант інституту історії України НАН України.

БІЛОКІНЬ Сергій Іванович — головний редактор журналу «Наше минуле».

ВЕРБА Ігор Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту української археології та державознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ПАВЛЕНКО Сергій Олегович — головний редактор журналу «Сіверянський літопис».

ЛЕП'ЯВКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, викладач Чернігівського педінституту.

ПАНЬКОВ Олександр Тимофійович — начальник податкової інспекції (м. Біла Церква).

ПРИГОРОВСЬКИЙ Віталій Михайлович — краєзнавець — головний редактор райгазети «Ніжинський вісник».

САПОН Володимир Миколайович — поет і краєзнавець, завідувач відділом освіти і науки обласної газети «Деснянська правда».

РЕШЕТНЮК Раїса Іванівна — актриса Чернігівської філармонії, депутат Чернігівської міськради.

ЛИСИЙ Ігор Едуардович — аспірант Сумського педінституту ім. С. Макаренка.

ГАЛУШКО Олександр — студент п'ятого курсу історичного факультету Чернігівського педінституту.

ПРИЙМАК Віктор Володимирович — археолог (м. Суми).

ВЕРЕНЯ Наталя Миколаївна — бібліотекар 1-ї категорії (м. Чернігів).

ЧУДОВСЬКА Лариса Іванівна — бібліограф (м. Чернігів).

ГРОМОВА Валентина Олексіївна — член Спілки журналістів України (м. Чернігів).

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — декан істфаку Чернігівського педінституту, заслужений працівник освіти України.

ОХРИМЕНКО Павло Павлович — доктор філологічних наук, професор Сумського педінституту, керівник республіканського осередку дослідження «Слова».